

श्रीपंचाकरण.

ब्रह्मविद्वरिष्ठ सद्गुरु श्रीरामकृत.

तेनी टीका गुजराती भाषामां

सद्गुरु ब्रह्मनिष्ठ श्री जयकृष्णकृत

सर्व मुमुक्षुने हितार्थ

शा. नारणजी श्रीकमजी

शा. कल्याणदास नरोत्तमदास.

शा. जेकिसनदास हरीवल्लभदास

एओए.

छपावी प्रगट करी छे.

देहाभिमाने गलिते विज्ञाते परमात्मनि ॥

यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधयः ॥ १ ॥

भावृत्ती बीजी.

संवत् १९३७—सन १८८१.

किंमत रु० १.

૧૪૬૭

શાર્દૂલવિક્રીડિતછંદ.

ભાસે દ્વૈત ચિવર્ત મોહથિ મૃષા જે સત્ય આધારથી।
જે ચૈતન્ય થકી સહુ જડ છતાં ભાસે ચિદાકારથી ॥
જેના લેશ સ્વરૂપથી વિષય આભાસે સુખાકારથી ।
છે તે મારુ સ્વરૂપ સચ્ચિદ સદા આનંદ વિસ્તારથી ॥ ૧ ॥

શ્રીમુંબઈમાં

‘નિર્ણયસાગર’ છાપખાનામાં મુદ્રાંકિત કરી.

(સને ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા આઠટપ્રમાણે રજિસ્ટર
કરાવ્યો છે.

ભાષાંતર કરવાનો હક્ક પ્રગટ કરનારાઓએ રાખ્યો છે.

પ્રસ્તાવના.

વેદ પુરાણમાં ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થો જેવાકે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ મુખ્યતાએ નિરૂપણ કન્યા છે. તેમાંપણ ચોથો પુરુષાર્થ ગર્ભવાસ જન્મમરણાદિ દુઃખોની નિવૃત્તિપૂર્વક પરમાનંદરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થવારૂપી મોક્ષ છે. તે મોક્ષને પરમ (આર્તશ્રેષ્ઠ) પુરુષાર્થ વર્ણન કન્યો છે. તે મોક્ષનું સ્વરૂં સાધન કેવલ ભેદરાહિત આત્મજ્ઞાન વેદે માન્ય કરેલું છે. એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિવાદ નથી. તે અભેદ આત્મજ્ઞાન મુખ્ય તત્ અને ત્વં પદના શોધનને આધીન છે. તેમાં તત્ પદ કેહેતાં ईश्वर અને ત્વં પદ કેહેતાં जीव ए बन्नेનું રૂપ થું છે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન થવા સારુ વેદાંત પ્રકરણોવશ વર્ણન કરેલી સર્વ પ્રક્રિયાઓ સમજવી જોઈયે તેવિના જીવનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ તથા ईश्वરનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ થું તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. તે સંપાદન કરવાને વેદાંત શાસ્ત્ર કે જેમાં અદ્વૈત પરમાત્માનું જ્ઞાન નિરૂપણ કન્યું છે તેનું મુમુક્ષુ પુરુષોએ સાધનમંપન્નથઈ શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ કરી મનન અને નિદિધ્યાસન, મતાગ્રહ છોડી દઈને નિષ્પક્ષપાતપણે કરવું યોગ્ય છે. એ વિષયકપર વિદ્વાન પુરુષોએ ઉપનિષદોના આધારથી સંસ્કૃત ભાષામાં ઘણા ગ્રંથો રચ્યા છે પણ તે સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રચાર આજ કાલ ઘણો થોડો છે, માટે સંસ્કૃત ભાષા ન જાણનારા મુમુક્ષુઓને તેનો યથાસ્થિત લાભ લેવાને બની શકતું નથી તથાપ તેઓની જિજ્ઞાસા પુરી પડે તે રાતે ઘણા-

એક મહાત્માઓએ હિંદુસ્થાની તથા મરાઠી ભાષામાં તે સંસ્કૃત ગ્રંથોના આધારથી વેદાંતના ગ્રંથો રચ્યા છે, પણ તેવા ગ્રંથો તે ભાષાના જ્ઞાતાઓને ઉપયોગી છે. તથાપિ ગુજરાતી ભાષામાં વેદાંત વિષયસંબંધી પ્રક્રિયાઓને સમજવા સારુ સરલ ગ્રંથ ન હોવાને લીધે જિજ્ઞાસુ ગુજરાતી વર્ગ કે જેઓને ઉપલી ભાષાનું જ્ઞાન નથી તેઓને ઉપયોગી આ પંચીકરણ નામક સદીક ગ્રંથ છે. જેમાં વેદાંતના પ્રકરણગ્રંથો સમજી શકાય એવી ઉપયોગી પ્રક્રિયાઓ વિસ્તારથી દૃષ્ટાંત સિદ્ધાંતે કરીને પ્રશ્નોત્તરપૂર્વક સમાવેલી છે, જેના અધ્યયનપૂર્વક વિચારથી વેદાંત વિચારસંબંધી કોઈપણ ગ્રંથ સેહેલાઈથી સમજાઈને બ્રહ્માત્માનું એકતાનિશ્ચયરૂપ યથાર્થ અપરોક્ષજ્ઞાન થાય. એવો સરસ છે અને મુમુક્ષુઓને આ દુસ્તર સંસારરૂપી સાગરને અનાયાસે તરવાને આ ગ્રંથ બોધદ્વારા નૌકારૂપ છે.

આ મૂળ પંચીકરણમાં ૩૭ દોહા ચોપાઈ અને સ્થૂલ સૂક્ષ્મ દેહના બે કોષ્ટક તથા વાક્યવૃત્તિ વિગેરે ગ્રંથોના પ્રમાણરૂપ ૭શ્લોક છે. તેના કર્તા કાઠીયાવાડ કચ્છ ગુજરાત વિગેરે પ્રાંતોમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા વેદાંતશાસ્ત્રના વેત્તા બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રીરામગૂરુ નામે મહાત્મા થઈ ગયા છે. તે મહાત્માનાં જન્મચરિત્રનું વર્ણન, શ્રીપંચદશી ગ્રંથના હિંદુસ્થાની ભાષામાં ભાષાંતર કરનાર પંડિત પીતાંબરજીએ તે પુસ્તકમાં યથાર્થ લંબાણથી કચ્ચું છે તોપણ આ પ્રસંગે કિંચિત્ આપવું યોગ્ય ધારીને આપયે છીએ.

એ બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્મા સંવત્ ૧૮૪૦ ના સાલમાં દક્ષિણ હૈદરાબાદ શહેરમાં જન્મ્યા હતા. તેઓ જાતીના યજુર્વેદી મ-

હારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણ હતા. પોતે સોઝ વર્ષના થયા ત્યાંથી બ્રહ્મચર્ય ગ્રહણ કચું હતું. તેઓમાં બોધ કરવાની શક્તિ તથા મહાત્માને શોભતા ગુણો ઘણા હતા. શરીરનો વર્ણ તેજસ્વી હતો. જે જે સ્થળે વાસ કરતા હતા ત્યાં ત્યાં એમની પાસે આવીને સત્સંગ કરનાર મુમુક્ષુઓને આત્માનું દૃઢ જ્ઞાન થાય તે રીતે અદ્વૈત બ્રહ્મના ઉપદેશકરિ “અહં બ્રહ્માસ્મિ” એવો દૃઢ નિશ્ચય અદ્વૈત રીતે કરાવતા હતા. જે જે સ્થળે પોતે પ્રવૃત્ત થયા ત્યાં ત્યાં એમના પ્રતાપ તથા અનુગ્રહથી જિજ્ઞાસુજનોને મહાવાક્યના યથાર્થ ઉપદેશથી અદ્વૈત માર્ગનું સ્થાપન થયુંછે. એ બ્રહ્મનિષ્ઠ માહાત્માના પ્રતાપ અનુગ્રહથી તેમના ગુરુપણાને શોભાવનારા અનુભવયુક્ત અને સદુપદેશ કરવામાં કુશલ પ્રતાપી ઘણા શિષ્યો થયા છે, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને પ્રસિદ્ધિ પામેલા ચાર શિષ્યો છે. જેવા કે, સુદામા પુરિમાં વ્યાસ શ્રીજયકૃષ્ણ છે, જામ નગરમાં વિશ્વનાથજી, વડોદરામાં બાપુજી, કચ્છ માંડવિમાં સુખલાલગિરીજી હતા. એ મહાત્મા વડોદરા નગરમાં સંવત ૧૯૦૬ ના ભાદ્રપદ માસમાં શુદ્ધ તૃતીયાને દિવસે સમાધિસ્થ થયા. તે પરમપ્રતાપી બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રીરામગુરુના શિષ્યવર્ય અત્રે હાલ પ્રસિદ્ધી પામેલા પંડિત શ્રીજયકૃષ્ણ મહારાજ એઓએ ગુરુરૂપાથી બ્રહ્મસાક્ષાત્કારપૂર્વક વેદાંતવિચારમાં ઘણો શ્રમ લીધોછે અને તે બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર અન્ય મુમુક્ષુ પુરુષોને થાય તે માટે ઘણા એક વેદાંતના સંસ્કૃત ગ્રંથોનું અતિ ઉત્તમ શ્રવણ કરાવે છે. તેમની

પાસે શ્રવણ કરનારાઓ સજ્જનોમાં કેટલાએક જિજ્ઞાસુઓની
 એવી ઇચ્છા થઈ કે, શ્રીરામગુરુકૃત મૂળ પંચીકરણના પ્રતિ-
 વાક્યમાં અતિ ગંભીરાર્થ છે તથા તેમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રક્રિયાઓ
 છે તેની સરલ રીતે કઠીન પ્રક્રિયાઓ ન આવે તેમ સાધારણ
 બુદ્ધિવાળા મુમુક્ષુઓને પણ ઉપયોગી પડે તેવી ટીકા થાય તો
 વહુ ઉત્તમ. એવી પ્રાર્થના કરી તેથી તેમણે ઘણો શ્રમ લઈને
 ગુજરાતી ભાષામાં ગુરુશિષ્યના સંવાદરૂપે વિસ્તારથી દ-
 ણ્ટાંત, સિદ્ધાંત, યુક્તિ, અનુભવસહિત ટીકા કરી છે. આ
 ગ્રંથમાં પ્રક્રિયા સમજવા સારુ વ્યવહારિક દૃષ્ટાંતો આપ્યા
 છે તે સર્વ સિદ્ધાંત સમજવા સારુ છે, માટે દૃષ્ટાંતોના સર્વે અં-
 શો સિદ્ધાંત સાથે મળશે નહીં તેથી કેવળ દૃષ્ટાંત ઉપરજ
 નજર ન રાખતાં સિદ્ધાંતનો સારી પેઠે વિચાર કરી સમજવા
 સારુ યતન કરવો. આ પંચીકરણનું બ્રહ્મનિષ્ઠ વેદાંતવક્તા
 સદુરુના મુખથી શ્રવણ કરી મનન કરેતો આત્માનો અપરો-
 ક્ષ દૃઢ બોધ થઈને જન્માદિ ક્લેશથી અવશ્ય મુક્ત થાય તે
 સારુ મુમુક્ષુઓ આ ગ્રંથનો અથથી તે ઇતિસુધી આદરપૂર્વક
 વિચાર કરવો એવી મારી વિનંતી છે.

આ ગ્રંથમાં જે જે વિષયોનું વર્ણન કન્યું છે તે આગળ ક-
 રેલી અનુક્રમણિકાઉપરથી જાણવામાં આવશે.

શા૦ કલ્યાણદાસ નરોત્તમદાસ

अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठ.
मंगलाचरणमां श्रीसद्गुरुनु श्रीरामचंद्र साधे-सादृश्य निरूपण.....	१
टीकाकरवानु प्रयोजन निरूपण.....	२
अधिकारी आदिच्यार अनुबंधनु निरूपण.	३
जीवनें अनादिकाळना भ्रमथी देहाध्यास.....	५
भ्रमथी विपरीत बुद्धिनेविषे दृष्टांत तथा सिद्धांत....	६
देहादिकना संबंधथी स्वरूप विस्मरणविषे सिंहनुं दृष्टांत.	७
वकराना तथा भरवाडना संगथी सिंहनें वकरानो अध्यास.....	८
पर्वतना सिंहना उपदेशथी अज्ञसिंहना भ्रमनी निवृत्ति.	९
सिद्धांतमां अज्ञानआदिथी देहाध्यासनुं रूप.	१२
देहाध्यासनिवर्तक गुरुनो उपदेश.....	१३
शोकहर्ष विगेरे अहंकारमां छे.....	१५
देहाध्यासथी चोराशी लक्षयोनिमां फरेछे तेने विषे अंधनुं दृष्टांत.	१६
अंधना दृष्टांतनुं सिद्धांत.....	१८

विषय.	पृष्ठ.
मनुष्यदेह मोक्षनुं द्वार छे... ..	१९
विषयोना संगथी प्राप्त पशुयोनिमां अज्ञान तथा दुः-	
स्वनुं वर्णन.... ..	२०
गर्भवास आदि दुःस्वनुं वर्णन.	२२
जन्ममरणादि विषे घटीयंत्रनुं दृष्टांत.	२३
मुमुक्षु पुरुषर्ने साधुनो समागम करवाविषे.	२५
साधुना लक्षणनुं वर्णन.	२६
श्रोत्रिय तथा ब्रह्मनिष्ठ ए वे विशेषणवान् गुरुथी ज्ञान	
थायछे तेविषे स्वदेश जनारा पुरुषनुं दृष्टांत....	२७
उपरनां दृष्टांतनुं सिद्धांत	२९
श्रोत्रिय तथा ब्रह्मनिष्ठ गुरुने शरणे जवाविषे श्रुति-	
स्मृति विगेरेनां प्रमाणो.... ..	३१
गुरुपासे प्रश्न पूछवानो प्रकार.	३३
गुरुना उपदेशनो तथा जन्ममरणनो कागळ फाट-	
वानो प्रकार.... ..	३४
आत्मज्ञानथी जन्ममरणनी निवृत्ति.	३५
जन्ममरणना कागळनुं लक्षण.	३६
गुरुना अनुग्रहथी ते कागळ फाटवाविषे विष्णुदत्त	
शाहुकारनुं दृष्टांत.	३७
सिद्धांतमां गुरुने शरणे जवानो तथा गुरुना उपदे-	
शनो प्रकार.	४१

વિષય.	પૃષ્ઠ.
અનાદિકાલના કર્મો વિગેરેની જ્ઞાનથી તુરત નિવૃત્તિવિષે દૃષ્ટાંત.	૪૧
જ્ઞાનથી અજ્ઞાન વિગેરેની નિવૃત્તિવિષે શ્રુતિસ્મૃતિનું પ્રમાણ....	૪૬
આત્માનું જ્ઞાન થવાને પંચીકરણનો વિચાર.	૪૮
પંચીકરણને ગુરુમુખથી સમજવાવિષે.	૪૮
બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુવિના કેવલ પંચીકરણ વાંચ્યાથી પરમાત્માની અપ્રાપ્તિવિષે દેહરાના ઇંડાનું દૃષ્ટાંત....	૫૦
ઉપરના દૃષ્ટાંતનું સિદ્ધાંત....	૫૬
ગુરુનો ઉપદેશ એકાગ્રચિત્તે ધારવાવિષે ચાર દૃષ્ટાંત. શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનવિષે દૃષ્ટાંતો, તથા શ્રવણાદિકનું રૂપ. ...	૬૦
શ્લોકાર્થનું વ્યાખ્યાન કરવાવિષે અવતરણિકા.....	૬૨
શ્લોકાર્થ કરીને બંધમોક્ષનું નિરૂપણ.	૬૩
બંધનરૂપ જે અહંતા મમતા તેની નિવૃત્તિને વિષે પ્રશ્નોત્તર....	૬૪
વિચારવિના કેવલ વેષ ધારવાથી અભિમાન બમળું થાયછે તેવિષે દૃષ્ટાંત....	૬૫
દેહમાંથી અહંતા નિવૃત્ત થવા વાસ્તે ગુરુનો ઉપદેશ. દેહથી આત્મા જુદો છે તેવિષે નિરૂપણ....	૬૭
	૬૯

विषय.	पृष्ठ.
देहथी आत्मा जुदो छे तेविषे देह तथा घरनुं सा- दृश्य वर्णन.	७०
देहमांथी ममत्व मुकवाविषे गुरुशिष्यनो संवाद....	७१
पारकी वस्तुमां ममत्व करवाथी बंधन थायछे ते उ- पर दृष्टांत.	७२
सिद्धांतमां पंचभूतना देहनेविषे ममत्व करवाथी जी- वने बंधन थायछे तेनो निर्णय.	७५
पंचमहाभूतनो स्थूल देह छे तेविषे प्रश्नोत्तर.	७७
स्थूल देहनां तत्त्वोनुं कोष्टक तथा तेनी टीका.	७९
पंचीकृत पंचमहाभूतनुं लक्षण.	८४
पंचीकृत पचीस तत्त्वाने समजवा सारु कोष्टक.	८५
उपरला कोष्टकनो अर्थ.	८५
स्थूल देहमाथी अहंता ममतानिवृत्त करवानो विचार.	९१
पंचभूतनां तत्त्वो जुदां जुदां समज्याथी देह सिद्ध थतो नथी ते उपर गाडीनुं दृष्टांत	९२
अन्नमय कोशनुं निरूपण....	९५
जाग्रत अवस्था आदि आठ तत्त्वोनुं वर्णन	९६
स्थूल देहना तैत्रीस तत्त्वोथी आत्मा जुदो छे तेनुं वर्णन.	९९
स्थूल देहथी आत्मा जुदो छे तेविषे वाक्य वृत्तिनुं प्रमाण.	९९

विषय.	पृष्ठ.
जन्मादि छ विकारनां रूप....	१०१
छ विकार देहने छे ने आत्मा निर्विकार छे तेनो प्रमाणसहित विचार	१०२
स्थूलदेह हुं नथी एवो शिष्यनो अनुभव तथा सूक्ष्म देह हुं छुं एवी तेनी शंका.	१०५
सूक्ष्मदेहथी तूं जुदो छे एवो शिष्यने उपदेश	१०८
सूक्ष्म देहनुं कोष्टक ...	११०
सूक्ष्म देहनां कोष्टकनी टीका तथा तेनी पेहेली प्रक्रिया....	१११
सूक्ष्म देहना कोष्टकनी प्रक्रिया बीजी तेमां अंतःक- रणपंचकनुं व्याख्यान....	११३
प्राणपंचकनुं व्याख्यान.....	११५
ज्ञानेन्द्रियपंचकनुं व्याख्यान.	११७
कर्मेन्द्रियपंचकनुं व्याख्यान	११८
विषयपंचकनुं व्याख्यान....	११९
सूक्ष्म देहना कोष्टकनी प्रक्रिया बीजी	१२२
अंतःकरणोनी त्रिपुटीनुं कोष्टक....	१२३
ज्ञानेन्द्रियोनी त्रिपुटीनुं कोष्टक....	१२४
कर्मेन्द्रियोनी त्रिपुटीनुं कोष्टक....	१२५
सूक्ष्म देहना कोष्टकनी प्रक्रिया चौथी	१२६

विषय.	पृष्ठ.
पंचभूतना सात्विक, राजस तथा तामस भागमां- थी थएला तत्वोनुं कोष्टक तथा तेनी समज.....	१२७
सूक्ष्म देहना कोष्टकनी प्रक्रिया पांचमी ते मध्ये कर्ता भोक्तानुं वर्णन	१२९
सूक्ष्म देहना कोष्टकनी प्रक्रिया छट्ठी तेमां भिन्न प्र- कारथी तत्वोनुं निरूपण	१३३
सूक्ष्म देहना कोष्टकनी प्रक्रिया सातमी	१३७
सूक्ष्म देहना कोष्टकनी प्रक्रिया आठमी	१३८
सूक्ष्म देहनां तत्वो तथा अष्टपुरीनुं वर्णन	१३९
सूक्ष्म देहना कोष्टकनी प्रक्रिया नवमीमां प्राणमय आदि त्रण कोशनुं वर्णन.	१४१
स्वप्नावस्थादि आठ तत्वोनुं वर्णन	१४४
सूक्ष्म देहना तत्वोथी आत्मानुं भिन्नपणुं....	१४८
सूक्ष्म देहना तथा आत्माना भिन्नत्वने विषे घटनुं दृष्टांत	१४९
कारण देहनुं निरूपण	१४९
कारण देहथी त्रण प्रकारें करीने आत्मानुं भिन्नपणुं.	१५१
असत् तथा अभान आवरणनुं रूप	१५३
सुषुप्ति अवस्थादि कारण देहनां आठ तत्वोनुं वर्णन	१५५
सुषुप्ति अवस्थानुं निरूपण	१५५
सुषुप्ति अवस्थाथी आत्मा जुदो छे ते उपर दृष्टांत	१५७

विषय.	पृष्ठ.
सुषुप्तिमां थतो अनुभव ते वखते नथी केहेवातो ते उ-	
पर दृष्टांत तथा सिद्धांत....	१५८
कारण देहना तत्वोथी आत्मानुं भिन्नपणुं ...	१६१
आनंदमय कोशनुं निरूपण....	१६२
सत्, चैतन्य अने आनंद ए त्रण पदोनुं व्याख्यान.	१६३
ज्ञानथीज मोक्ष थायछे तेने विषे प्रमाण	१६८
चोथा महाकारण देहनुं रूप तथा तेथी आत्मानुं भि-	
न्नपणुं.	१६९
अस्ति भाति अने प्रिय रूपें करीने आत्मानुं व्याप-	
कपणुं.	१७१
सामान्य तथा विशेष ज्ञाननुं वर्णन	१७३
सामान्य ज्ञान अज्ञाननुं विरोधि नथी पण विशेष ज्ञान	
विरोधी छे ते उपर दृष्टांत तथा सिद्धांत.	१७३
विशेष ज्ञान अज्ञानने निवृत्त करीने पोतें निवृत्त	
थायछे तेविषे दृष्टांत	१७६
महाकारण देहनां आठ तत्वोनां नाम.	१७८
तुरीयातीतनुं निरूपण.	१७९
सर्व तत्वथी आत्मानुं भिन्नपणुं	१८२
परोक्ष तथा अपरोक्ष ज्ञाननुं रूप	१८३
चार देहथी आत्मानुं भिन्नपणुं	१८४
जगत्तना मिथ्यात्वनेविषे दृष्टांतो	१८६

विषय.	पृष्ठ.
जगत्ना मिथ्यात्वविषे गीतानुं प्रमाण.	१८७
असत्यथी दुःख थायछे तेविषे दृष्टांत.	१८८
ईश्वरकृत जगत् कोईने बंधन आपतुं नथी तेविषे	१८९
जीवकृत जगत् बंधननुं हेतु छे तेविषे उदाहरण.	१९०
केवल योगाभ्यासथी मोक्ष थतो नथी तेविषे.	१९१
ज्ञानविना मुक्ति थती नथी तेविषे प्रमाण	१९१
अद्वैत ज्ञान थवामां बाह्य द्वैत विरोधी नथी तेविषे.	१९३
जीवकृत द्वैतनो भेद.	१९४
शास्त्रीय द्वैतनुं वर्णन.	१९४
अशास्त्रीय द्वैतनुं निरूपण....	१९६
अशास्त्रीय द्वैतनो त्याग करवाविषे प्रश्नोत्तर.	१९७
यथेष्टाचरणना निषेधविषे.	२००
कामादिक नरकना हेतु छे तेविषे प्रमाण....	२०३
आत्माना व्यापकपणाविषे....	२०४
शिष्यना अनुभवनुं वर्णन....	२०५
गुरुनो उपदेश.	२०९
वृत्तिव्याप्ति तथा फलव्याप्तिनुं वर्णन.	२१०
स्वयंप्रकाशनुं निरूपण	२१३
आत्मानुं मनवाणीथी अगोचरपणुं	२१५
लक्ष्यरूपमां अभेद स्थिति करवाविषे.	२१६
जीवेश्वरना एकत्वविषे प्रश्नोत्तर ...	२१७

विषय.	पृष्ठ.
तत् अने त्वंपदनुं लक्ष्यार्थमां एकत्व वर्णनविषे मठघ-	
टाकाशनुं दृष्टांत.	२१९
जीवईश्वरना उपाधिना त्यागविषे लक्षणा ...	२१९
लक्षणा त्रण प्रकारनी	२२१
जहती लक्षणानुं निरूपण	२२१
अजहती लक्षणानुं निरूपण	२२२
भागत्याग लक्षणानुं निरूपण	२२३
भागत्याग लक्षणा समजवाविषे उदाहरण....	२२३
भागत्याग लक्षणाथी उपाधिनो त्यागकरीने लक्ष्यार्थ	
ग्रहण करवाविषे बीजुं दृष्टांत....	२२६
तत्पद त्वंपदना वाच्यार्थनुं वर्णन तथा वाच्यार्थना	
त्यागथी ते वच्चेनी एकतानुं वर्णन.	२२७
जीवेश्वरना एकत्वने विषे गीतानुं तथा भागवतनुं	
प्रमाण ...	२२८
छ उर्मिरहित ब्रह्मात्माना एकत्वने विषे प्रश्नोत्तर	
तथा छ उर्मिओनुं निरूपण.	२३०
छ उर्मिरहित आत्मा ब्रह्मरूप छे तेविषे बृहदार-	
ण्य उपनिषदनुं प्रमाण....	२३२
संचितआदि त्रण प्रकारना कर्मोनुं निरूपण.	२३३
ज्ञानथी संचित तथा क्रियमाण कर्मोनी निवृत्ति था-	
यछे तेविषे श्रुतिस्मृतिनुं प्रमाण....	२३४

विषय.	पृष्ठ.
जीवन्मुक्तिनुं निरूपण.	२३५
प्रारब्धकर्म भोगव्याविना निवृत्त थतुं नथी तेविषे	
बाणनुं दृष्टांत.	२३७
ज्ञान प्रारब्धकर्मनुं विरोधी नथी तेविषे युक्तीथी अ.	•
नुभवनुं निरूपण.	२३८
अवश्यभावी दुःखनी निवृत्ति थती नथी तेविषे नळ	
राजा तथा रामादिकनुं उदाहरण.	२४१
त्रण प्रकारना कर्मनी निवृत्तिविषे प्रमाण....	२४२
देहाभिमान पापरूपने आत्मज्ञान पुण्यरूपछे तेनुं निरूपण	२४३
चैतन्य देवनुं आत्मासाथे एकत्वनिरूपण तथा भेद	
माननारने बंधननुं निरूपण.	२४८
चैतन्य देव आत्मरूप छे तेविषे श्रुतिस्मृतिनुं वाक्य	
तथा अनुभवनुं निरूपण.	२४९
देव एक छे तेविषे श्रुतिप्रमाण.	२५३
दृढबोधवानने कर्तव्यता नथी तथापि मुमुक्षूने स-	
माधि अभ्यासनी आवश्यकता....	२५५
समाधि अभ्यासनो प्रकार.....	२५६
दृश्यानुविद्ध समाधिनुं निरूपण.	२५७
शब्दानुविद्ध समाधिनुं निरूपण.....	२५८
निर्विकल्पसमाधिनुं निरूपण.	२५९
निर्विकल्पसमाधिविषे श्रीभगवत्पादाचार्यनुं वाक्य.	२६०

विषय.	पृष्ठ.
आत्मसाक्षात्कारसारु श्रवणादि साधनानुं निरूपण.	२६२
श्रवणनुं लक्षण	२६२
उपक्रमोप संहारादि छ लिंगनु निरूपण....	२६३
मनननुं तथा निदिध्यासननुं लक्षण निरूपण.	२६७
आत्मसाक्षात्कारनुं रूप.	२६८
विषयना सागपूर्वक सत्संग करवाविषे	२६९
आत्माना स्वाभाविक स्वरूपविषे....	२७०
आत्मानी प्राप्तिविषे.	२७१
आत्माना नित्य मुक्तत्वविषे.	२७२
सत्संग संसार तरवानुं साधन छे तेविषे....	२७३
संसारनुं समुद्ररूपे वर्णन... ..	२७४
सर्वदा वेदांतविचार करवाविषे....	२७५
कामादिकना अनादरविषे दृष्टांत तथा सिद्धांत....	२७६
साधुसमागमनुं श्रेष्ठपणुं....	२७८
देहपातपर्यंत सत्संग करवाविषे....	२७९
टीकासमाप्तिमां गुरुने वंदन....	२८१

श्रीरामगुरु स्तुति.

शार्दूलविक्रीडित छंद.

जन्म्या वेद यजुर्द्विजाति कुलमां ह्याराष्ट्र ज्ञाती विषे ।
संध्या-स्नान सुदान नीति नियमो वेदानुयायी दिसे ॥
दैवी संपद शोभती गुण भरी धारी क्षमा क्षेमथी ।
एवा श्रीगुरु राम नाम चरणे नित्ये नमूं नेमथी ॥ १ ॥
संस्कारे करि ब्रह्मचर्य व्रत ने धारी धश्या तीर्थमां ।
स्त्रीद्रव्यादिक हस्ति यान शिविका त्याग्यां तने तर्तमां ॥
नित्ये नेमकरी क्रिया सकलने राखी हृदामां मथी ।
एवा श्रीगुरु राम नाम चरणे नित्ये नमूं नेमथी ॥ २ ॥
मूकीने ममता मनोहर छवी एकाकि आपे फरे ।
तृष्णा ताप उताप पाप परले सद्बोध साथे करे ॥
ब्रह्मानंद अखंड एक अजने पर्खावता प्रेमथी ।
एवा श्रीगुरु राम नाम चरणे नित्ये नमूं नेमथी ॥ ३ ॥
जेनां दर्शनथी दवी दिल तणां पापो अमापो पळे ।
वैराग्येथि विशेष ज्ञान सहसा सन्मार्ग साथे मळे ॥
भीती न्हे न जरा भवार्णव तणी दुःखो जतां देहथी ।
एवा श्रीगुरु राम नाम चरणे नित्ये नमूं नेमथी ॥ ४ ॥
व्याख्या शुद्ध सुधासमुद्र सरखी बोधे प्रबोधे बहू ।
जे आवे जन तेहना मन तणी शंका समावे सहू ॥

हुं हुं ब्रह्म सुनिश्चयार्थं करता अंतर्विना वेमथी ।
 एवा श्रीगुरु राम नाम चरणे नित्ये नमूं नेमथी ॥ ५ ॥
 बोले बोल अतोल अर्थथि भन्या शब्दो सुधा ना झरे ।
 वारंवार मुणे तथापि पुरती कर्णो पिपासा करे ॥
 निःक्रामी अभिरामि स्वामि सहुने सम्झावता स्नेहथी ।
 एवा श्रीगुरु राम नाम चरणे नित्ये नमूं नेमथी ॥ ६ ॥
 व्यास श्री जयकृष्ण बापु बहुधा जे विश्वनाथादिओ ।
 देवकृष्ण विशेष शिष्य सघळा सन्मार्ग संवादियो ॥
 तेने पूर्ण प्रताप आप सरखा कीधा सु संज्ञा कथी ।
 एवा श्रीगुरु राम नाम चरणे नित्ये नमूं नेमणी ॥ ७ ॥
 आत्मज्ञानथि ब्रह्मनिष्ठ भजनी ह्योटा महात्मा थया ।
 जेना सद्गुण वर्णनेथि करतां जाये न जीभे कहा ॥
 ते आपो अमने सदाय सुखनी प्राप्ती निजानंदथी ।
 एवा श्रीगुरु राम नाम चरणे नित्ये नमूं नेमथी ॥ ८ ॥

निर्भय शंकर.

श्रीगणेशाय नमः

अथार्याष्टकं प्रारभ्यते

देशिकचरणद्वंद्वं वंदेहं कमलशोभया ऽऽश्लिष्टं ॥
भेत्तुं कल्मषमीशं तीर्थीकर्तुं च जन्हुतनयावत् ॥ १ ॥
ननु किं देशिकचरणैः पठ निगमं वा शृणुष्व शास्त्रार्थं ॥
इति चेच्छृणु मद्वचनं किं गुरुणेति त्वया न वाच्यं भोः ॥२॥
निगमावसानवाचं वदतु ह्यथवापि सर्वशास्त्रार्थं ॥
देशिककृपाविहीनो वास्तवमर्थं न कीरवन्मनुते ॥ ३ ॥
तस्माद्गुरुं दयालुं रामं स्वात्मस्थमीशमद्वैतं ॥
शांतं दांतममन्युं वंदे वेदावसानवेत्तारं ॥ ४ ॥
यद्वाग्गलितैर्वर्णैर्नाहं देहोयमन्नमयकोशः ॥
नाहं सूक्ष्मशरीरं कोशैर्ग्रथितं न चाहमज्ञानं ॥ ५ ॥
शुद्धो बुद्धोमुक्तश्चित्सुखरूपोहमेवमाज्ञातं ॥
तं देशिकं महांतं वंदेहं शंकरं लसन्मूर्तिं ॥ ६ ॥
स्वामिस्तवोपकारं प्रतिकर्तुं कः प्रभुर्भवे ह्यस्मिन् ॥
तस्मात्त्वां नत्वाहं भवदीयांघ्रिद्वये दधामि शिरः ॥ ७ ॥
क्वासौ तिष्ठति गुरुरिति पृच्छसि चेत्त्वं शृणुष्व भो वादिन् ॥
हृदयगुहायां घनतरतिमिरं शमयन्सदैव सुखमास्ते ॥ ८ ॥
आर्याष्टकमिदं प्रोक्तं जयकृष्णेन चिद्विदा ॥
पठंत्यालोड्य ये ते वै नायांतीह पुनर्भवं ॥ ९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमदखंडानंदसरस्वति

सद्देशिकशिष्य जयकृष्ण विदुषा विरचितमिदमा-

र्याष्टकं संपूर्णम्.

ॐ तत् सत्

श्रीपरमात्मने नमः

अथ सटीक पंचीकरण प्रारंभः

टीकाकारकृत मंगलाचरणं.

आर्यावृत्तं.

वंदे श्रीमद्रामं सद्गुरुमतिशांतिसीत-
याऽऽश्लिष्टं ॥ कामादिराक्षसारिं भवज
लधौ तत्त्वबोधसेतुकरं ॥ १ ॥

॥ टीका ॥ अति शांति (निर्विकल्प वृत्ति) रू-
पी सीताये संयुक्त रहेला; काम, क्रोध, लोभ, मोह,
मद, मत्सर, ए रूपी राक्षसोना शत्रु; संसार रूपी स-
मुद्रमां तत्त्वबोधरूपी सेतुने बांधनारा अने ब्रह्मवि-
द्यारूपी शोभाथी शोभित श्रीरामरूप श्रीराम स-
द्गुरुने हुं वंदन करुंछुं जेम श्रीरामचंद्र सीताये संयुक्त
छे तेम श्रीरामनामना सद्गुरु अतिशय शांति (नि-

(૨)

વિકલ્પ સમાધિ) રૂપી સીતાયે સંયુક્ત છે. જેમ રામચંદ્ર રાવણાદિ રાક્ષસોના નાશ કરનારા છે તેમ રામ સદ્ગુરુ કામક્રોધાદિરૂપ રાક્ષસોના નાશ કરનારા છે. જેમ રામચંદ્રે પોતાની સેનાને સમુદ્રથી પાર કરવા સારું સેતુ બાંધી તેમ શ્રીરામ સદ્ગુરુ મુમુક્ષુ જનોને સંસારસમુદ્રથી પાર કરવા સારુ તત્ત્વબોધરૂપી સેતુ બાંધી છે. જેમ રામચંદ્ર લક્ષ્મીથી શોભાયમાન છે તેમ શ્રીરામ સદ્ગુરુ બ્રહ્મવિદ્યા આદિ અનેક સદ્ગુણરૂપી લક્ષ્મીથી શોભાયમાન છે તે માટે શ્રીરામરૂપ સદ્ગુરુને હું સાષ્ટાંગ વંદન કરુછું. ॥ ૧ ॥

આર્યાવૃત્તં.

પંચીકરણવ્યાख्याં સુખબોધાર્થં કરો
મ્યહં સરલાં ॥ સંસ્કૃતવાગજ્ઞાનાં ગુર્જર
સદ્ભાષયા મુમુક્ષુણાં ॥ ૨ ॥

॥ ટીકા ॥ સંસ્કૃત ભાષાને ન જાણનારાઓને
અને સંસારબંધનથી મુક્ત થવાની છે ઇચ્છા જેઓને

एवा विवेकादिसाधनसंपन्न जिज्ञासुजनोने अना-
यासे पंचीकरणना अर्थनो बोध थवासारु श्रीरा-
मसद्गुरुकृत मूल पंचीकरणनी गुजराती सारी भा-
षाये करीने कठिन प्रक्रियाविना सुलभ रीते सम-
जाय एवी सरल टीकाने हुं करुछुं.

अधिकारी, विषय, संबंध ने प्रयोजन ए चार अ-
नुबंध जे ग्रंथमां होयछे तेमां विवेकी पुरुषोनी प्र-
वृत्ति थायछे. आ पंचीकरणना अधिकारी आदिना
अभावे करीने आमां कोईनी प्रवृत्ति नहि थाय
तेथी आनो प्रारंभ निष्फल छे एवी शंकाने निवृत्त
करवासारु आमां बीजी चोपाईए करीने विवेक, वै-
राग्य, षट् संपत्ति, मोक्षेच्छा ए चार साधनसंपन्नने
आ पंचीकरणनो अधिकारी कह्यो छे. तेमां आत्म-
स्वरूप नित्य छे अने ते व्यतिरिक्त सर्व अनित्य छे
एवो जे निश्चय तेनुं नाम विवेक; आ लोकना तथा
परलोकना भोगोने विषे इच्छाराहित्यनुं नाम वै-
राग्य; शमादि छ संपत्ति तेमां १ शम (सर्व वासना

નો ત્યાગ), ૨ દમ (શબ્દાદિ બાહ્ય વિષયોથી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ), ૩ ઉપરતિ (સર્વ પ્રપંચથી નિવૃત્તિ), ૪ તિતિક્ષા (શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વધર્મોની સહનતા), ૫ શ્રદ્ધા (બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુનાં તથા વેદાંત શાસ્ત્રનાં વાક્યોમાં ભક્તિ), ૬ સમાધાન (સહ્યક્ષ્ય જાણવામાં ચિત્તની એકાગ્રતા), મોક્ષેચ્છા (સંસારબંધનથી નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છા) એ સાધનયુક્ત અધિકારી; અને આ ગ્રંથનો વિષય પ્રત્યગાત્માની પરમાત્માસાથે એકતારૂપ છે તે આમાં ઘણે ઠેકાણે નિરૂપણ કરેલ છે. આ ગ્રંથનો અને અદ્વિતીયબ્રહ્મનો પ્રતિપાદક અને પ્રતિપાદ્યભાવરૂપ સંબંધ છે એટલે આ ગ્રંથ અદ્વિતીય બ્રહ્મને પ્રતિપાદન કરનાર છે અને બ્રહ્મ પ્રતિપાદ્ય (પ્રતિપાદન કરવાને યોગ્ય) છે, તથા જ્ઞાનનો અને પંચીકરણનો જન્યજનકભાવ સંબંધ છે એટલે જ્ઞાન જન્ય (ઉત્પન્ન થાય) છે અને પંચીકરણ વિચારદ્વારા જ્ઞાનનું જનક (ઉત્પન્ન કરનારું) છે. અજ્ઞાન અને જ્ઞાનનો નિવર્ત્યનિવર્તકભાવ સંબંધ છે.

(૫)

અજ્ઞાન નિવૃત્ત થાયછે અને જ્ઞાન તેને નિવૃત્ત કરેછે.
આ ગ્રંથનું પરમાનંદરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ તથા
અજ્ઞાનસહિત જન્માદિ અનર્થની નિવૃત્તિરૂપ પ્રયો-
જન છે તેથી આનો પ્રારંભ સફલ છે. ઇતિ ॥ ૨ ॥

ચોપાઈ.

શ્રીગણેશાય નમઃ॥ ઘણા દાહાડાનો
ભ્રમ થયો જીવનેં એટલે દેહ માની પોતે
આપને ॥ તે સારુ ફરે ચોરાશી લક્ષ યો-
નીનેં ફરિ ફરિ પામે જન્મમરણને ॥ ૧ ॥

॥ ટીકા ॥ જીવ કહેતાં જે અવિદ્યોપાધિક પ્ર-
ત્યક્ આત્મા તેને ઘણા દહાડાનો ભ્રમ થયો નામ અ-
નાદિ કાલની ભૂલ થઈછે. એટલે તેણેકરીને પોતે(જી
વાત્માએ) આપને (પોતાને) દેહ હું એમ માની લીધું-
છે. પણ વસ્તુતાથી પોતે સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મરૂપ છે. દે-
હરૂપ નથી. ભૂલથીજ હું દેહ, હું મનુષ્ય, હું બ્રાહ્મણ,
હું ક્ષત્રિય, ઇત્યાદિ માનેછે

॥ दृष्टान्त ॥ जेम एक ब्राह्मणे घणी भांग पिधि तेना केफथी पोतानुं ब्राह्मणपणुं भूलीने हुं शूद्र छुं, हुं वैश्य छुं, हुं क्षत्रिय छुं इत्यादिक विपरीत बोलवा लाग्यो, पण ते तेहुं विपरीत बोलवा वखते ब्राह्मण मटीने शूद्रादिक थयो नथी. ब्राह्मणज छे पण केफथीज विपरीत बोलेछे. ते पछी तेनो कोई हितेच्छु पुरुष मळयो, तेणे तेनो केफ उताखासारु घृत तथा दहीं पायुं, तेथी ते ब्राह्मणनो केफ उतरी गयो. त्यापछी ते (ब्राह्मण) हुं ब्राह्मण छुं एम पोतानुं स्वाभाविक स्वरूप जाणे छे, अने हुं शूद्रादिक छुं एम कदापि मानवानो नथी. ज्यांसुधी केफ हतो त्यांसुधीज विपरीत बुद्धि हती, कारण के केफ निवृत्त थया पछी विपरीत बुद्धि रेहेति नथी.

॥ सिद्धांत ॥ तेम प्रत्यक् आत्मा पोताना अज्ञानरूपी केफे करीने अविद्याकल्पित स्थूल सूक्ष्म शरीरना कल्पित संबंधथी वास्तव पोतानुं सच्चिदानंद स्वरूप भूलीने हुं मनुष्य छुं, हुं ब्राह्मण छुं, हुं

ક્ષત્રિય હું, હું વૈશ્ય હું, હું શૂદ્ર હું, હું ગૃહસ્થ હું, હું
 ત્યાગી હું, હું પુરુષ હું, હું સ્ત્રી હું, હું જન્મું હું, હું
 મરું હું એમ વિપરીત અધ્યાસ કરે છે. વસ્તુતાથી પો-
 તે દેહાદિકનો દ્રષ્ટા સાક્ષી બ્રહ્મરૂપ છે, પણ અજ્ઞાન-
 થી જાણતો નથી અને જ્યારે તે અજ્ઞાનીને બ્રહ્મનિષ્ઠ
 ગુરુ મળે, અને તે ગુરુ તેને બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશરૂપી
 ઘૃત પાય, ત્યારે અજ્ઞાનરૂપી કેફ નષ્ટ થાય ત્યારપ-
 છી તે પુરુષ હું દેહ, મનુષ્ય, કર્તા, ભોક્તા હું એમ ક-
 દાપિ માનશે નહીં, હું સશ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મ હું એમજ
 માનશે. પણ એવું જ્યાંસુધી જાણ્યું નથી ત્યાંસુધી ઘ-
 ણા દિવસની ભૂલે કરીને હું દેહ હું એમ માનેછે.

॥ દૃષ્ટાંત વીજું ॥ કોઈ એક બકરાંને ચરાવ-
 વાવાઢો (ભરવાડ) હતો. તે અરણ્યમાં પર્વતની ગુ-
 ફામાં નવાં તરતનાં જન્મેલાં સિંહના બે બચ્ચાં હતાં
 તેમાંથી એક બચ્ચાને પોતાને ઘેર લાવ્યો, અને તેને નિ-
 ત્ય દુધ પાઈને મોટું કર્યું. તે બચ્ચું નિત્યપ્રતિ બકરાંના
 ટોઢાંસાથે અરણ્યમાં ફરવાને જાય અને આશો દિ-

वस बकरांओ साथे फरे, दोडे, बेसे, पाणी पीये, अने सायंकाल थाय त्तारे बकरांना टोळांसाथेज घेर पाळुं आवे, एटले भरवाड (बकराने चरावनार पुरुष) तेने बकरांओना वाडामां बकरांओ साथेज पुरि मेहेले. एवी रीते ते सिंहनां वच्चाने रात्रि दिवस बकरांना संगथी पोतानुं सिंह स्वरूप भुली हुं बकरो छुं, एबुं दृढ अज्ञान थयुं, अने तेने भरवाड पण सर्वदा बकरो कही बोलाववा लाग्यो. कोई दिवस पण तुं सिंह छे एम कहे नही. एम नित्य बकरांसाथे आवतां जतां घणा दिवस थयातेथी ते सिंहने बकरानो अध्यास दृढ थयो. ते पछी वनमां एक दिवसे बकरांना टोळांसाथे ते सिंह उभो हतो तेवामां पर्वतमांथी एक बीजो सिंह निकळ्यो, तेणे बकरांना टोळांमां पेला सिंहने दीठो तेथी आश्चर्य पामीने मोटी गर्जना करी, ते सांभळीने बकरां सर्व नासिजावा लाग्यां तेनी साथे ते बकरांनो संगीसिंह पण नासवा लाग्यो ते जोईने पर्वतना सिंह तेने बूम पाडीने कह्युं के, हे भाई-

બંધ, ઉભો રહે, મારે, તુને એક વાત કહેવી છે. ત્યારે પેલો બકરાંનો સંગી સિંહ ઉભો રહ્યો, તે પછિ તે પર્વતનો સિંહ તેનિ પાસે આવીને કહે છે કે હે માઈ, તું સિંહ થઈને બકરાંના ટોળાંમાં કેમ રહેછે ? ત્યારે તે બકરાંનો સંગી સિંહ રોષકરી બોલ્યો કે, હું તો સિંહ નથી, તું સિંહ હોતો ભલેહો. હું તો બકરો છું, મને એવી જુઠી વાત બતાવવી નહીં જે, “ તું સિંહ છે. ” એરીતે એનું વિપરીત બોલવું સાંભળીને તે પર્વતના સિંહના મનમાં વિચાર થયો કે આ જે દિવસથી જન્મ્યો છે ત્યારથીજ તેને બકરાંનો સંગ થયોછે, અને તેને વનમાં સાથે ફેરવનાર ભરવાડ પળ બકરોજ કહીને બોલાવેછે. તેથીજ તેને હું બકરો છું એવો મિથ્યા અધ્યાસ દૃઢ થયો છે તે મિથ્યા અધ્યાસને મારે ઉપદેશ કરીને મટાડવો. એમ પર્વતનો સિંહ વિચારીને તે પેલા બકરાના અધ્યાસવાળા સિંહને કહેછે કે, “ હે માઈ, તું વિચાર કરીને જો તો સ્વરો, તે બકરાં તો સર્વ નહાનાં છે, ને તું તો મોટો છે, માટે તું બકરો કેમ થઈશ ? ”

સ્યારે પેલો અજ્ઞ સિંહ કહે છે કે “ હું મોટો બકરો છું. ” એમ સાંભળી આ સિંહ કહેછે કે “ હે ભાઈ, તું ફરીથી વિચાર કરિજો અને મારી સામું જો. હું પોતે સિંહ છું. મારાં લક્ષણ સર્વ તારીસાથે મળેછે. ને તે બકરાંનું લક્ષણ એક પળ તારીસાથે મળતું નથી, કેમ-કે જો બકરાંને ચારે પગમાં બચ્ચે સ્વરી છે, અને તારા તથા મારા પગમાં પાંચ પાંચ નસ છે. તેથી તારું બકરાંસાથે લક્ષણ મળતું નથી. વઢી સાંભળ, બકરાંનું નહાનું પુછડું હલ્યા કરેછે, અને તારું તથા મારું લાંબુ છે, તેથી પણ તું બકરો નહીં. ” જ્યારે એવી રીતે અનુભવ કરાવ્યો સ્યારે તે અજ્ઞ સિંહને કાંઈક વિશ્વાસ આવ્યો. ને કહેવા લાગ્યો કે “ તું વાત કહેછે તે સાચી જણાયછે, પણ મારું મન માનતું નથી. ” સ્યારે તે પર્વતના સિંહે પેલા અજ્ઞ સિંહને નજીક એક તળાવ હતું. તેને કિનારે ઊભો રાखीને પાણીમાં મોઢું જોવાને કહ્યું અને બોલ્યો કે “ જો તારું મુખ અને મારું મુખ સરખું છે ને બકરાંનું મુખ તો લાંબુ છે. તારા જે-

હું ગોઝ નથી. તારી ડોક લાસી છે, અને બકરાંની ડોકમાં બે આંચઝ છે, તારી કેડ (કટી), વાઝ, કાન તથા તારા શરીરનો વર્ણ બકરાંની સાથે મઝતો નથી. તે બકરાંને શિંગડાં છે, ને તને શિંગડાં નથી. માટે તું વિચારી જો કે, બકરાનું એક પળ લક્ષણ તારામાં છે નહીં, અને મારાં (સિંહના) વધાં લક્ષણ તારામાં છે. ત્યારે તું સિંહ શા માટે નહિ. અને સિંહ છતાં હું બકરો છું એમ જે તેં માન્યું છે, તેનું કારણ એ છે જે, જન્મથીજ તુંને બકરાંનો તથા ખરવાડનો સંગ રહ્યો છે તેથી સ્વોટું અભિમાન થયું છે. હવે તું, “ હું-બકરો છું,” એવું અભિમાન મુકીને, “હું સિંહ છું” એમ નિશ્ચય કર.” એ વાત સાંભળી, વિચાર કરી, અને પોતાનાં લક્ષણ તપાસીને તેણે નિશ્ચય કયો જે, હું સિંહ છું. અને પશ્ચાત્તાપ મનમાં કયો કે, આટલા દિવસ સુધી બકરાંના સંબંધથી વ્યર્થ હું બકરો છું એવું માનીને બંધાયો હતો. હવે કોઈ દિવસ બકરાંનો સંગ ન કરું પણ એનો નાશ કરું, એવો નિશ્ચય કરી તે બ-

કરાંને મુકી દર્શને સિંહની સાથે વિચરવા લાગ્યો.

॥ સિદ્ધાંત ॥ તેમ દેહનો દ્રષ્ટા જે આત્મા તેને અનાદિ કાળનું જે સ્વસ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે, તેને કરીને તથા કામ કર્માદિકના સંબંધથી અવિદ્યાકલ્પિત દેહેન્દ્રિયાદિના સમુદાયરૂપ બકરાનાં ટોળાંમાં આવી તેમાં અધ્યાસ કરીને હું મનુષ્ય છું, હું પુરુષ છું, હું સ્ત્રી છું, હું બ્રાહ્મણાદિ વર્ણ છું અને બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમી છું એ રીતે માન્યું છે; અને પોતાનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ સાક્ષી, દ્રષ્ટા અને સચ્ચિદાનંદરૂપ છે તેને ભૂલી ગયો છે, અને ભરવાડસરસા ભેદવાદી ગુરુ પળ તુ સંસારી છે, દેહ છે, કર્તા ભોક્તા છે, એવો વિપરીત बोध કરીને અજ્ઞાનને દૃઢ કરાવે છે. તેથી પળ અજ્ઞાની જીવાત્મા પોતાનાં સ્વરૂપને ભૂલી જઈને “હું દેહાદિક છું” એવો મિથ્યાધ્યાસ દૃઢ કરી બેઠો છે. પળ તે અજ્ઞાની જીવને પૂર્વનાં કોઈ અનંત પુણ્ય કર્મ ઉદય થાય તેથી અને તે પુણ્યકર્મના ફલ દેનાર જગદીશ્વરના અનુગ્રહથી જ્યારે વેદાંત શાસ્ત્રના યથાર્થવેત્તા,

कोई ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरु मले, सारे ते गुरु तेनां सारां लक्षण तथा मुमुक्षता जोईने, (दृष्टांतमां जेम पर्वतना सिंहे पेला अज्ञ सिंहेने पुछ्युं हतुं तेम) पुछे.

गुरु-तुं कोण छे, ब्रह्म स्वरूपने तें जाण्युं छे ?

शिष्य-हुं मनुष्य छुं. माराथी ब्रह्मस्वरूप केम जणाय ?

गुरु-हे भाई, आ तारो देह मनुष्य छे. देहनो द्रष्टा तुं आत्मा देहथी जुदो छे. मनुष्य नथी. तुं ब्रह्म छो, अज्ञानथीज तुं कहे छे के “ब्रह्मस्वरूप केम जणाय.”

शिष्य-हे महाराज, तमे कहोछो के, “तुं ब्रह्म छे” पण ब्रह्म हुं केम थाऊं ? हुं तो संसारी, सुखी, दुःखी, कर्त्ता, भोक्ता छुं, माटे तमारो उपदेश अनुभवमां आवतो नथी.

गुरु-हे मुमुक्षो, तुं विचार करी जो के, आ तारा देहमां अहंकार छे, ते संसारी, सुखी, दुःखी, कर्त्ता,

મોક્ષ છે. ને દૃશ્ય છે. તું તેનો દ્રષ્ટા છે. દેહનાં લક્ષણ
 (જેમ બકરાનાં સિંહ સાથે ન મળે તેમ) તારા આ-
 ત્મા સાથે એકે પળ મળતાં નથી. અને બ્રહ્મનાં સત્,
 ચિત્, આનંદાદિ લક્ષણો તારા આત્મસ્વરૂપમાં મળે
 છે. (જેમ સિંહના લક્ષણ સિંહસાથે મળેછે તેમ) જે-
 મ બ્રહ્મ સત્ય છે, તેમ તું જાગ્રદાદિત્રણ્યે અવસ્થામાં
 સત્યરૂપ છે. જેમ બ્રહ્મ જ્ઞાનરૂપ છે, તેમ તું ત્રણ્યે અ-
 વસ્થાને જાણે છે. માટે જ્ઞાનરૂપ છે. જેમ બ્રહ્મ આનં-
 દરૂપ છે, તેમ તું પણ પરમપ્રેમાસ્પદ છો તેથીજ પર-
 મ આનંદરૂપ છો. તું બ્રહ્મની પેટે અસ્તિ જાયતે આ-
 દિ છ વિકારરહિત છો. આ તારો દેહ દૃશ્ય અસત્ય
 છે. જડ દુઃસ્વરૂપ અને છ વિકારવાળો છે. આ દેહ-
 સાથે તારે કોઈ પણ વાસ્તવિક સંબંધ નથી. કેવળ
 તારા સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી સુખ, દુઃખ, કર્તૃત્વ, મો-
 કૃત્વ વિગેરે અંતઃકરણના ધર્મો ભ્રાંતિથી આત્મામાં
 તેં માન્યા છે. વસ્તુતાથી તું શુદ્ધ બ્રહ્મ છો, તારામાં
 સંસાર નથી. તેમજ ભાગવતમાં પણ એકાદશ સ્કંધના

૨૮ મા અધ્યાયમાં શ્રી ભગવાનનું ઉદ્ધવજી પ્રતિ
ઉપદેશવાક્ય છે કે,

॥ શ્લોક ॥

શોક હર્ષ ભય ક્રોધ લોભ મોહ સ્પૃહા
દયઃ । અહંકારસ્ય દૃશ્યંતે જન્મ મૃત્યુશ્ચ
નાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

॥ અર્થ ॥ શોક (દુઃખ), હર્ષ (પ્રસન્ન થવું),
ભય (ડરવું), લોભ, મોહ, સ્પૃહા (ઇચ્છા), જન્મ,
મૃત્યુ, આદિ શબ્દે કરી કર્તૃત્વભોક્તૃત્વાદિ એ સમગ્ર
ધર્મ અહંકારમાં દેખાયછે, આત્મામાં નથી. કેમ જે
સુષુપ્તિ સમાધિ આદિ અવસ્થામાં આત્મા છે પણ જો
અહંકાર લીન થયો છે તો સુખદુઃખાદિ ધર્મ પ્રતીત
થતા નથી. ને જાગ્રતમાં અહંકાર છે તો સુખદુઃખાદિ
પ્રતીત થાયછે. વાસ્તે તે ધર્મ અહંકારમાં છે. ને આ-
ત્મા નિર્વિકાર છે ॥ ૧ ॥

एवो सद्गुरु ज्यारे बोध करे,स्यारे शिष्य विचार

કરી દેહાધ્યાસ મુકીને હું બ્રહ્મસ્વરૂપ છું એવો નિશ્ચય કરે. અને સંસારદુઃખથી મુક્ત થાય. પણ દૃષ્ટાંતમાં જેમ પર્વતના સિંહના ઉપદેશવિના પેલા અજ્ઞ સિંહને “ હું બકરો છું ” એવો દૃઢ અધ્યાસ થયો હતો. તેમ અજ્ઞાની જીવાત્માએ પણ સદ્ગુરુના ઉપદેશવિના અનાદિકાલના ભ્રમથી (ભૂલથી) દેહ છે તેજ હું છું, એમ માની લીધું છે.

એ રીતે પ્રથમ ચોપાડના પૂર્વાર્દ્ધમાં અનાદિ કાલના અજ્ઞાનથી જીવને દેહાધ્યાસ થયો છે. તે વર્ણન કયો. હવે ઉત્તરાર્દ્ધમાં દેહાધ્યાસનું ફળ જન્મમરણાદિ સંસાર થાય છે. તેને વર્ણન કરે છે.

“તેસારુ ફરે ચોરાશી લક્ષ યોનીનેંડિતિ,”

જે સારુ પોતાનાં સ્વરૂપને ભૂલીને દેહમાં અધ્યાસ કયો છે, તે સારુ ચોરાશી લક્ષ યોનિમાં વારંવાર ફરે છે. અને ફરી ફરી જન્મમરણને ભોગેવ છે. તે વિષે નીચે દૃષ્ટાંત કહું છું તેથી સમજવું.

॥ દૃષ્ટાંત ॥ કોઈ મોટા શહેરમાં એક આંધળો

रहेतो हतो. तेने शेहेरमां अनेक प्रकारनां दुःखथी
 शेहेर बहार जवानी इच्छा थई. तेथी तेणे कोई पु-
 रुषने पुछ्युं के गामबहार जवानो रस्तो क्यां छे ?
 स्मरे ते पुरुषे जवाब दीधो के, आ गामने दरवाजो
 एकज छे, तेथी तुं किळाने हाथ लगाडतो लगा-
 डतो चालवा मांड, अने जे ठेकाणे दरवाजो आवे,
 ते ठेकाणे गामबहार जवानो रस्तो छे. त्यांथी बहार
 निकळि जाजे, एटले सुखी थईश. एवुं सांभळीने ते
 आंधळो किळाने हाथ लगाडतो लगाडतो चाल्यो.
 अने चालतां चालतां ज्यारे दरवाजो आव्यो, ते
 वखते ते अंधना शरीरमा कंढू (दादर) हती तेथी
 खरज आवि, तेटाणे किळाने लगाडेलो हाथ उपा-
 डिने खंजवाळवा लाग्यो, ने चालवा मांड्युं, अने
 खरज ज्यारे बंध थईने पाछो ज्यां हाथ मुके त्यां तो
 वळी किळो आव्यो ने दरवाजो तो चालतां चा-
 लतां पाछळ रही गयो. तेथी ते मोटा शेहेरना कि-
 ल्लामां फरीफरीने महादुःख भोगेवेछे, रस्तामां कांटा

વાગે છે, તથા ગામના મઝમૂત્રમાં પડી જાય છે. તડકામાં ઘળો તપે છે, અને વાયુથી ધૂઝ ઉડી આં-
 સમાં પડે છે, તેથી હેરાન થાય છે. એ રીતે ફરીફ-
 રીને જ્યારે દરવાજો પાસે આવે છે, તેજ વચ્ચે પૂ-
 ર્વના કોઈ કર્મદોષથી પાછી સ્વરજ આવે છે, અને દ-
 રવાજો પાછળ રહી જાય છે. એમ વારંવાર ફરીફ-
 રીને મહાદુઃખ ભોગવે છે.

॥ સિદ્ધાંત ॥ આંધળાને ઠેકાણે અજ્ઞાની સ-
 મજવો. કિલ્લાને ઠેકાણે ચોરાશી લક્ષ યોનિ સમ-
 જવો. દરવાજાને ઠેકાણે મનુષ્યદેહ જાળવો. સ્વરજને
 ઠેકાણે વિષયસુખ સમજવાં. એ રીતે અજ્ઞાની જીવ-
 ચોરાશી લક્ષ યોનિમાં ફરતો ફરતો મનુષ્યદેહરૂપી
 મુક્તિનાં દરવાજામાં આવ્યો, ત્યારે બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુના
 ઉપદેશથી પોતાનું સ્વરૂપ જાણીને ચોરાશી લક્ષયો-
 નિથી નિકળીને મોક્ષ સુખ પામી શકે એમ છે. પણ
 અજ્ઞાનરૂપી અંધતાએ કરીને આ મનુષ્યદેહ મુક્તિનું
 દ્વાર છે, તેમાં મોક્ષનું સાધન કરવું જોઈએ એમ જા-

ણતો નથી, અને નાનાપ્રકારના વિષયભોગ તથા
 અસદાચરણરૂપી સ્વરજે કરીને આશું આયુષ્ય વ્યર્થ
 કહાડેછે; જેમ દાદરઉપર સ્વરજ ઘણી મીઠી લાગેછે,
 તેમ નાનાપ્રકારના વિષયભોગ ભોગવવા અતિશય
 કરીને પ્રિય લાગે છે. તેથી મરવાસુધી પણ તે વિષ-
 યોમાંથી આસક્તિ મૂકીને પરમેશ્વરમાં પ્રીતિ કરતો
 નથી. એમ કરતાં પ્રાણ ગયાં એટલે મનુષ્યદેહરૂપી
 મોક્ષદ્વાર ગયું. અને ચોરાશી લક્ષ યોનીરૂપી કિલ્લો
 હાથ આવ્યો, તેમાં વેલ, ઘોડા, ગધેડા આદિ પશુ-
 શરીર ધારણ કરીને મહાદુઃખ ભોગવેછે. જે પશુ-
 નીઉપર ભાર નાંચી લાકડી મારીને ચલાવેછે, તે
 પશુને ઘાસ કોઈ આપે તો સ્વાય, પાણી આપે તો
 પીયે. એ રીતે તે પશુને પોતાને સ્વાધીન કાંઈ પણ
 વ્યવહાર થઈ શકતો નથી. અરેરે ! એ કેવાં દુઃખી
 થાયછે. ચાલતાં ચાલતાં થાકી જાય તો પણ કહી
 ન શકે જે હું થાકી ગયેલછું. મારાથી ચલાતું નથી
 તેથી કેવળ દુઃખ ભોગવેછે. અને મનુષ્યદેહ પામીને

(૨૦)

આત્મજ્ઞાન સંપાદન ન કન્યું, તેનું ફલ એ છે કે ચો-
રાશી લક્ષ યોનિમાં ફરેછે. અને ફરીફરીને જન્મ-
મરણને પામેછે. વાસ્તે મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત થયોછે તેમ
છતાં જે પુરુષ મોક્ષ થવાનું સાધન કરતો નથી, ને
અંધર્મથી કેવલ વિષયભોગમાંજ સમગ્ર આયુષ્ય વ્ય-
તીત કરેછે, તે પુરુષ મનુષ્યદેહ નષ્ટ થયા પછી પણ
પશ્વાદિ દેહને ધારણ કરી મોટાં દુઃખ ભોગવેછે.
એમ પ્રબોધ સુધાકર નામના ગ્રંથમાં શ્રીમચ્છંકરા-
ચાર્ય ગુરુએ કહ્યું છે.

॥ વૃત્ત ગીતિ ॥

નરદેહાઽતિક્રમણાત્ પ્રાપ્તૌ પશ્વાઽઽ
દિદેહાનામ્ ॥ સ્વતનોરપ્યઽજ્ઞાનં પરમા
ર્થસ્યાઽન્ન કા વાર્તા ॥ ૧ ॥

॥ અર્થ ॥ આત્મબોધવિના આયુષ્ય ક્ષય થ-
યેથી મનુષ્યદેહનો નાશ થયા પછી જેઓ પૂર્વનાં
પાપકર્મોથી પશ્વાદિ દેહોને ધારણ કરેછે, તેઓને

તે પશુ આદિ અવતારમાં પોતાના શરીરનું પણ પુરું જ્ઞાન રહેતું નથી, સારે તેઓને પરમ સુખરૂપ પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય, એવી વાર્તા તો કેમજ કહેવાય ?
 એટલે પશુપક્ષી વિગેરેના દેહમાં પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થતુંજ નથી. ॥ ૧ ॥

સારે પશુ દેહમાં શું થાયછે? એવી શંકા થાય તો તેનો ઉત્તર એજ કે, કેવળ દુઃખ ભોગવવાં પડે છે. તે વિષે કહેછે.

॥ વૃત્ત ગીતિ ॥

સતતં પ્રવાહ્યમાણૈર્વૃષભૈરુષ્ટૈઃ સ્વરૈર્ગ
 જૈર્મહિષૈઃ ॥ હા કષ્ટં ક્ષુત્ક્ષામૈઃ શ્રાંતૈર્નો
 શક્યતે વક્તુમ્ ॥ ૨ ॥

॥ અર્થ ॥ બેલો, ઉંટ, ગધેડા, હાથી, અને પા-
 ડાઓ એવાં પશુજાતિનાં જે શરીરો છે, તેને માથે
 ઘણો ભાર નાચીને મનુષ્યો સદા ચલાવેછે, તેથી
 પરાધીન થઈને ભાર ઉપાડી ચેચીને ચાલે છે, હા

(૨૨)

કષ્ટં (અહોહોહો! કેવા કષ્ટને પામેછે!) બ્રૂંચ પ્ર-
માણે સ્વાવાને પળ ન મળે, તેથી દુઃખલાં થાયછે.
ગાડી વિગેરેના બોજા (ભાર) સેંચવાથી થાકી જા-
યછે, તો પળ કહી શકાતું નથી કે, અમે થાકી
ગયાં છિયે, માટે અમને છોડી મુકો ॥ ૨ ॥

આહાહા ! પશુશરીર ધારણ કરવામાં કેવું દુઃખ
છે, તે પ્રસિદ્ધ દેસવામાં આવે છે. તેથી એમ સિદ્ધ
થયું કે, આત્મજ્ઞાનવિના મનુષ્યદેહ નાશ થયા પછી
જીવ ચોરાશી લક્ષ યોનિમાં અનેક પ્રકારનાં જન્મ
મરણથી દુઃખ ભોગવેછે. જ્યારે જીવ માતાના ઉ-
દરમાં ગર્ભવાસ કરેછે, ત્યારે તેને તે ઠેકાણે મલ,
મૂત્ર, રુધિર, માંસ અને લીલા, પીઝા, કફ,
આદિ ધાતુથી, કૃમિથી અને જઠરાગ્નિથી અનેક
પ્રકારનાં દુઃખ થાયછે. નરકવાસ કરતાં ગર્ભવા-
સમાં કાંઈ ફેર દેસાતો નથી. ગર્ભવાસ એજ મોટું
નરક છે. જન્મ વચ્ચે પળ માતાને તથા ગર્ભને જે
દુઃખ થાય છે તે અવાચ્ય છે. કેમકે, તે વેઢાએ થતું

દુઃખ માતાને તથા ગર્ભનેજ અનુભવમાં આવેછે. બા-
 લ્યાવસ્થામાં પરાધીનતાથી, અને યૌવન અવસ્થામાં
 સ્ત્રિયાદિ વિષયોની ઇચ્છાથી, તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં
 અશક્તિથી, અનેકપ્રકારના રોગોથી, અને પુત્ર
 સ્ત્રી આદિકોના અનાદરથી, વહુ દુઃખ થાયછે.
 તેનો અનુભવ સહુ કોઈને પ્રસિદ્ધ જણાય છે;
 તેમજ મરણ વચ્ચે પળ આસા શરીરમાં અસંખ્ય
 વીંછિયો એકજ વચ્ચે કાંટા મારતા હોય ને જેવું
 દુઃખ થાય, તેવુંજ દુઃખ થાયછે. અને જીવતા મા-
 ણસના હાથ પગ આદિ અંગો કરચતીથી કાપ્યાથી
 જેવું દુઃખ થાય, તેવુંજ દુઃખ મૃત્યુવચ્ચે થાયછે.
 એ રીતે અજ્ઞાની, પરાધીન પાપી જીવોને વારંવાર
 જન્મમરણાદિ દુઃખ થયા કરેછે, તે વિષે દૃષ્ટાંત આ-
 પીને શ્રી શંકરાનંદ મુનીયે આત્મપુરાણમાં કહ્યુંછે.

॥ શ્લોક ॥

જાતો બાલો યુવા વૃદ્ધો મૃતો જાતઃ

પુનસ્તથા ॥ બંભ્રમીત્યેષ સંસારે ઘટીયં
ત્રસમોઽવશઃ ॥ ૧ ॥

॥ અર્થ ॥ આ અજ્ઞાની જીવ સંસારને વિષે ઘટીયંત્રની પેઠે એટલે જેમ કુવા ઉપર રેહેંટમાં ઘટમાઝ છે, તે ફરીને હેઠઝ જઈ પાછી ઉપર આવે છે. અને જેમ કુંભારનો ચાક (ચક્ર) તથા ઘાળીનો બેલ સદા ફરેછે, તેમ પરવશ થયો થકો, જન્મે છે, બાઝક થાયછે, જુવાન થાયછે, વૃદ્ધ થાયછે, મરેછે, અને વઢી પાછો જન્મે છે. અને અજ્ઞાનથી જીવ પોતાના સ્વરૂપને ભૂલીને જન્મમરણરૂપી ઘટમાઝમાં ફરીફરીને મહાદુઃખ ભોગવેછે. ॥ ૧ ॥

एरीते पूर्वे कहेलां चोराशीलक्ष योनिमां दुःख
श्रवण करीने शिष्यना मनमां अत्यंत भय थयो
अने एवी जिज्ञासा थई के ए दुःख केम मटे ! पछी
स्मृति थवाथी गुरुने शरणे जईने जन्ममरणादिदुः-

खथी निवृत्त थवासारु प्रश्न पूछथुं, ते प्रकार बिजी-
चोपाइमां क्रमथी निरूपण करेछे.

जन्म मरण केम टळशे भाई, सा
धुनो समागम करीए जाई ॥ जन्म म
रण केम टळशे महारे, हुं कोण छुं एवो
विचार करे तेवारे ॥ २ ॥

॥ अर्थ ॥ अनेक जन्मोमां निष्काम करेला वै-
दिक शुभ कर्मोना समुदायना फलथी, अने प्रसन्न
थएला ईश्वरना अनुग्रहथी, शांति, दांति, श्रद्धा
आदि साधनसंपन्न थयेला जिज्ञासुने, आ जन्मम-
रणनां मोटां दुःख केम टलशे, (केहेवा उपायथी
निवृत्त थाशे) एवी जो जिज्ञासा उत्पन्न थाय, तो
ते मुमुक्षुए साधु पासे जईने तेनो समागम करवो.

शिष्य-साधु शब्दनो अर्थ थुं? कौपीन, तुं-
बडी आदि धारण करी केवळ वेषमात्रथी निर्वाह
करवावाळा जगतमां फरेछे ते, के अथवा साधुनां

लक्षणो कांई बीजांछे? जे लक्षणोथी साधुनुं स्वरूप ओळखी तेनो समागम करवाथी जन्ममरणनो क्लेश निवृत्त थाय ? माटे कृपा करीने साधुनां लक्षणो जे होय ते कहो.

गुरु—साधु केहेतां जे स्वधर्मनो त्याग करता नथी, जेमां समदृष्टि, वैराग्य, शांति दांति, धीरज, दया, अदंभ, अमान, अक्रोध, क्षमा, अद्वेष, शुचित्व एवा शुभ गुणो छे, अने जे श्रोत्रिय एटले वेदने तथा तेना अर्थने जाणवावाळा, अने ब्रह्मनिष्ठ एटले ब्रह्म स्वरूपमां जेनी निष्ठा छे, एवां बे विशेषण मुख्यत्वे करीने जेमां रह्यां होय, एवा सद्गुरुनो समागम करवो.

शिष्य—तमे गुरुमां श्रोत्रिय, तथा ब्रह्मनिष्ठ एवां मुख्यत्वे करीने बे विशेषणो कहां, ते मध्येना एक विशेषणवाळा गुरु होय, तो तेथी कल्याणकारक बोध थाय के नहीं ?

गुरु—एक विशेषणवाळाथी निःसंदेह बोध थ-
तो नथी. माटे बे विशेषणवान गुरुने शरणे जावुं ते
उपर एक दृष्टांत कहुं छुं.

॥ दृष्टांत ॥ कोई एक पोताने स्वदेश जानारो
पुरुष रस्तामां जातो हतो, त्यां एक वचमां नदी
आवी, ते उतरवासारु किनारे पुछ परछ करवा ला-
ग्यो, के मारे नदीथी पार जवासारु शो उपाय क-
रवो. ते सांभळीने नदीने किनारे एक पुरुष शरीरे
पुष्ट तथा चालवामां समर्थ हतो, पण अंध हतो ते
केहेवा लाग्यो के, मारी खांध उपर तमे बेसो तो.
हुं तमने नदीपार उतारी दउं. त्यारे ते अंधना वचन
सांभळीने पार जावावाळा पुरुषने विचार थयो जे,
ए अंध छे तेथी पेला पारनो किनारो तो देखतो
नथी, त्यारे ते मने केम पार उतारशे! माटे तेने वि-
श्वासे जवुं, ए भयनो हेतु छे, तेथी ना पाडी ते व-
खते तेज किनारा उपर एक बीजो पांगळो पुरुष

બેઠો હતો, તે આંખેં દેખતો હતો, તેણે તે પુરુષને
 કહ્યુંકે, તમારે બીજાસાથે જવાની કાંઈ જરૂર
 નથી, કેમકે નદીમાં પાણી થોડું છે, તે હું જાણું
 છું; માટે હું કહું તે રસ્તે જાઓ તો, સેહેજે પાર ઉ-
 તરી જાશો. એમ કહીને બતાવ્યું કે, આ કિના-
 રેથી તમે જરા નીચે ઉતરીને વીશ કદમ સીધા ચા-
 લીને જમણીતરફ જરા વઢીને ચાલ્યા જશો, તો
 વગર અડચણે પાર ઉતરશો, એવાં પાંગઢા નાં વચન
 સાંભળીને તે વચન ઉપર પાર જવાવાઢા પુરુષને
 વિશ્વાસ ન આવ્યો, અને વિચારવા લાગ્યો કે, પોતે
 પગ વિનાનો છે, કોઈ દિવસ નદીમાં ગયો નથી,
 તેથી પાણી ઘણું છે અથવા થોડું છે તે જાણતો
 નથી; માટે તેના કહ્યાથી હું જાઁ, ને કદાપિ વ-
 ચમાં પાણી ઁડું આવે, ને હું ઢુબું સારે મારી એ
 શું સહાયતા કરે? એમ ધારી તેનું વચન ન માન્યું.
 એરીતે જો પગ, તે પંગુ સાચી વાત કહે છે, અને
 પાણી પગ થોડું છે, તથાપિ તે બતાવનાર પાંગઢો

છે, તેથી તેના વનચમાં વિશ્વાસ ન આવ્યો, ને ગયો નહીં; તેટલામાંજ તેજ કિનારે એક ત્રીજો પુરુષ દૈવ-
 વૈચ્છાથી આવી મળ્યો. તે નેત્રે દેખતો હતો, ને
 ચાલવામાં સમર્થ અને તરવાની શક્તીવાળો હતો;
 તેણે તે પાર જનાર પુરુષને કહ્યું કે મારી સાથે આવો
 તો, હું તમને પાર ઉતારું; ત્યારે તેના વચનમાં ભ-
 રોસો આવ્યો, અને તેની સહાયતાથી તે પાર ઉ-
 તરી પોતાને સ્વદેશ પહોંચ્યો.

॥ સિદ્ધાંત ॥ બ્રહ્મ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થવાની ઇ-
 ચ્છાવાળો જે મુમુક્ષુ, તેને સ્વદેશ જવાની ઇચ્છા-
 વાળો સમજવો. જન્મમરણરૂપી જેમાં પ્રવાહ છે એવી
 સંસારરૂપી નદી જાણવી. તેનો પેલો પાર તે પરમા-
 ત્માની પ્રાપ્તિ જાણવી. નદીના કિનારા ઉપર અં-
 ધને ઠેકાણે શ્રોત્રિય કહેતાં કેવલ શાસ્ત્રનેજ જાણ-
 વાવાળો એને શાસ્ત્રાર્થ નિરૂપણ કરવારૂપી પગમાં
 જોર છે, પણ પેલા પારના કિનારારૂપી બ્રહ્મ સ્વરૂપને
 દેખતો નથી, તેથી કેવલ શ્રોત્રિય ગુરુના આશ્ર-

યથી સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી. પાંગલાને ઢે-
 કાળે કેવલ બ્રહ્મનિષ્ઠ સમજવો. જેને ગુરુકૃપાથી બ્ર-
 હ્મસ્વરૂપના અપરોક્ષ જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુ છે, તેથી સં-
 સારનદીને પાર જે પરબ્રહ્મ, તેને યથાર્થ જાણેછે, પ્રણ
 તેને વેદવાક્યોના પ્રમાણપૂર્વક યુક્તિથી ઉપદેશ ક-
 રવા રૂપી પગ નથી, તેથી તે જો બીજાને બ્રહ્મ સ્વરૂ-
 પની પ્રાપ્તિ થવાનો ઉપાય બતાવીને કહે જે, “આ
 સંસારરૂપી નદી તુચ્છ છે, અને ईશ્વર અનુગ્રહથી
 ગાયત્રી સ્ત્રીની પેઠે તરવાને સેહેજ છે, અને પરમે-
 શ્વર એક અદ્વિતીય, અનંત, અસંગ, અક્રિય, નિ-
 વિકાર, નિરાકાર, નિર્ગુણ, નિસ્ય, પ્રત્યગાત્મા, દે-
 હત્રયથી વિલક્ષણ, અવસ્થાત્રયના સાક્ષિ, પંચકો-
 શાતીત, વ્યાપક, દ્રષ્ટા, સ્વયંજ્યોતિ, સચ્ચિદાનંદરૂપ
 છે. તેના જ્ઞાને કરીને સંસારનદીથી પાર ક્લેશ વિના
 સુખેથી જઈશ.” તોપણ તે સાચો ઉપદેશ છતાં તેના
 બોલવામાં બીજા મુમુક્ષુને વિશ્વાસ આવતો નથી.
 કારણ કે, તે કાંઈ શ્રુતિસ્મૃતિના વાક્યોનું પ્રમાણ

કેહેતો નથી; તેથી તેના વાક્યમાં પળ સંદેહ રહેછે, વાસ્તે દૃષ્ટાંતમાં નદી પાર જનારો પુરુષ, જેમ નેત્ર-વાળા અને પગવાળા પુરુષની સહાયતાથી નદીપાર ગયો, તેમ શ્રોત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ એ બે વિશેષણવાન ગુરુનીજ સહાયતાથી સંસાર નદીને પાર જવાય છે; માટે તેવા ગુરુને શરણે જવું.

અને અથર્વ વેદના મુંડક ઉપનિષદમાં પળ જિજ્ઞાસુયે, સમિદાદિ ઉપહાર, હાથમાં લે વિનયપૂર્વક થઈ, પરમતત્ત્વજ્ઞાન થાવા સારુ, શ્રોત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ એ બે વિશેષણવાળા ગુરુને શરણે જવું એમ સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરેલું છે. તેમ ભગવદ્ગીતાના ચોથા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે કહેલું છે.

શ્લોક.

તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવ
યા ॥ ઉપદેક્ષ્યંતિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વ
દર્શિનઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ ॥ ગુરુને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરીને, તથા ગુરુ પાસે બંધ શું, મોક્ષ શું, વિદ્યા કોને કહિયે, અવિદ્યા કોને કહિયે, આત્મા કોણ, પરમાત્મા કોણ તેની એકતા કેમ જાણાય, એવા પ્રશ્નો કરીને, તથા ગુરુની સેવા કરીને, પ્રસન્ન થયેલા, ગુરુપાસેથી પરમ શ્રેષ્ઠ, મોક્ષનું સાધન, અદ્વિતીય, પરમાત્માનું જે જ્ઞાન, તેને, તું જાણ, અને જ્ઞાની (શ્રોત્રિય) તત્ત્વદર્શી (બ્રહ્મનિષ્ઠ) એવા જે ગુરુ, તે તુને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે. તેમ શ્રીમદ્ભાગવતમાં એકાદશ-સ્કંધના ત્રીજા અધ્યાયમાં પ્રબુદ્ધનામના યોગેશ્વરે જનક રાજાને કહ્યું છે.

શ્લોક.

તસ્માદ્ગુરું પ્રપદ્યેત જિજ્ઞાસુઃ શ્રેય ઉત્તમં ॥ શાબ્દે પરે ચ નિષ્ણાતં બ્રહ્મણ્યુપશમાશ્રયં ॥ ૧ ॥

॥ અર્થ જે સારુ આ લોકના તથા પરલોકના

વિષયભોગ, સર્વ કર્મજન્ય હોવાથી, નાશવાન છે, ને દુઃખ દેનારા છે, તે સારુ ઉત્તમ, (નાશરહિત, પરમ સુખરૂપ) શ્રેય (મોક્ષને) જાણવાનિ, ઇચ્છાવાન એવો જે મુમુક્ષુ પુરુષ, તેને વેદના, સાચા અર્થને જાણનાર, શ્રોત્રિય, અને પરબ્રહ્મને, અપરોક્ષ અનુભવે કરીને, જાણનાર, બ્રહ્મનિષ્ઠ, ને શાંતિવાન, એવા, ગુરુને શરણે જાવું. ॥ ૧ ॥

• શિષ્ય—તેવા ગુરુને શરણે જઈને શું કરવું ?

ગુરુ—તેમની પાસે જઈને નીચે લખ્યાં છે, તે પ્રમાણે પ્રશ્નો પૂછવાં કે “જન્મ મરણ કેમ ટલશે મહારે.” હે દયાલુ, ગુરુ આ સંસારમાં મને જન્મ મરણ થાયછે, તે કેમ ટલશે (મટશે)? જપે કરીને, તપે કરીને, કે તીર્થે કરીને, વા યજ્ઞાદિક કર્મે કરીને, મટે; અથવા બીજાં કાંઈ સાધન છે? વઢી તે વારે (તે વસતે) હું કોણ છઉં એવો વિચાર કરે, અને તે વિચાર કરીને ગુરુને પૂછે કે, હું કોણ છું? આ સ્થૂલ દેહ છે તે હું, કે ઇન્દ્રિયો તે હું? આ પ્રાણ,

मन, अहंकार छे ते हुं, के ए सर्वनो समुदाय ते हुं ? अथवा ते सर्वथी हुं कोई छुदो लुं, ते कृपा करीने कहो ? ॥ २ ॥

एवी रीतनां शिष्यनां जिज्ञासानां वचनो साभ-
ळीने गुरु जन्ममरण मटवानो उपाय बतावे छे.—

सद्गुरु कहे स्वस्वरूप जाण एटले
तारुं जन्म टलशे ए प्रमाण ॥ तारा ज-
न्ममरणनो कागळ फाटे सद्गुरु वचने
विश्वास राखे ए माटे ॥ ३ ॥

॥ टीका ॥ सद्गुरु कहेछे के तुं तारा स्वस्वरूपने
जाण एटले हुं सच्चिदानंदरूप लुं; देह, इंद्रियो,
प्राण, मन, बुद्धिनो साक्षी, प्रत्यक् आत्मा लुं; अने
देह इंद्रियादिक हुं नहीं; तथा देहना जे धर्म वर्ण
आश्रमादिक, तथा इंद्रियोना धर्म आंध्य, बधि-
रतादिक ते पण मारा स्वरूपमां नथी. केवळ शुद्ध
चैतन्य स्वरूप हुं लुं. एवुं ज्ञान ज्यारे तुंने दृढ थशे,

એટલે તેજ વચ્ચે તારાં જન્મ મરણ ટલશે (નિવૃત્ત
 થાશે) એ પ્રમાણસિદ્ધ છે. એ રીતે અનેક શ્રુતિ-
 ઓમાં પણ કહ્યું છે કે, “ જ્ઞાનથીજ મોક્ષ થાયછે.”
 “ તે આત્માને જાણીનેજ મૃત્યુથી પાર થઈને મોક્ષ
 થાયછે, ” ને “ જ્ઞાનવિના વીજો કોઈ પણ માર્ગ
 મોક્ષને આપનારો નથી. ” તેજ રીતે સ્મૃતિમાં પણ
 કહ્યું છે. “ આત્મજ્ઞાનવિના કેવલ જપ, તપ, ક-
 મ્મીદિકે કરીને મોક્ષ થતો નથી. કારણ કે, તે
 સાધનો માત્ર અંતઃકરણશુદ્ધિનાં હેતુ છે. પણ મો-
 ક્ષનું કારણ તો કેવલ જ્ઞાનજ છે. ” જેમ રસોઈ ક-
 રવી હોય, તો લાકડાં, વાસણ, અનાજ આદિ
 સાધનો છે, પણ અગ્નિવિના રસોઈ સિદ્ધ થતી નથી.
 તેમ જ્ઞાનવિના મોક્ષ થાતો નથી; વાસ્તે તારા સ્વ-
 રૂપને તું ઓઢાવ. એ રીતે ચોપાડના પૂર્વાર્ધમાં જ્ઞાને
 કરીનેજ જન્મમરણાદિ દુઃખોની નિવૃત્તિ થાયછે
 એમ કહ્યુંછે તે શ્રુતિસ્મૃતિના પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ છે.
 એમ નિરૂપણ કરી, હવે ઉત્તરાર્ધમાં તે જ્ઞાન થવાસારુ

તથા જન્માદિ દુઃખોના કારણરૂપ પાપાદિ કર્મોની નિવૃત્તિ થવાસારુ, બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુના સદુપદેશમાં વિશ્વાસ રાખવો તે, નિરૂપણ કરેછે. “ તારા જન્મમરણનો કાગલ ફાટે, ” ઇતિ. અને જો તું સદ્ગુરુના ઉપદેશના વચનમાં વિશ્વાસ (શ્રદ્ધા) રાખીશ તો, તારા જન્મમરણનો જે કાગલ છે, તે ફાટી જશે.

શિષ્ય—હે મહારાજ, જન્મમરણનો જે કાગલ તે વઢી થું ?

ગુરુ—જે જીવ પાપપુણ્યાદિક જે જે કર્મો કરે છે, તેને યમરાજાનો કારભારી ચિત્રગુપ્ત લખે છે. અને તે તે કર્મના કરવાવાળા જીવને યમરાજા જન્માદિદ્વારા સુખદુઃખાદિ ફલ આપે છે, તેથી ચોરાશી લક્ષ યોનિમાં ફેરે છે. એમ પુરાણમાં કહ્યું છે. એજ જન્મમરણનો કાગલ છે. વાસ્તે સદ્ગુરુ જે સચ્ચિદાનંદરૂપ પોતાના આત્માનો ઉપદેશ કરેછે, તેના વચનમાં અનુભવ કરી દૃઢ વિશ્વાસ રાખે, તોજ તે કાગલ ફાટે. કહેતાં જન્મમરણનું દુઃખ ટલે. તે ઉપર

स्थूल रीते समझवासारु एक दृष्टांत कहूं ते सांभळ.

॥ दृष्टांत ॥ एक कोई शाहुकार हतो, तेने अजाणथी कोई दुर्जनोसाथे व्यापारना संबंधथी सर्वं धननो नाश थयो. अने उलटो ते शाहुकार करजदार थयो. अने तेना लेहंणदारो तेने घणे प्रकारे दुःख देवा लाग्या, तेथी तेणे विचार कच्यो जे, हुं कोईनी चाकरी करी, कांड कमाईने एमने आपतो जाऊं, एम धारीने हलके पगारे गांधी अथवा कापडिया विगेरेनी चाकरी करवा लाग्यो. पण तेमांथी बसो रुपीयानुं वरसान मळे, ते तो पेट खरचमांज पुरं थाय, एटले मागनाराओने व्याजतो शेनुंज आपिशके ! आम थवाथी दिन पर दिन देवुं वध्युं जाय तेथी तेना मागनारा घणो तगादो करी दुःख देवा लाग्या; तेवामां ते करजदार शाहुकारनो कोई दयाळु अने हितेच्छु मित्र हतो, ते कहेवा लाग्यो के, हे भाई, आवा हलका पगारे करी निर्धन पुरुषोनी चाकरीथी तुं कदी पण

કરજથી છુટવાનો નથી. વાસ્તે એક ઉપાય બતાવું
 તેમ કર. કે આ ગામમાં એક વિષ્ણુદત્ત નામે મોટો
 શાહુકાર છે, તે પૈસાવાળો છે, અને તે ઘણો ઉ-
 દાર પળ છે; તેને શરણે જઈને વગર પગાર માંગવે
 તનમનથી પોતાનુંજ, કામ જાણીને જે પ્રકારની
 ચાકરી કહે, તે તારે સત્યતાથી અને નિષ્કપટપ-
 નેથી કરવી. પગાર આપવા કહે, તો તારે ના પા-
 ડવી. ને કેવું જે, અન્ન વસ્ત્ર ઉપરાંત હમણા મારે
 કાંઈ જોઈતું નથી; જેથી તારા ઉપર તેને પક્કો
 ભરોંસો આવશે. અને પોતાનો જાણીને તને ક-
 રજથી મુક્ત કરશે. એવાં તે હિતેચ્છુનાં વચન
 સાંભળીને તે કરજદાર વિષ્ણુદત્તની પાસે નિત્ય
 જવા લાગ્યો, ને તેની સાથે સ્નેહ કરી ઉપર
 કહ્યાપ્રમાણે ચાકરી કરવા લાગ્યો, ત્યારે તે
 વિષ્ણુદત્તે તેને સચ્ચાઈથી વગર પગારે ચાકરી કરતો
 જોઈ ને, મોટા મુનીમનો અધિકાર આપ્યો. એ
 રીતે તે અધિકાર ઉપર બે ત્રણ વરસ થયાં; તેવા-

मां तेना प्रथमना मागनाराए विचार क-यो जे ए
 मोटा मुनीमना अधिकार उपर सारे ठेकाणे छे.
 वास्ते आपणा पैसा आपशे. एवी आशाथी धी-
 रज राखी, केटलाएक वखत सुधी उघराणी करी
 नहीं. तो पण तेणे मागनारने कांई आप्युं नहीं.
 तेथी एक दिवस ते रस्तामां जतो हतो, तेने उभो
 राखीने मागनारना एक माणसे घणा तिरस्कार-
 पूर्वक चांपीने उघराणी करी. अने न केहेवानां
 घणांज कठोर वचनो कह्यां. ते सांभळीनें ते शाहु-
 कार घणो उदास थईने पोताना शेठने घेर गयो
 शेठे तेने उदास जोईने पुछ्युं के, केम मुनीम, आज
 कांई उदास छो ? ते सांभळीने मुनीमनी आंखमां
 आंसु आव्यां, ते जोइ शेठे पुछ्युं, के आटलुं बधु
 शुं दुःख छे ते मने कहो. जे दुःख हशे ते हुं निवृत्त
 करीश. मारीपासे केहेवाने तुं कांई पण भय न राख.
 सारे मुनीम बोल्यो के, हुं प्रथम अजाणथि विश्वा-
 सकरी दुर्जनो साथे वेपार करतो हतो, ते कारणथी

मारुं धन खोइ बेठो. अने उलटो करजदार थयो
 छुं. मारा लेणदारो तमारी चाकरीमां रह्या पछी
 आज दिन सुधी कांई पण केहेता नहता पण आज
 तेना माणसे मने भरी बजारमां ऊभो राखीने घणां
 कठोर वचनो कह्यां, अने मारी आबरु लीधी.
 तेथी मने घणुं माठुं लाग्युं तेज कारणथी हुं उ
 दास छुं. ते सांभळीने शेठ केहेवा लाग्या के
 भला माणस, आज सूधी मारी पासे वात पण न
 करी. करी होत तो तुने तेज वखते करजथी मोकळो
 करत. पण चिंता नहीं, तारा मागनार पासे तें लखी
 आपेला खतना कागळो छे के नहीं? होय तो ते
 मागनाराना नाम बताव. ते सांभळीने तेणे नाम
 कह्यां. एटले मागनारने बोलावीने शेठे कह्युं के,
 तमारा लेहेणानो सर्व हुं नीकाल करी आपुं छुं.
 ते तमारे कबुल राखवो. अने मुनीमने पण पुछ्युं
 के. जे रीते हुं पताबुं, तेमां तारो विश्वास छे के
 नहीं? मुनीम बोल्यो के तमो करो ते मारे कबुल

છે. ત્યારે શેઠે માગનારસાથે સમજૂતી કરીને સ્વ-
તના કાગળો તેજ વસ્તે ફડાવી નાખ્યા, ને તે
કરજદારને કરજથિ મુક્ત કન્યો.

• ॥ સિદ્ધાંત ॥ અજ્ઞાની જે જીવ તેણે કામ
ક્રોધાદિરૂપ દુર્જનોના સંગેકરીને આત્મબોધરૂપી
ધન खोई નાખ્યું. અને હું સંસારી કર્તા ભોક્તા
હું, એમ અજ્ઞાને કરીને પાપપુણ્યાદિ કર્મોના સં-
બંધથી યમરાજાનો કરજદાર થયો. અને તે પાપ-
પુણ્યાદિ સર્વ કર્મ પાછા ભોગવવા સારુ યમરાજાના
કાગળમાં લેખાય છે. જેથી પાછો જન્મે ને મરે
છે. એમ કરતાં તે કર્મોનાં ફલરૂપ જન્માદિ દુઃ-
સ્વથી છૂટવા સારુ કોઈ દ્વૈતવાદી ગુરુને શરણે જ-
ઈને તેમનું સેવન કન્યું. તોપણ જન્મમરણથી છૂટ-
વાનો કાંઈ સદુપદેશ તેનાથી મળ્યો નહીં. અને
તેનું તેજ દુઃસ્વ રહ્યું. ને સંસારના ક્લેશથી ઘણો
પીડાવા લાગ્યો. તેવામાં પૂર્વના પુણ્યથી કોઈ સ-
ન્માર્ગે ચલાવવાવાળો જ્ઞાનવાન્ મિત્ર મળ્યો. તે

કેહેવા લાગ્યો કે હે ભાઈ, એ ભેદવાદી ગુરુ જે ધ-
 નમાત્ર હરણ કરવાવાળા છે, તેના સેવનથી શોક,
 જન્મ, મરણરૂપી દુઃખથી નિવૃત્ત થઈને પરમપદની
 પ્રાપ્તિ થવાની નથી. વાસ્તે તેનો ત્યાગ કરીને કોઈ
 શ્રોત્રિય, બ્રહ્મનિષ્ઠ, વૈરાગ્યવાન, અને પરમ દયાલુ,
 એવા ગુરુને શરણે જઈને નિષ્કપટથી ને નિષ્કામથી,
 કાયાથી, વાચાથી અને સાચામનથી, તેનું સેવન
 કર, જેથી તેઓ તારાઉપર પ્રસન્ન થઈને તારો જ-
 ન્મમરણનો કાગળ ચમરાજાને ત્યાં લખાણો છે,
 તે ફડાવી નાંખવાનો ઉપાય બતાવશે. એવાં તે
 મિત્રનાં વચન સાંભળીને, બ્રહ્મવેત્તા ગુરુને શરણે જઈ,
 તેમનું આરાધન કરીને ગુરુને પ્રસન્ન કર્યા. ત્યારે
 ગુરુ કૃપા કરીને કહેછે, કે તારી શી ઇચ્છા છે ?
 તારું જે કાંઈ દુઃખ હશે, તે નિવૃત્ત કરવાનો ઉપાય
 હું તને બતાવીશ. ત્યારે શિષ્ય કહેછે કે હે મહા-
 રાજ અધ્યાત્મ, અધિભૂત, અને અધિદૈવ એ ત્રણ
 તાપે કરીને ગ્રીષ્મ ઋતુના મધ્યાન્હકાળના સૂર્યનઃ

તાપથી, જેમ પ્રાણી તપે છે, તેમ હું તપુંછું, અને
 મેં જે પાપપુણ્યાદિક કર્મોં કર્યાં છે, તેની નોંધ
 યમરાજાને સ્વાં છે, તે નોંધનો કાગળ ફાટે એવો
 ઉપાય બતાવો, કે જેથી હું મુક્ત થાઁ. તે સાંભળી
 ગુરુ કહેછે કે, સર્વ પાપકર્મનો ત્યાગ કરીને
 પુણ્યકર્મના ફળ હરીનેં અર્પણ કરીને, શમાદિ
 સારા સાધન ધરીને, દુર્જનોનો સંગ પરહરીને,
 મારા ઉપદેશમાં તું વિશ્વાસ રાખ. તે ઉપદેશ એ
 જે, આ સ્થૂલ દેહ તું નથી, એ દૃશ્ય છે એટલે દે-
 સ્વાય છે. તું એનો દ્રષ્ટા છે કેહેતાં જોવાવાળો
 આત્મા છે, તેથી તે તું નહીં. આ દેહનો નાશ થ-
 યેથી તેને બાળી નાંચેછે. એટલે તે કાંઈ કર્મને
 ભોગવી શકતો નથી. અને તેનો સાક્ષી જે તું
 આત્મા, તે તો પૂર્ણ અને વ્યાપક છે. તેને કાંઈ
 આકાશની પેઠે જવું આવવું નથી. અને તે કાંઈ
 કર્મનાં ફળને ભોગવતો નથી. ત્યારે બાકી રહ્યો
 જે, ચિદાભાસરૂપ જીવસંયુક્ત સૂક્ષ્મદેહ તે પાપપૂ-

प्यकर्मना संबंधे करीने, ऊंच नीच शरीरमां जईने, जन्ममरणद्वारा सुखदुःखने भोगवे छे. ते सूक्ष्म देहनो पण जीवने पोताना वास्तविक स्वरूपभूत सच्चिदानंद आत्माना अभेद ज्ञाने करीने नाश थायछे, ने कर्म पण बधां ज्ञानाग्रिथी बळी जायछे. त्यारे कर्मनो कर्त्ता भोक्ता कोई रह्यो नहीं, तेथी यमराजानो कारभारी ते कोनां कर्मने लखे वारु ? तेथी यमराजा तेनो कागळ तरत फाडी नाखेछे. ते सारु देह, इंद्रियो, प्राण, मन, बुद्धि, अहंकार-मांथि अहंबुद्धि मुकीदईने तथा ते देहेंद्रियादिकना संघातमांथि पण अहंबुद्धि मुकीदईने ते देहादिकनो प्रकाशक सच्चिदानंद, नित्यमुक्त, अकर्त्ता, अभोक्ता, हुं आत्मा छुं एबुं ज्ञानसंपादन करबुं, ने एज ज्ञानथि मोक्ष थायछे. ते ज्ञानविना जन्म मरण निवृत्त करवाने बीजुं कोई पण मुख्य साधन नथी ॥ ३ ॥

शिष्य.—हे महाराज, मारां कर्मो घणा का-

ळनां असंख्य छे, तथा अज्ञाननो कार्य देहाध्यास पण बहु काळथीछे. ते निवृत्त थवाने घणो काळ जोडये. ने तमे कह्युं के, सद्गुरुना वचनमां विश्वास राख्याथी तरत तारा जन्ममरणनो कागळ फाटशे, ते केम निश्चय थाय ?

गुरु-एमां वार नहीं लागशे जाण, एवुं वेद वचन छे प्रमाण ॥ आ पंची करणनो विचार जो करे, तो हमणां मुक्ति मळशे ताहारे ॥ ४ ॥

॥ टीका ॥ हे भाई, अनादि काळनां तारां कर्मो, अज्ञान, तथा देहाध्यास छे. पण ते निवृत्त थवाने आत्मज्ञान थया पछी कांई पण वार लागशे नहीं. ते उपर एक दृष्टांत कहुं ते सांभळ.

॥ दृष्टांत ॥ जेम पृथ्वी उपर पर्वत छे, ते मध्येनी गुंफामां अंधकार घणा काळनो छे, ते जप तप करवाथि अथवा लाकडीए मारी कहाड्याथी

જવાનો નથી. પળ માત્ર પ્રકાશથીજ નાશ થાય છે. જે વચ્ચે ગુંફામાં મસાલ લઈ જઈયે, સારે અંધારું કાંઈ એમ નથી કહેવાનું કે, હું ઘણા કાઢનું છું, માટે તરત નહીં જાઉં. કેમકે, તે અંધારાનો વિરોધી પ્રકાશ પ્રગટ થયો કે, તેથી તરતજ નિવૃત્ત થાય છે. એમાં જેમ વાર લાગતી નથી.

॥ સિદ્ધાંત ॥ તેમ વધુ કાઢનું અજ્ઞાન, તથા તેથી થયેલ દેહાધ્યાસ, અને કર્મો છે. પળ “અહં બ્રહ્માસ્મિ” એવો અપરોક્ષ જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ જે વચ્ચે થાય, તેજ વચ્ચે તે અજ્ઞાનાદિકની નિવૃત્તિ થાય છે. તેમાં વેદનાં વચન (વાક્યો) પ્રમાણ છે. તેઓનો નીચે પ્રમાણે અર્થ છે.

“દેવને જાણીને સર્વ પાશ (બંધ)
નિવૃત્ત થાય છે.”

“બ્રહ્મને જાણવાવાળો પરમ પદને
પ્રાપ્ત થાય છે.”

“તે આત્માને જાણીનેજ મૃત્યુને તરે

(૪૭)

છે. મોક્ષ થવાને જ્ઞાનવિના બીજો
કોઈ પળ માર્ગ છે નહીં. ”

તેમજ જ્ઞાને કરીને સર્વ પાપાદિક કર્મોનો નાશ
થાયછે. એમ શ્રીભગવાને પળ ગીતામાં કહ્યું છે.

॥ શ્લોક ॥

યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્ભસ્મસાત્ કુ
રુતેઽર્જુન ॥ જ્ઞાનાઽગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભ
સ્મસાત્ કુરુતે તથા ॥ ૧ ॥

॥ અર્થ ॥ હે અર્જુન, જેમ જ્વાલાથી પ્રજ્વ-
લિત થયો એવો અગ્નિ, કાષ્ઠોને વાઢીને ભસ્મરૂપ
કરી મુકે છે. તેમજ નિરંતર અભ્યાસથી પ્રવઢ થ-
યેલો જે જ્ઞાનાગ્નિ તે પળ પાપ, પુણ્ય અને મિશ્રરૂપ
સર્વ કર્મોને ભસ્મ (નાશ) કરે છે. ॥૧॥

શિષ્ય—હે મહારાજ, તમે કહ્યું જે, આત્માના
જ્ઞાને કરીનેજ મોક્ષ થાય, પળ તે આત્માનું જ્ઞાન
મને કયા પ્રકારે થાય. જેથિ હું મુક્ત થાઉં?

ए रीतें शिष्यनी आकांक्षा जोईने चोपाईना
उत्तरार्धथी गुरु उत्तर कहेछे.

गुरु—(आ पंचीकरण इति) आ पंचीकरणनो
विचार जो तुं करीश तो तने आत्मानुं ज्ञान थशे.
अने ज्ञाने करीने देहाध्यास निवृत्त थशे तो हमणा
जीवता आ देहमांज तरतज तने मोक्षनी प्राप्ति थशे. ४

शिष्य—हे महाराज, तमे कह्युं के, पंचीक-
रणना विचारे करीने तने मोक्ष थशे. पण पंची-
करणमां शुं कह्युं छे, ते कृपा करीने कहो:

गुरु—एमां पंचभूतनो विचारज कह्यो,
जुदा जुदां तत्व बतायो ॥ सहस्र मुखे सम-
झी लेजो, तो ब्रह्म सुख पामे आजो । ५।

॥ टीका ॥ हे भाई ए पंचीकरणमां पंचभूतनो
विचार कह्योछे. पंचभૂત કેહેતાં પૃથ્વી, જલ, તેજ,
વાયુ, અને આકાશ; તેના તથા સ્થૂલ, સુક્ષ્મ, ને
કારણ, એ ત્રણ શરીરોના જુદા જુદા પ્રકારે ક-

રીને તલોના વિભાગ વર્ણન કરેલા છે; અને તે ભૌતિક તલોથી જુદો, અને તેને જાણનારો દ્રષ્ટા, સાક્ષી જે આત્મા, તેનું તત્ત્વ (સ્વરૂપ) પળ બતાવ્યું છે: તે પંચીકરણનો અર્થ બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુ પાસે શ્રવણ કરી સમજી લેજો ને તે સમજ્યાથી આત્મતત્ત્વનો અનુભવ થશે. તો તેના યોગથી આજ દેહમાં જીવતાંજ તરત બ્રહ્મસુખની પ્રાપ્તિ થશે.

શિષ્ય—હે મહારાજ, બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુ પાસેથી પંચીકરણ શ્રવણ કરી સમજાવાની શી જરૂર છે? કેમકે તે પંચીકરણ તો પ્રાકૃત ભાષામાં છે, અને હું વાંચી શકું એવું છે, અને અર્થ પણ સમજાય છે. ત્યારે તમે, સદ્ગુરુ પાસે સમજી લેજો એમ ક્યાવાસ્તે કહ્યું?

ગુરુ—હે શિષ્ય, અક્ષર વંચાય, અર્થ પણ સમજાય, પણ સદ્ગુરુના ઉપદેશવિના શબ્દોનું જે વાસ્તવિક તાત્પર્ય છે, તે કાંઈ સમજાતું નથી. ને આત્માનો નિઃસંદેહ બોધ પણ થતો નથી. તે ઉપર એક દૃષ્ટાંત કહું તે સાંભલ.

॥ दृष्टात ॥ कोई एक धनाढ्य गृहस्थ हतो, तेणे विचार कऱ्यो जे, मारीपासे धन घणुं छे, तेथी आ वखत तेनो गुप्त संग्रह करुं तो, कोई वखत मने, अथवा मारी प्रजाने काम आवे. एंम विचारीने, पोतानुं एक मोटुं स्थानक बंधावेलुं हतुं, तेमां सिद्धेश्वर महादेवनुं एक शिखरबंध देवालय हतुं. तेना ईंडामां एटले शिखरमां कोईने मालम न पडे ए रीते धन राखीने, एक जुदी वहीमां नोंध कऱ्यो के “ संवत १७२५ नी सालमां, उत्तरायणना सूर्यमां, चैत्रमासना शुक्ल पक्षमां, अष्टमीने दिवसे बार घडी दिवस चडते, सिद्धेश्वरना देवालयना ईंडामां पंदरलाख सोना मोहोर राखी छे. ज्यारे काम पडे त्यारे काढवी. ” एम नोंध करी ते वही बंदोबस्तथी ठेकाणे राखी. त्यार पछी घणेक वर्षे ते गृहस्थ यात्रा करवा गयो. त्यां अचानक उपद्रवथी तेनुं शरीर बोल्याविना एका-एक नाश थयुं. एटले तेनो बालक छोकरो तथा

माणसो पाछां घेर आव्यां. ने ते छोकरो मोटो थयो. पछी व्यापार करवा लाग्यो. तेमां वारं-वार नुकसान लाग्याथी सर्व नाणुं गयुं; अने उलटो करजदार थयो. सारे मागनाराओ दुःख देवा लाग्या, तेनी पीडाथी विचारवा लाग्यो, जे मारा बाप दादा घणा धनवाळा हता, अने घणा साथे लेणदेणनो व्यवहार करता हता, माटे जुना चोपडा तपासीये. ने तेमांथी कांईक उघराणी विगेरेनो पत्तो लागे तो काम थाय. एवो मनसुबो करी चोपडा तपासवा मांड्या; तपासतां, तपासतां, जे वहीमां उपली विगत पंदर लाख सोना-मोहोरनी लखेली हती, ते नजरे पडी. तेथी मनमां घणो प्रसन्न थयो. अने सलाट अने मञ्जुरोने बोलावीने देहेरानुं ईडुं उतराव्युं, ने तेमां सोनामोहोरनी तपास करी, पण कांई निकळ्युं नहीं. तेथी खेदवान थई, विचारवा लाग्यो के, शुं आ रकम वहीमां खोटी लखी हशे ! के माराथी बरोबर

वांची समझी सकाई नहीं ! एम धारी ते विगत पोताना मित्रोने वंचावी. सारे तेओए वांचीने कहुं के, देहेराना ईडामां धन छे, एवं लख्युंछे, तेथी ईडामां तपासो. सारे ते पेला छोकराए कहुं के, तेमांथी कांई निकळ्युं नहीं. ते सांभळी पेला मित्रो बोल्या के, ए रकम खोटी उधारी हशे. ते पछी बीजाओने पण वंचाव्युं. तेमणे पण एज रीते कहुं. तेओमांथी एकजणे कहुं के, खोटी रकम लखी छे, एवं कहो छो. ते वगर विचारे कहो छो. ए मध्ये लखेली सोनामोहोर कोई पासेथी वेचाती लीधी हशे, ने तेना नाणानी रकम कोईने खाते उधारी हशे, माटे चोपडामां तपासो के, ए रकम छे के नहीं. सारे ते वर्षना चोपडा तपस्या. तेमांथी जुदा जुदा आसामीओ पासेथी ए सोना मोहोर लीधेली, ने तेना रुपीआ चुकवेला तेनी विगत बधी निकळी, अने “ पंदर लाख सोनामोहो रनी विगत एक जुदी वहीमां ईडाखाते उधारी

छे, " एवुं लखेलुं निकळ्युं. ते जोईने सर्व आश्चर्य थई केहेवा लाग्या के, आपणे अणसमझणथी आ वहीमांनी रकमने खोटी केहेता हता. ईडामां धन राख्युं छे ए वात तो खरी छे, पण आपणने जडतुं नथी. तेथी कोई चोरी गयुं होय, अथवा मूकती वखते कांई गडबड थई होय, तेनी शी खबर पडे. एम धन न मळयाथी तेने बहु चिंता थई, ने जेने तेने पुछ्या करे, पण कोई बतावी शके नहीं. एम करतां पोताना कुलमां एक वृद्ध बुद्धिमान पुरुष हतो, तेनी पासे जई, सर्व वात मांडीने कही. ने कह्युं के, धन न मळ्युं, तेनीज चिंता छे एटलुंज नहीं, पण आ देहरानुं ईडुं उताच्युं तेथी लोकमां केहेणी थई के, आ छोकरो एवो अकर्मो उठयो के, बापे देवालय बंधाव्युं, अने छोकराए पाडी नखाव्युं. तेनी मने पीडा थई पडी छे. वली पालुं ईडुं चणाववाने मारी पासे पैसा पण नथी. ने लेहेणदारो पण दुःख

દેછે, તેથી હું કંટાળી ગયો છું. માટે કૃપા કરી
 કાંઈ ઉપાય બતાવો તો બહુ સારું થાય. એનાં
 આવા વચન સાંભળીને તે બુદ્ધિમાન વૃદ્ધ પુરુષને
 દયા આવી, ને કહ્યું કે, હે ભાઈ, તું કાંઈ ચિંતા
 ન કર. તારી વહીમાં જે લચ્ચું છે, તે સત્ય છે; ને
 તે ધન તને મળશે. પણ હાલ હું તને આ બસો
 રૂપીયા આપુંછું તે સ્વર્ચીને દેવાલયનું ફેડું જેમ
 આગળ હતું, તેમજ પાછું ચળાવી દે. તેમાં કાંઈ પણ
 ફેરફાર થવો ન જોઈએ એમ કરવું. એ પ્રમાણે ક-
 રીને ચૈત્ર શુદ્ધ અષ્ટમીને દિવસે સવારમાં મારી પાસે
 આવજે. એમ કહીને તેને રજા આપી. તે પછી તે
 છોકરાએ કહ્યા પ્રમાણે દેવાલયનું શિશ્વર જેમ પૂર્વે
 હતું તેમજ ચળાવ્યું. અને ચૈત્ર શુદ્ધ અષ્ટમીને દિ-
 વસે તે વૃદ્ધ પુરુષને ઘેર જઈ તેને પોતાને ઘેર તેડી
 લાવ્યો. ને તેના કહ્યાથી ઘણો ઉત્સાહ કન્યો.
 ત્યાર પછી બાર ઘડી દિવસ ચડતે વૃદ્ધ પુરુષે કહ્યું
 કે, ચાલો દેહરામાં, આપણે સિદ્ધેશ્વર મહાદેવનાં

दर्शन करीये. एम कही दर्शन करी प्रदक्षिणा क-
 रवा गया, ते वखते ते ईडांनो छांयो नीचे जमीन
 उपर देखाडीने पेला वृद्धे कह्युं के, हे भाई, आ
 देहेरानुं ईडुं केहेवाय ने आ जगाये खोदावीश के
 तेमांथी धन निकळशे. ते पछी पेला छोकराए ते
 जग्या खोदावी के तुरत तेमांथी पंदर लाख सोना
 मोहोर निकळी. तेथी ते छोकरो घणो खुशी
 थयो. अने धनवान थयो. ने दुःख निवृत्त थयुं.
 हवे जुवो के वही मध्ये लखेलुं कांई खोटुं न हतुं.
 अक्षर सर्वेथी वंचाता हता, अर्थ पण समजातो
 हतो, ईडामां धन पण हतुं, पण बीजा कोईथी ते
 मळयुं नहीं. कारण के ते सर्व वहि वांचता हता
 पण तेओथी चैत्रमासनी अष्टमीने दिवसे बार घडी
 दिवस चडते तेमां धन राखेलुं छे ते लखवानो शो
 अभिप्राय छे ते समजायुं नहि, ने ते वृद्ध पुरुषे
 विचार क्यो जे अंतरिक्ष ईडामां धन राखे नहि,
 ने ते नहाना ईडामां पंदर लाख सोना मोहोर स-

માય પળ નહિ તેથી પૃથ્વીવિષે ઇંડાની છાયામા રાખી છે ને તે લેલા વસ્તેજ તે જગાઉપર છાયો આવે તે વસ્ત તથા માસને મૂકી દઈ બીજા વસ્તે ને બીજા માસમાં તે ઇંડાના છાયામાં સોદે તો પળ જડે નહીં. વાસ્તે જ્યારે તે લેલાનો અભિપ્રાય સમજવાવાળો બુદ્ધિમાન વૃદ્ધ પુરુષ મળ્યો, સારેજ ધનની પ્રાપ્તિ થઈ.

॥ સિદ્ધાંત ॥ તેમ સંસ્કૃત ભાષા તથા પ્રાકૃત ભાષા વિગેરે વેદાંતના ગ્રંથો વાંચતાં આવડતા હોય તેના શબ્દાર્થ પળ કરતા હોય જે પરમાત્મા સર્વત્ર પૂર્ણ છે, દેહત્રયના દ્રષ્ટા છે, અવસ્થાત્રયના સાક્ષી છે, પંચકોશાતીત છે, સચ્ચિદાનંદરૂપ છે અને તે વાત સાચી પળ છે, દેહરૂપી ઇંડામાં સચ્ચિદાનંદ આત્મરૂપી ધન છે ને શ્રુતિ સ્મૃતિ શાસ્ત્રોરૂપી વહીમાં લેખ્યું પળ છે, તો પળ બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુદ્વારા શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય જાણ્યાવિના આત્મધનની કદાપિ પ્રાપ્તિ થતી નથી. બ્રહ્માના પુત્ર નારદમુનિ ઋગ્વેદ

આદિ ચારવેદ પુરાણ ઇતિહાસ વિગેરે સર્વ વિદ્યા
 મળેલા હતા પણ તેને આત્મજ્ઞાન ન હતું, તેથી શો-
 કાકુલ થઈને સનત્કુમાર ગુરુને શરણે ગયા ને તેના
 ઉપદેશે કરીને નિરતિશય સુખરૂપ પૂર્ણ આત્માને
 અપરોક્ષ જાણીને શોકરહિત થયા એમ છાંદોગ્ય
 ઉપનિષદમાં વિસ્તારથી કહ્યું છે વાસ્તે કહ્યું જે
 “સદ્ગુરુમુખે સમજી લેજો, તો બ્રહ્મ સુખ
 પામે આજો” ॥ ૬ ॥

પૂર્વે એમ કહ્યું જે બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુના ઉપદેશ
 વિના કેવળ પોતાની બુદ્ધિના વિચારથી આત્માનો
 સાક્ષાત્ અપરોક્ષ बोध થતો નથી; તે વાસ્તે તેવા
 ગુરુને શરણે જઈને ને ગુરુ જે બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ
 કરે; તે ઉપદેશને મુમુક્ષુ, પોતાનું મન નિશ્ચલ ક-
 રીને હૃદયમાં ધારણ કરે. તે પ્રકાર નિરૂપણ કરે છે.

ગુરુ-મન નિશ્ચલ કરિ ધારણા ધરે,
 શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસન કરે ॥ તો

સાક્ષાત્કાર તું પોતે ભાઈ, એમા સંદેહ
રહે ન કાંઈ ॥ ૬ ॥

॥ ટીકા ॥ મુમુક્ષુ પુરુષને ગુરુ જે સદુપદેશ
કરે તે ગુરુના ઉપદેશને, પોતાનું મન નિશ્ચંઝ
(સ્થિર) રાખીને ધારણ કરે. તે મન સ્થિર રાખ-
વાવિષે દૃષ્ટાંત કહુંછું, તે શ્રવણ કર.

॥ દૃષ્ટાંત ॥ જેમ કોઈ બે પડોશી પરસ્પર
ઈર્ષ્યા રાખતા હોય, તેમાં એકજણ કોઈ બીજા પુરુ-
ષની પાસે પોતાના પડોશીની કાંઈ વિરુદ્ધ વાર્તા
ઘરમાં કરતો હોય. તે વચ્ચે બીજો ધણી, આ મારા
વાત કરે છે, એવું જાણતાંજ પોતાના ઘરના બા-
રણાં વા બારીમાં સામા ધણીને સ્વર નપડે, એ રીતે
સંતાઈને એકાગ્રચિત્તથી તે થતી વાતો સાંભળે છે;
અને તેમ સાંભળવા વચ્ચે નડતી અડચણો, જેવી કે
તહાડ, તડકો આદિ સહેછે અને ખૂંસ તરસમાં મન
જતું નથી અને સર્વ વાત એકાગ્ર મનથી સાંભળે છે,

ને તે યાદ રાખે છે, અને કામ પડે, ત્યારે સંભારે પળ છે, વાસ્તે તેનું જેમ તે વાતમાં એકાગ્ર મન છે તેમજ ગુરુના સદુપદેશમાં પળ એકાગ્ર મન મુમુક્ષુએ રાખવું જોઈએ; અને શીત, ઉષ્ણ, ક્ષુધા, તૃષ્ણા, માન, અપમાન, વિગેરેને સહન કરી ઉપદેશમાંથી પોતાનાં મનને વીજે ઠેકાણે જવા દેવું ન જોઈએ.

જેમ કોઈ ધનની ઇચ્છાવાળો પુરુષ, પોતાને ધન મલવાને માટે બહુ ઉપાયો કરે છે. તેને, કોઈ એક પુરુષે કહ્યું કે હું તુને ધન મલવાનો એક ઉપાય બતાવું છું તે સમગ્ર એકાગ્ર મનથી ધારણ કરીને તે પ્રમાણે કરીશ તો તુને ઘણું ધન મળશે, તે વાત સાંભળીને ધનેચ્છુ પુરુષ ધન પ્રાપ્ત થવાની વાર્તા જેમ એકાગ્રમનથી ધારણ કરે છે.

જેમ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષને સ્વર્ગ મલવાનો ઉપાય કોઈ બતાવે તેને સ્વર્ગેચ્છુ એકાગ્ર મનથી ધારણ કરે છે. પોતાનો જય ઇચ્છનાર પુરુ-

ષને જય મલવાના કોઈ સારા ઉપાય બતાવે તેને
 જયેચ્છુ પુરુષ જેમ એકાગ્ર મન રાખી ધારણ કરે-
 છે. તેમજ મુમુક્ષુ પુરુષ સચ્ચિદાનંદ આત્માનો
 બોધ થવા સારુ સદ્ગુરુના ઉપદેશરૂપ વચનોને એ-
 કાગ્ર મનથી ધારણ કરે અને તે મુમુક્ષુ બ્રહ્મનિષ્ઠ
 સદ્ગુરુદ્વારા વેદાંત શાસ્ત્રનું શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસન
 કરે; તે જેમકે અરણ્યમાં કોઈ વાદિત્ર વાદનસાથે
 ગાયન કરતો હોય તેમાં જેમ મૃગ (હરિણ) એકા-
 ગ્રચિત્ત રાખીને તે રાગને સાંભળેછે તેમ એકાગ્ર-
 ચિત્ત રાખીને ગુરુના મુખથી શબ્દોના તાત્પર્યાર્થ-
 સહિત વેદાંત શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું અને ત્યાર પછી
 જે શ્રવણ કચ્યું છે, તેનું જ યુક્તિથી તથા દૃષ્ટાંતથી
 જે રીતે સંશય નાશ પામે તે રીતે મનન કરવું. જેમ
 ગાય ચરી આવી નિવૃત્તિથી બેશિને પાછો ઓગાલ
 કરીને તૃપ્તિ પામે છે, તેજ રીતે વેદાંતનું શ્રવણ કરે-
 લુ પાછું મનમાં યાદ કરી એકાંતમાં અધિક મ-
 નન કરવાથી દૃઢ બોધરૂપી તૃપ્તિ થાયછે. વઢી,

जेम बदाम, पिस्ता, साकर अने अन्न घणुं चावीने
खाय तो स्वाद लागे, ने पाचन थईने शरीरने
पुष्ट पण करेछे. तेम वेदांतनुं वारंवार मनन करवा-
थी अभेद तात्पर्य समजवारूपी स्वाद लागे छे ने
आत्मज्ञानने पुष्ट (दृढ) करेछे. ते रीते मनन
कन्या पछी, सजातीय प्रत्ययना प्रवाह अने वि-
जातीय प्रत्ययना तिरस्काररूप निदिध्यास करवो
जैथी बराबर आत्मानो अनुभव थाय. सजातीय
प्रत्ययनो प्रवाह एटले हुं सत्, चित्, आनंद, कू-
टस्थ, अक्रिय, अजर, अमर, पूर्ण, नित्य, शुद्ध,
बुद्ध, मुक्तरूप आत्मा छुं. एम ज्ञानरूप वृत्तिनो
प्रवाह. विजातीय प्रत्ययनो तिरस्कार एटले ब्रा-
ह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, के शूद्र, ते हुं नहीं; तथा ब्र-
ह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ, के संन्यासी ते हुं नहीं;
तथा पुरुष, स्त्री, बालक, युवान. वृद्ध, सुखी, दुःखी,
कर्त्ता, भोक्ता ते हुं नहीं; एम ज्ञानपूर्वक देहाध्या-
सनो तिरस्कार. ए रीते हे भाई, श्रवण, मनन,

अने निदिध्यास करीश, तो हुं आत्मा, निर्विकार, शुद्ध ब्रह्मरूप छुं, एवो साक्षात्कार तने थशे. ते-मां कांई पण संदेह रेहेशे नहीं.

पूर्वे बीजी चोपाइमां शिष्ये, जन्म मरण निवृत्त थवा सारु, प्रश्न पुछ्युं हतुं, जे “जन्ममरण केम टलशे माहारे” तेनो उत्तर पूर्वे “सद्गुरु कहे स्वस्वरूप जाण” ए चोपाईमां संक्षेपथी कह्योछे. तथापि “अहं ममेति” अर्द्धा श्लोकना व्याख्यान-पूर्वक बंधन निवृत्त थवानो उपाय गुरु विस्तारे करीने निरूपण करेछे.

गुरु—हे शिष्य, तें मने पूर्वे पुछ्युं हतुं के, मा-रुं जन्म मरण केम टलशे, एटले मारुं बंधन केम निवृत्त थाय? परंतु ते बंधननुं प्रथम स्वरूप जो जाण्युं होय तो तेने निवृत्त करवानो उपाय थाय पण ते बंधनने जो ओळख्युं न होय, जे शुं बंधन छे अने बंधन साथी थाय छे; तो तेने निवृत्त क-रवानो उपाय केम थाय? जेम के रोगनुं कारण

તથા રૂપ ઓઢસ્યાવિના તે રોગને નિવૃત્ત કરવા કાંઈ ઔષધ થાય નહીં. માટે પ્રથમ બંધનનું રૂપ તથા તેનું કારણ ઓઢસવું જોડિયે. તે તે ઓઢસ્યું છે કે નહિ ?

શિષ્ય—તે બંધનવિષે હું કાંઈ પણ જાણતો નથી, જે બંધન શાથી થાય છે ? ને શું બંધન છે ? ને તે બંધનની નિવૃત્તિ શું છે ? તે કૃપા કરીને કહો.

॥ શ્લોકાર્થ ॥

ગુરુ—અહં મમેત્યયં બંધો નાહં મમેતિ મુક્તતા ॥

॥ અર્થ ॥ દેહ હું છું અને દેહાદિક મારાં છે એમ જે જાણવું તેજ બંધનનું રૂપ છે. અને એ બંધન સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી થાય છે વાસ્તે સ્વરૂપનું અજ્ઞાન એજ બંધનનું કારણ છે અને દેહઇંદ્રિયાદિક હું નહીં, ને તે મારાં પણ નહીં એમ દેહાદિકમાંથી અહંતા મમતાની જે નિવૃત્તિ થાય તેજ મોક્ષ.

शिष्य—ए अहंता ममता केम निवृत्त थाय?

गुरु—हे शिष्य ! साधने करीने अहंता ममता निवृत्त थायछे.

शिष्य—हुं जे साधनो करुं छुं, तेमां तों हुं देह, ने मारो देह ए रीते अहंता ममता रहे छे पण मटती नथी; केमके, त्याग करुं तो हुं त्यागी छुं, में त्याग क-यो, योग करुं तो हुं योगी छुं, में योग क-यो, तप करुं तो हुं तपस्वी छुं, में तप क-युं, एवुं अभिमान थायछे. माटे जे जे साधन करुं छुं ते ते साधनोमां हुं देह, अने मारो देह एवी अहंता ममता रहेछे. ने तमे तो कहोछो के, साधनथी मटेछे ते केम मटे ? ते कृपा करी कहो.

गुरु—देहादिकमांथी अहंता ममता निवृत्त क-स्वा सारु विवेक तथा विचारविना, ए कांड मुख्य साधनो नथी. केमके आत्मा अनात्मानो विवेक न होय तो ए साधनोथी उलटी अहंता ममता

बमणी थायछे. केमके प्रथम जे जाति अने जे वर्णमां छे, तेनुं तो हृदयमां दृढ अभिमान छे ने वळी अविवेकथी कोई पंथनो वेष धारण कन्यो, तो तेनुं पण अभिमान थायछे. तेथी विवेकादि साधनविना त्याग कन्याथी पण अभिमान वधेछे पण जतुं नथी अने जे वखते गृहस्थाश्रममां हतो, ते वखते नम्रताथी कोई महात्मानुं सेवन करवाने चाहतो हतो पण त्याग कन्या पछी तो हुं त्यागी थयो, अने सहु मने माने, ने आदर सत्कार करे, एवं अविवेकथी अभिमान वधतुं थायछे अने तेने कोई सद्बिद्यानो उपदेश करे तो ते सांभळे नहीं ने हुं त्यागी छुं एम मानी बेसे तेथी केवुं बन्युं के, “बिलाडुं कहाडतां ऊंट पेठुं,” ते सम थयुं. ए दृष्टांतनी विगत कहुं ते सांभळ.

॥ दृष्टांत ॥ कोई एक घरमां एक डोसी रहेती हती. तेना आंगणामां एक बिलाडुं मरी गयुं हतुं. तेने ते डोशीये पोतेज कहाडवानो विचार करीने

પોતાનાં ઘરનાં અંદરનાં બારણાં બંધ કરી, આંગ-
 ણાંનાં બારણાં खुल्ला રાખીને બિલાડાને ટોપલામાં
 નાખી, ગામબહાર નાખવા ગઈ અને બિલાડાને
 નાંખીને જેટલામાં નદીમાં નહાઈઘોઈને આવેછે તે-
 ટલામાં એક આજારી ઝૂંટ, તે ડોશીની ડેલિમાં
 આવીને તરત મરણ પામીને પડેલું હતું તે ડોસીઈ
 જોયું, ને ચિંતા કરવા લાગી કે, અરે હું “બિલાડું
 કહાડવા ગઈ ત્યાં ઝૂંટ પેટું” તે કેમ કરી જશે,
 એમ ક્લેશ થયો. તેમજ વિચારવિવેક વિના જે દે-
 હાભિમાન કહાડવા ત્યાગ કરેછે, તેથી ત્યાગના
 અભિમાનરૂપી જે ઉટિયું પેસેછે તે નિકલબું કઠળ
 પડેછે તે સારુ જિજ્ઞાસાવિના તથા અધિકાર વિના
 અને વિધિવિના કેવલ વેષધારણથી અથવા સકામ
 જપ આદિ બીજા સાધનથી અહંતા મમતારૂપ બં-
 ધનની નિવૃત્તિ થાતી નથી.

શિષ્ય—સારે કયા સાધનથી અહંતા મમતા-
 ની નિવૃત્તિ થાયછે? તે કૃપા કરીને કહો.

ગુરુ-વિવેકાદિ સાધનસંપન્ન થઈને, બ્રહ્મનિષ્ઠ
 સદ્ગુરુને શરણે જઈને, તેના ઉપદેશપૂર્વક આત્મા અના-
 ત્માના વિચારેથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્વરૂપના જ્ઞાને
 કરીને અજ્ઞાનની નિવૃત્તિદ્વારા તે અહંતા મમતાની
 નિવૃત્તિ થાયછે તે વિચાર એ છે જે આદેહ પંચભૂ-
 તનો કાર્ય છે તેથી અનાત્મા છે તથા ઘટની પેઠે
 દૃશ્ય છે અને જેમ ઘટનો દ્રષ્ટા ઘટથી જુદો છે તેમ
 હું દેહનો દ્રષ્ટા આત્મા છું તે સારુ દેહથી જુદો છું
 અને દેહ જડ છે ને હું ચૈતન્ય છું, દેહ વિકારી છે
 ને હું નિર્વિકાર છું, દેહ ક્રિયાવાન સંગવાન મલિન
 છે ને હું આત્મા અક્રિય અસંગ નિર્મલ છું તેથી
 દેહ હું નહિ અને જ્યારે દેહ હું નહિ ત્યારે દેહમાં
 કલ્પિત બ્રાહ્મણાદિ ચાર વર્ણ ને બ્રહ્મચર્યાદિ ચાર
 આશ્રમ તથા બાલ યૌવન વૃદ્ધ સ્થૂલ કૃશ ચ્હસ્વ
 દીર્ઘ શ્યામ ગૌર આદિ જેટલા દેહના ધર્મ છે તે
 સર્વ મારા આત્મામાં નથી એમ વિચારે કરીનેજ
 દેહમાંથી અહંતા નિવૃત્ત થાયછે. અને દેવદત્ત વિ-

(૬૮)

ષ્ણુદત્ત શિવદત્ત આદિ જે નામ છે તે પળ દેહમા
વ્યવહારસિદ્ધ થાવાસારુ કલ્પિત છે, આત્મામાં
નથી તથાપિ દેહથી હ્રદો આત્મા છે એમ નથી
જાણતો તેથી દેહમાં કલ્પિત નામનું તે આત્મામાં
અભિમાન કરેલું છે તેને પળ વિવેકપૂર્વક યુક્તિથી
વિચાર કરી નિવૃત્ત કરવું. જેમ કે, કોઈ તને પૂછે કે,
તું કોણ છે ? ત્યારે તું એમ કહેછે કે, હું દેવદત્તનામે
હું. પળ તું હવે વિચાર કરી જો. આ તારા સ્થૂલ
દેહનું દેવદત્ત એવું નામ, આ દેહનો જન્મથયા પછી
દશમે અથવા વારમે દિવસે પાડ્યું છે. ને આ દેહ
જ્યારે જન્મ્યો ત્યારે દેવદત્ત જન્મ્યો એમ કહેવાયું
ન હતું. અને કોઈ પૂછે કે આ દેહમાં દેવદત્ત કયો?
ત્યારે હાથ લગાડીને કહેવાતું નથી જો આ દેવદત્ત
છે. જ્યાં હાથ લગાડે ત્યાં માથું મુલ્લ સ્વભો પેટ પગ
વિગેરે કહેવાય છે. એ વિચાર ઉપરથી જ્યારે દે-
હનું નામ દેહમાં સ્વરૂપ સિદ્ધ થતું નથી, ત્યારે દેહથી

छुदो द्रष्टा जे तुं आत्मा तेनुं देवदत्त नाम क्या-
थीज होय वारु ?

शिष्य-हुं आत्मा देहथी छुदो केवी रीते छुं?
तेनो अनुभव जेम समजवामां आवे तेवी रीते
बतावो.

गुरु-तुं एम कहे छे जे, मारो पूर्व जन्मना
करेलां कर्मो आ जन्ममां हुं भोगवुं छुं. अने
हमणां जे करीश ते बीजा जन्ममां भोगवीश.
त्यारे विचारी जो के आ जे तारो स्थूल देह छे ते
पूर्वे न हतो ने हमणां माताना उदरमांथी नवो
पेदा थयोछे. अने कर्मोनो करनार जे तूं ते पूर्वे
आ देहथी कोई छुदो हतो अने आ देहनो नाश
थयापछी आ देह तो रेहेतो नथी ने तुं आ दे-
हमां करेलां कर्मनो भोक्ता देहथी छुदो रहेछे
एवुं सिद्ध थायछे. तेथी आ स्थूल देह आत्मा
नहीं, एवो तने अनुभव थायछे के नहीं ? वळी तुं
कहेछे जे, मारो देह छे, मारो हाथ छे, पग माथुं

વિગેરે મારાં છે પળ હું દેહ, હું હાથ, હું પગ, હું માથું વિગેરે કહેવાતું નથી. જેમ મારું ઘર, મારી વાડી, મારી ગાડી વિગેરે સર્વ વસ્તુ માહારી છે એમ કહેવાય છે. પળ હું ઘર, હું વાડી, હું ગાડી એમ કહેવાતું નથી તેથી મારાં છે એમ કહેવાવાળો પુરુષ પોતે તે પદાર્થોથી કોઈ જુદો છે એવા વિચારથી પળ દેહથી જુદો આત્મા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તે ઉપર બીજું એક દૃષ્ટાંત કહું છું તેથી વિચારી જો.

॥ દૃષ્ટાંત ॥ જેમ ઘરમાં આડસર, તથા છાપરાની બે ઢાઢની વઢીઓ હોય છે. થાંભલા, બારી, બારણાં હોય છે, ઈંટ, પથ્થર, અને ગારાથી બાંધેલી ખીત હોય છે. તે ઉપર ધોળો, કાળો, કે સપેત રંગ દીધેલો હોય છે. છાપરું ધાવાનું હોવાથી, તે ઉપર ઘાસ ઉગેલું હોય છે. તેવા ઘરમાં રહેવાવાળો પુરુષ જેમ ઘરરૂપ નથી, ઘરથી જુદો છે. અને હું ઘર છું એમ કહેતો પળ નથી. તેમજ આ દેહરૂપી ઘર છે, જેમાં આડસરરૂપી વાસાના બરડાનું હા

ડકું છે. પાસલાંરૂપી વઢીઓ છે. હાથ, પગ, રૂપી થાંભલા છે. બાકી હાડકાં તથા માંસરૂપી ઇંટ, પથ્થર, તથા ગારો છે. ને ગોરી, કાઢી, અથવા રાતી ચાંમડીરૂપી રંગ છે. આંખ, કાન, નાક, મુખ આદિ ઇન્દ્રિયોરૂપી બારીઓ છે. રોમરૂપી ઘાસ ઉગ્યું છે તેવા દેહરૂપી ઘરનો દ્રષ્ટા જે તું આત્મા તે દેહરૂપ નથી, તે દેહથી જુદો છે. વાસ્તે ઉપર કહેલા વિચારે કરીને હું દેહ છું, એવું અભિમાન મટે છે. તે વગર બીજા કોઈ પણ પ્રકારથી મટે એમ નથી.

શિષ્ય—હે ગુરો ! તમે જેમ કહ્યું, એ પ્રકારથી વિચાર કરતાં આ દેહ હું નથી એમ જાણ્યાથી દેહમાંથી અહંતા નિવૃત્ત થાયછે, તથાપિ દેહ મારો છે, એવી રીતે મમતા તો રહી છે. અને દૃષ્ટાંતથી અનુભવમાં પણ આવેછે. જેમ ઘટનો જોવાવાળો હું ઘટ નહીં, પણ ઘટ મારો છે એમ કેહેવાય છે. જેમ ઘરમાં રહેવાવાળો હું ઘર નહીં પણ

ઘર મારું છે એમ કહેવાય છે. તેમ દેહનો દ્રષ્ટા હું દેહ નથી પણ આ દેહ માહારો છે એમ કહેવાથી મમત્વ તો દેખવામાં આવેછે તે મમત્વ જે વિચારથી નિવૃત્ત થાય તે કૃપા કરીને કહો.

ગુરુ—હે ભાઈ, જેમ દેહ તું નથી, તેમ દેહ તારો પણ નથી. કેમકે તે દેહ તો પંચમહાભૂતનો છે, પણ તું અજ્ઞાનથી મારો છે એમ કહેછે. જેમ ઘટ છે પૃથ્વીનો, ને તું કહેછે કે મારો છે. જેમ ઘર પથ્થર, લાકડાં, ચુના વિગેરેનું છે, પણ તું ભૂલથી મારું છે એમ કહેછે તેમજ હાડકાં, માંસ, ત્વચા, નાડી, અને રુધિર વિગેરેથી બનેલો ભૌતિક દેહ છે, તેને તું મારો છે એમ કહેછે. તે તારી મોટી ભૂલ છે. હાડકાં, ચાંમડાં મારાં છે, એમ ઉત્તમ-જાતિ તો ન કહે ને તું ભૂલથી હાડકાંચામડાનો દેહ મારો છે અને તેજ દેહ હું છું, એમ માને છે. એજ તને બંધનનું કારણ છે. વળી પંચભૂતનો પારકો દેહ તેને તું મારો છે, એમ કહેછે. તેથી પંચ-

ભૂત તુને દુઃખ દેશે. જ્યારે લોકમાં કલ્પિત સોટા
 ભૂતના વળગાડથી દુઃખ પામેછે ત્યારે આ પ્રસિદ્ધ
 પંચમાહાભૂતનો દેહ તેમાં મમતા કરીશ તો, એ ભૂત
 તને કેમ મૂકશે ? અને પારકી વસ્તુમાં મમત્વ કર-
 વાથી કોઈ સુખી થતું નથી. કેવલ દુઃખી થાયછે.
 તે ઉપર દૃષ્ટાંત કહુંછું તેથી વિચાર કરી જો.

॥ દૃષ્ટાંત ॥ કોઈ એક ધનવાન ગૃહસ્થ હતો,
 તેને સસાહ કથા, યજ્ઞ અથવા બ્રાહ્મણભોજન સ્વજ્ઞા-
 તિભોજન વિગેરે કાંઈ શુભ કામ કરવાની ઇચ્છા
 થઈ. પણ પોતાના ઘર આગલ જગ્યાના સંકોચને
 લીધે બની ન શકે તે સારુ પંચની વાડીમાં કર-
 વાનો વિચાર કરી, પંચપાસેથી વાડી માગી લીધી.
 ને તેમાં જઈને સહકુટુંબ નિવાસ કન્યો' થોડા દિ-
 વસ પછી તે શુભ કાર્ય કરવાનો જે વિચાર હતો,
 તે લોભાદિ દુર્ગુણ મનમાં થયા, તે વિગ્નથી માંડી
 વાળ્યો. અને વાડીની વિશાળ જગ્યાના સુખથી
 વધારે દિવસ વાડીમાં રહ્યો. તે પછી વાડીના મા-

लिक पंचोए ते वाडी खाली करी पाछी सोंपवाने कोई साथे केहेवराव्युं. ते छतां पण पेला भाईए कांई दरकार न करी. त्वारे पंचोए मळीने तेने बोलाव्यो, पण अनेक प्रकारनां बहानां कहाडीने तेनीपासे गयो नहीं, ने उलटुं केहेवा लाग्यो के, आ वाडी मारी छे. पंचोनं शुं लागे वळगे छे ? ए सांभळी पंचोए एवी धारणा करी के, हाल नहीं तो थोडा विदस पछी आपणने स्वाधीन करशे. एम समजी घणा दिवस वाट जोई, तथापि वाडी सोंपी नहीं. त्वारे पंचोए सरकारमां फरियादी करी न्यायाधीश पासे पकडी मगाव्यो. एटले न्यायाधीशे कहुं के पंचनी वाडी पाछी पंचने स्वाधीन केम करतों नथी ? पेलाए जवाब दीधो के, वाडी मारी छे. एमां पंचोनं कांई लागतुं वळगतुं नथी. ए उपरथी सरकारे साक्षी तथा खतपत्रनी साबेती मागी, पण न होवाथी आडुं अवळु बकवा लाग्यो. तेथी सरकारे केद करी कहुं के, ज्यांसुधी तेओने

વાડી સોંપીશ નહીં, ત્યાંસુધી તું કેદથી છુટીશ નહીં.

॥ સિદ્ધાંત ॥ જીવરૂપી ધનવાન પુરુષને મોક્ષ સંપાદન કરવારૂપી શુભ કામ કરવાની ઇચ્છા થઈ. પળ પોતાના દેવ, ગંધર્વ આદિક શરીરમાં ભોગની આસક્તિથી આત્મજ્ઞાન ન થાય, તથા પશુ પક્ષી આદિ દેહમાં અતિ મૂઢતાના યોગથી પળ આત્મજ્ઞાન ન થાય. તેથી મોક્ષદ્વારભૂત આ મનુષ્યદેહ, પંચમહાભૂત પાસેથી માગી લીધો. ને તેમાં આવી નિવાસ કન્યો. તો પળ મનુષ્યશરીરમાં અનેક વિષયોની આસક્તિરૂપી વિઘ્નોએ કરીને આત્મજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષ થવાનો વિચાર કરવો ભૂલી ગયો. ને ઉલટો પંચભૂતનો દેહ મારો છે, એમ માની બેઠો. ત્યારે પંચભૂતોએ શાસ્ત્રદ્વારા કેહેવરાવ્યું કે, આ દેહ પંચભૂતનો છે, માટે એમાં અભિમાન તથા મમત્વ ન કરવું. તથાપિ એવાં શાસ્ત્રોનાં વાક્યોની તે દરકાર કરતો નથી. અને તેને કોઈ સ્નેહી, સત્પુરુષ, સન્મિત્ર, વેદાંત શ્રવણ કરવાનો ઉપદેશ

करे तों, आडां आवळां बाहानां काहाडे, ने मने वखत मळतो नथी ए रीते कही अनादर करे. एम करतां पंचभूतोए आज काल आत्मविचार करीने अमारो देह अमने पाळो सोंपशे, एम धारीने घणां वर्षो वाट जोई. तथापि तेणे कांई विचारन कच्यो; त्यारे पंचभूतोए यमराजापासे फरियाद करीने कह्युं के, आ अज्ञानी जीवे अमारा कार्य रूप मनुष्य देहने मोक्षनुं साधन संपादन करवासारु लीधो हतो, पण कांई मोक्षनुं साधन कच्युं नहीं. ने उलटो देहनो मालिक थई बेठो छे. तेथी अमारो देह अमने पाळो सोंपावो. त्यारे यमराजाए पोताना दूत मोकली ते अज्ञानीने बोलाव्यो. त्यारे व्याकुलताथी बेभान थई यमराजापासे जवानी तैयारी करी पण ते वखते मारे आ काम छे, हाल माराथी नहि अवाय एम केहेवायु नहि ने स्त्री पुत्र आदि संबंधीने रुदन करतां मूकीने पोते यमराजाना दूत साथे यमलोकमां गयो.

સારે યમરાજાએ કહ્યું કે, આ પંચભૂતનો દેહ પંચભૂતને કેમ સોંપતો નથી ? તેવચ્ચે તે અજ્ઞાની કે-
 હેવા લાગ્યો કે, આ દેહ મારો છે, એમાં પંચભૂતનું
 શું લાગે છે ? સારે પંચભૂતોએ સાબીત કહ્યું જે
 આ સ્થૂલ દેહ તથા સૂક્ષ્મ દેહ અમારો છે. તેમાં
 ચાર વેદ, અઢાર પુરાણ વિગેરે સર્વ શાસ્ત્રોનાં પ્રમા-
 ãરૂપ સાક્ષી આપી અને તે અજ્ઞાની જીવથી મા-
 હારો દેહ છે એમ સિદ્ધ ન થયું. તેથી યમરાજાએ
 તે અજ્ઞાને પરાયો, દેહ પોતાનો માનવાથી ચોરાશી
 લક્ષ યોનિરૂપી કેદવાનાંમાં નાંચ્યો. તે એવા
 ઠરાવથી કે, પંચભૂતનો દેહ સોંપ્યાવિના તેમાંથી
 બહાર નજ નિકળે. તેથી હે શિષ્ય, પંચભૂતનો
 દેહ છે, તેને તું મારો છે એમ ન જાણ, અને એઓને
 સોંપી દે. એટલે દેહ દૃશ્ય છે તેથી તે હું નહીં,
 અને તે પંચભૂતનો છે તેથી મારો નહીં. એમ વિ-
 વેકે કરીને દેહમાંથી અહંતા મમતા મુક્તિ.

શિષ્ય— હે મહારાજ, તમે કહ્યું કે, આ દે-

(૭૮)

હનો દ્રષ્ટા તું છે. તે વાસ્તે દેહ તું નથી. અને દેહ પં-
ચમહાભૂતનો છે, તેસારુ તારો નથી. પણ પંચમહાભૂ-
ત કયાં, તેને હું ઓઝાવતો નથી. તેનાં નામ બતાવો?

ગુરુ-આકાશ, વાયુ, તેજ, આપ,
અને પૃથ્વી એ પાંચ મહાભૂત છે.

શિષ્ય-તમે કહેલાં પંચભૂતનો ભાગ મારા
શરીરમાં કાંઈ પ્રસિદ્ધ જોવામાં આવતો નથી,
ત્યારે પંચભૂતનો દેહ કેમ કેહેવાય?

ગુરુ-હે ભાઈ! વિચાર કરીને તપાસીજો, જે-
ટલો આ શરીરમાં કઠણ ભાગ છે તે પૃથ્વીનો છે. અને
દ્રવીભૂત (રસરૂપ) જેટલો ભાગ છે તે આપનો છે.
જેટલો ઉષ્ણ ભાગ છે તે તેજનો છે. ચાલવું, હલવું
વાયુથી થાયછે, માટે તે ક્રિયામાત્ર વાયુનો
ભાગ છે અને શરીરમાં પોલાણ છે તે આકાશનો
ભાગ છે.

શિષ્ય-પંચભૂતનો આ દેહ છે. એવું તમે સં-

(७९)

क्षेपथी कहुं. पण जेम स्पष्ट समजवामा आवे
ते रीते पंचभूतनां जुदां जुदां तत्त्वो स्थूल देह-
मा कयां कयां छे? ते कहो.

गुरु ॥ स्थूल देहनां तत्त्वानुं कोष्टक ॥

आकाशनां	वायुनां	तेजनां	आपनां	पृथ्वीनां
काम	चलन	क्षुधा	शुक्र	अस्थि
क्रोध	वलन	तृषा	शोणित	मास
शोक	धावन	आलस्य	लाला	त्वचा
मोह	प्रसारण	निद्रा	मूत्र	नाडी
भय	आकुंचन	कांति	स्वेद	रोम

स्थूल देहना कोष्टकनी टीका

आकाशनां-पांच तत्त्वो छे. काम, क्रोध,
शोक, मोह, अने भय. ए सर्व हृदय आकाशमां

પેદા થાય છે; તેથી આકાશનાં છે તેઓને તું જાણેછે, તેથી તે તત્ત્વો તું નહીં. આકાશના છે, તેથી તારાં નહીં. તું એનો દૃષ્ટા છે અને એ પાંચ તત્ત્વો બંધનદ્વારા પ્રસિદ્ધ દુઃખ દેનારાં છે. એમ જાણી કામાદિકનો ત્યાગ કરવો તે કહુંછું. કામમાં આસક્ત થયાથી રાવણ ઘણો દુઃખી થયો અને રાજ્ય ગયું. તેથી તે કામનો ત્યાગ કરવો.

ક્રોધ રાક્ષસથી પણ નઠારો છે કારણ કે, રાક્ષસ તો પરાયું લોહી પીયેછે, અને ક્રોધી તો પોતાનું અને પરનું એ બન્નેનું લોહી પીયેછે. (વાળેછે.) રાક્ષસની પ્રતીતિ, માત્ર રાતનીજ થાયછે. પણ ક્રોધી તો રાત્ર અને દિવસ બેય વચ્ચે નાચ્યા કરેછે. રાક્ષસ બીજાને ભય પમાડેછે. પણ પોતે ભય પામતો નથી. અને ક્રોધી તો પોતે ભય પામેછે, અને બીજાને પણ ભય પમાડેછે. તેથી તે ક્રોધને પણ, રાક્ષસથી અધિક દુઃખ દેનારો છે એમ જાણીને ત્યાગ કરવો. તેમજ શોક, મોહ અને ભય

एथी पण दुःख थायछे. एम प्राणिमात्रने अनु-
भवसिद्ध छे. तेथी तेनो पण त्याग करवो. अने
तेमां अहंता ममता न करवी. यद्यपि (जो पण)
ए कामादिक पांच तत्त्व सूक्ष्म देहना धर्म छे,
स्थूल देहना नथी; तथापि एओनो स्थूल देहमां
आवेश, प्रसिद्ध देखाय छे; तेथी स्थूल देहना तत्त्व
रूपे वर्णन कयुंछे.

वायुना—पांच तत्त्व छे जेवां के, चलन (चा-
लबुं), वलन (वळबुं), धावन (दोडबुं), प्रसा-
रण (पोहोळुं करबुं), अने आकुंचन (संकोचबुं).
कोई ठेकाणे वलनने बदले उत्क्रमण (उभुं थबुं)
एम पण कह्युंछे. ए पांचे तत्त्वोने तुं जाणे छे,
ते सारु ए तुं नहीं, ने वायुनां छे; तेथी तारां
नहीं. वायुविना चलनादि क्रिया बनी शके नहीं.
ते सारु वायुना कहां, तुं एनो साक्षी छे.

तेजनां—पांच तत्त्व छे, क्षुधा (भूख लागवी),
तृषा (तरस लागवी), आलस्य (आळस), निद्रा

(ઝંઘ), અને કાંતિ (તેજ). એ પાંચે તેજના ભાગ છે. એમ પ્રસિદ્ધ અનુભવમાં આવે છે. કેમકે પેટમાં અગ્નિ પ્રબલ થયાવિના ભૂંસ લાગતી નથી. ઉષ્ણકાળમાં અગ્નિરૂપ ગરમીના જોરથી તરશ વધારે લાગે છે. તેમજ આઠસ, અને નિદ્રા ગરમીના દિવસમાં વધારે થાય છે. અને નિદ્રા કરવાથી અન્નનું પાચન પણ થાય છે. માટે તે અગ્નિના ભાગ છે. કાંતિ કેહેતાં તેજ એ પ્રસિદ્ધ તેજનો ભાગ જણાય છે.—

આપનાં—પાંચ તત્ત્વ છે, શુક્ર (વીર્ય), શોણિત (લોહી), લાલા (લાલ ગળે છે તે), મૂત્ર (પિસાબ), અને સ્વેદ (પસીનો). એ પાંચે જઠરરૂપ પ્રસિદ્ધ જણાય છે, વાસ્તે જલનાં છે.

પૃથ્વીનાં—પાંચ તત્ત્વ છે, અસ્થિ (હાડકાં), માંસ (માસ), ત્વચા (ચામડી), નાડી (નસો), અને રોમ (રૂવાંડાં). એ પાંચ તત્ત્વો પૃથ્વીનાં છે. એનો હેતુ એ કે જે વસતે સ્થૂલ શરીરમાંથી પ્રાણ

જાયછે, તે વસ્તે આકાશ, વાયુ, તેજ, અને જઠ
 એ ચારે ભૂતોના કામ ક્રોધ આદિ વિભાગો, આ-
 કાશ આદિ ભૂતોમાં મઢી જાયછે. તે પ્રસિદ્ધ દેસ્વા-
 યછે. જીવો, મુઢદાની અંદર કામ, ક્રોધ, વિગેરે આ-
 કાશનાં તત્ત્વો નથી. ચલન, વલન, વિગેરે વાયુનાં
 તત્ત્વો નથી. શ્લુધા, તૃષા વગેરે તેજનાં તત્ત્વો નથી.
 અને શુક્ર, શોણિત વિગેરે જઠનાં તત્ત્વો પણ તેમાં હો-
 તાં નથી. પણ એકલાં પૃથ્વીનાં અસ્થિ, માંસ, ત્વચા,
 નાડી, અને રોમ એ પાંચે તત્ત્વો જોવામાં આવેછે.
 તે તત્ત્વો જો દેહને બાંધે તો મસ્મરૂપ થઈ, ઢોટે તો
 માટીરૂપ થઈ, અને જનાવરો સ્વાય તો વિઠારૂપ
 થઈ પૃથ્વીમાં મળેછે. તેથી એ પૃથ્વીનાં છે. તેને
 તું જાણેછે, તેથી તે તું નહીં. એ પૃથ્વીનાં છે, તેથી
 તારાં નહીં. તું એનો દ્રષ્ટા સાક્ષી છે. ઉપર કહેલાં
 પચીસ તત્ત્વોનો આ સ્થૂલ દેહ થયોછે. અને તે પં-
 ચીકૃત પંચમહાભૂતનો કાર્ય છે.

શિષ્ય—હે મહારાજ, પંચીકૃત પંચમહાભૂત કોને કહિયે ? તે કહો.

ગુરુ—ઈશ્વરેચ્છાથી એક એક ભૂતના બે ભાગ થઈને, તેમાંથી સર્વ ભૂતોનો એક એક ભાગ જુદો રહ્યો ને બાકી રહ્યો જે એક એક ભાગ તેઓના દરેકના ચાર ચાર ભાગ થઈને પોતપોતાનો જે અરધો અરધો ભાગ જુદો રહેલો છે તેને મુકીને, બીજા ચાર ભૂતના અરધા અરધા ભાગ સાથે પાંચ ભૂતોનો પોતાના ચાર ચાર ભાગમાંથી એક એક ભાગનો જે મિલાપ તેનું નામ પંચીકરણ. એ રીતે જેઓનું પંચીકરણ થયું છે તેઓને પંચીકૃત પંચમહાભૂત કહિયે. તે પંચીકૃત પંચમહાભૂતમાંથી આ પચીશ તત્ત્વનો સ્પષ્ટ દેખાય છે એવો સ્થૂલ દેહ ઉત્પન્ન થયો છે. હવે તે સ્થૂલ દેહનાં પચીશ તત્ત્વોને પણ પંચીકરણની રીતે સમજવા સારુ, નીચે આ કોષ્ટક લખ્યું છે.

स्थूल देहनां पंचीकृत पञ्चीश तत्त्वोने समज-
वासारु कोष्टक.

पंचभूत	पृथ्वीनां	जलनां	तेजनां	वायुनां	आकाशनां
पृथ्वीनां	अस्थि	शोणित	आलस्य	संकोचन	कट्याकाश
जलनां	मांस	शुक्र	कांति	चलन	उदराकाश
तेजनां	नाडी	मूत्र	क्षुधा	उत्क्रमण	हृदयाकाश
वायुनां	त्वचा	स्वेद	तृषा	धावन	कंठाकाश
आकाशनां	रोम	लाला	निद्रा	प्रसारण	शिरआकाश

कोष्टकनो अर्थ.

पृथ्वीनो-अस्थि (हाडकां) मुख्य भाग छे. केमके ते पृथ्वीनी पेठे कठण छे. तेथी पृथ्वीनो अरधो भाग जाणवो अने बाकीना अरधा भागना चार भाग थया; जेवा के १ शोणित, २ आलस्य, ३ संकोचन, ४ कट्याकाश, ते जल आदि बीजा चार भूतमां मल्या. ते कहंछुं.

१ शोणित- (रुधिर) तेनो रंग लाल छे.

તેથી પૃથ્વીનો ભાગ છે. તે જઠમાં મળ્યો તેસારું જલનાં તત્ત્વો સાથે કેહેવાયછે.

૨ આલસ્ય— પૃથ્વીની પેટે આઠસમાં જડતા છે, તેથી પૃથ્વીનો ભાગ છે. અને તેજમાં મળ્યો તેથી તેજનાં તત્ત્વોસાથે કેહેવાયછે.

૩ સંકોચન— એ પણ પૃથ્વીની પેટે જડતાનું હેતુ છે. માટે પૃથ્વીનો ભાગ છે. પણ વાયુને મળ્યો, તેથી વાયુનો ગણાયછે.

૪ કટ્યાકાશ— પૃથ્વીનો ભાગ જે મઠ તેને રાખેછે. માટે પૃથ્વીનો ભાગ છે. પણ આકાશને મળ્યો, તેથી આકાશનો કેહેવાયછે.

જઠનો—મુખ્ય અરધો ભાગ વીર્ય છે તેનું કારણ એ છે કે, જઠ જેમ સફેદ છે, અને વૃક્ષાદિકને ઉત્પન્ન કરેછે, તેમ વીર્ય પણ સફેદ છે, અને ગર્ભને ઉત્પન્ન કરેછે. માટે જઠનો છે એમ જાણવું. હવે બાકીના અરધા ભાગના ચાર ભાગ થયા,

જેવા કે- ૧ માંસ, ૨ કાંતિ, ૩ ચલન, ૪ ઉદરા-
કાશ. તે પૃથ્વી આદિ બીજા ચાર ભૂતમાં મળ્યા
તે કહેછે.

૧ માંસ-દ્રવીભૂત છે, તેથી જ઼નું છે. પળ
પૃથ્વીના તત્ત્વો સાથે મળ્યું, તેથી પૃથ્વીનું કેહેવાયું.

૨ કાન્તિ-જલની છે. કેમકે જલના સંબં-
ધથી કાંતિમાં ફેરફાર થાયછે. પળ તે કાંતિ
તેજની સાથે મળી તેસારુ તેજની કેહેવાઈ.

૩ ચલન-પાણીની પેઠે ચલાયમાન છે,
તેથી જ઼નું છે. પળ વાયુના તત્ત્વસાથે મળ્યું
તેથી વાયુનું કેહેવાયું.

૪ ઉદરાકાશ-જ઼ને રહેવાનું સ્થાનક છે,
તેથી જ઼નો છે. પળ આકાશમાં મળ્યો, તે
સારુ આકાશનો કેહેવાયો.

તેજનો-મુખ્ય અરધો ભાગ ક્ષુધા છે તેનો
હેતુ એ છે જે, ઉદરમાં અગ્નિ પ્રવ઼લ થયાથી ક્ષુધા

લોગે છે. તે કારણથી તેજનો છે. બાકીના અરધા ભાગમાંથી ચાર ભાગ થયા. જેવા કે, ૧ નાડી, ૨ મૂત્ર, ૩ ઉત્ક્રમણ, ૪ હૃદયાકાશ તે પૃથ્વી આદિ બીજા ચાર ધ્રુતમાં મળ્યા. તે કહું છું.

૧ નાડીથી જ્વરની પરીક્ષા થાય છે. માટે તેજની છે. પણ પૃથ્વીના તત્ત્વમાં મઢી, તેથી પૃથ્વીની કેહેવાઈ.

૨ મૂત્ર ગરમ છે, માટે તેજનું છે. પણ જ઼઼ના તત્ત્વમાં મળ્યું તેથી જ઼઼નું કેહેવાયું.

૩ ઉત્ક્રમણમાં ઉત્ક્રમણમાં અગ્નિની પેઠે ઊર્ધ્વ ગતિ છે, માટે તેજનું છે. પણ વાયુના તત્ત્વમાં મળ્યું તેથી વાયુનું કેહેવાયું.

૪ હૃદયાકાશ—સર્વદા હૃદયમાં ઉષ્ણતા રહે છે, તેથી તેજનો છે. પણ આકાશના તત્ત્વમાં મળ્યો તેથી આકાશનો કેહેવાયો.

વાયુનો—પોતાનો અરધો મુખ્ય ભાગ ધાવન

(દોડબું) છે. કેમ જે વાયુની પેઠે વેગથી દોડાય-
છે. માટે વાયુનો ભાગ છે. બાકી વાયુના અરધા
ભાગમાંથી ચાર ભાગ થયા. તે એ કે, ૧ ત્વચા,
૨ સ્વેદ, ૩ તૃષા, ૪ કંઠાકાશ; તે પૃથ્વી આદિ
બીજા શ્વૃતોમાં મળ્યા. તે કહુંછું.

૧ ત્વચાથી-સ્પર્શ થાયછે. તેથી વાયુની છે.
પણ પૃથ્વીના તત્ત્વ સાથે મળી તેથી પૃથ્વીની કેહેવાઈ.

૨ સ્વેદ-ઘણા શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ વાયુથી પર-
સેવો થાયછે અને વાયુથી સુકાયછે, માટે વાયુનો છે.
પણ જલનાં તત્ત્વસાથે મળ્યો, તેથી જલનો કેહેવાયો.

૩ તૃષા- વાયુથી શોષણ થઈ તૃષા ઉત્પન્ન
થાયછે, માટે વાયુની છે. પણ તેજના તત્ત્વસાથે
મળી તેથી તેજની કેહેવાઈ.

૪ કંઠાકાશ- વાયુને જવા આવવાનું સ્થા-
નક છે, માટે વાયુનો ભાગ છે. પણ આકાશના
તત્ત્વસાથે મળ્યો તેથી આકાશનો કેહેવાયછે.

આકાશનો- પોતાનો મુખ્ય અરધો ભાગ શિર આકાશ છે. કારણકે માથામાં જે પોલાણ છે, તે આકાશરૂપ છે અને એના બાકીના અરધા ભાગમાંથી ચાર ભાગ થયા, તે એ કે, ૧ રોમ, ૨ લાલા, ૩ નિદ્રા, ૪ પ્રસારણ; તે પૃથ્વી આદિ બીજા ચાર ભૂતમાં મળ્યા તે કહુંછું.

૧ રોમ- કાપવાથી દુઃખ થતું નથી, માટે આકાશનાં છે. પણ પૃથ્વીના તત્ત્વસાથે મળ્યાં, તેથી પૃથ્વીનાં કેહેવાયાં.

૨ લાલા- શિરઆકાશમાંથી નીચે આવેછે, માટે આકાશની છે. પણ જઠના તત્ત્વસાથે મળી, તેથી જઠની કેહેવાઈ.

૩ નિદ્રા-શૂન્ય સ્વભાવછે માટે આકાશની છે. પણ તેજના તત્ત્વસાથે મળી, તેથી તેજની કેહેવાયછે.

૪ પ્રસારણમાં-વ્યાપકતા છે, માટે આકા-

શનું છે. પળ વાયુના તત્ત્વસાથે મળ્યું અને વાયુ-
થીજ શરીરપોહોલું થાયછે, તેથી વાયુનું કેહેવાયછે.

એરીતે સ્થૂલદેહના પચીશ તત્ત્વોમાં પંચીકરણ
નિરૂપણ કન્યું છે, તે ગૌણ પક્ષથી સમજવાસારુ
છે. અને પંચીકૃત પંચમહાભૂતમાંથી પચીશ તત્ત્વો-
નો જે સ્થૂલ દેહ થયો છે તેજ મુખ્ય પક્ષ છે. તે
તત્ત્વો પ્રથમ કોષ્ટકમાં નિરૂપણ કન્યાપ્રમાણે સમ-
જવીં. પળ માત્ર આકાશનાં તત્ત્વમાં બે પક્ષ છે.
તેમાં કામક્રોધાદિ પાંચ પેહેલા પક્ષમાં કહ્યાં ને
બીજા પક્ષમાં આકાશના પાંચ ભાગ. જેવાકે શિ-
રાકાશ, કંઠાકાશ, હૃદયાકાશ, ઉદરાકાશ અને
કટચાકાશ, એ રીતે કહ્યાછે. પળ એ સર્વ નિરૂપણ
કરવાનો મુખ્ય અભિપ્રાય એ છે કે, એ સર્વ તત્ત્વો
ભૌતિક (પંચભૂતનાં કાર્ય) છે, માટે જડ છે. તથા
પરિણામી, વિકારી, અસત્ય, છે. અને હું, તેઓનો
જાણવાવાળો, દ્રષ્ટા, નિર્વિકારી, અસંગ આત્મા છું.
ને તે તત્ત્વોનો સમુદાયરૂપ સ્થૂલ દેહ હું નથી. તે

તત્ત્વો, પંચભૂતનાં છે. તેથી મારાં નથી. એમ જા-
 ણીને તેમાંથી અહંતામમતારૂપ અધ્યાસને મુકી દેવો.
 અને તે તત્ત્વોમાંથી તું કોણ છે? એ વિચાર કન્ય.
 અને તેમાં તને શો સંબંધ છે? જેથી તું એ માસં છે
 એમ માનેછે. સ્વરૂં વિચારીને જો, તો તું એ નથી.
 ને પંચભૂતનાં હોવાથી તારાં પળ નથી વાસ્તે એવા
 વિચારથીજ, દેહમાંથી, અહંતા મમતા મટેછે. દેહ
 એવું નામ પળ ઉપલાં પચીશ તત્ત્વો મઢીને થયું
 છે. જો એ તત્ત્વોનું વિવેચન કરી જુદાં જુદાં કન્યાં
 હોય, તો તેમાં દેહ કાંઈ સિદ્ધ થતો નથી. જેમ પ-
 થ્થર, ઈંટ, લાકડાં, ચુના વિગેરે જોડાયાથી ઘર
 એવું નામ પડ્યું; પળ તેને જુદાં જુદાં કરી નાંચે તો
 ઘર કાંઈ દેખાતું નથી. માટે સ્વરી રીતથી વિચારતાં,
 દેહ સત્ય છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. કલ્પના માત્રજ છે.
 તે ઉપર દૃષ્ટાંત કહુંછું તેથી વિચારીજો.

॥ દૃષ્ટાંત ॥ વિવેકી અને અવિવેકી નામના
 બે પુરુષ રસ્તામાં ચાલ્યા જતા હતા, તેમાં અવિવે-

कीए विवेकीने कहुं के, तमे चालतां चालतां था-
कीगया हशो, तेथी पेली गाडी आवेछे तेमां बेसो.
विवेकी बोल्यो के, गाडी कांई देखाती नथी. अ-
विवेकी बोल्यो के, गाडी प्रसिद्ध आवती देखाय
छे, ने तमे कहोछो के, नथी देखाती. तेनुं कारण
शुं ? विवेकी बोल्यो के, ए गाडी सिद्ध न थाय
तो तने शी शिक्षा करवी ? पेलाए जवाब दीधो के
मारां मोढा उपर एक तमाचो मारजो. एम वाद
करतां गाडी नजीक आवी, सारे तेणे कहुं के
आ गाडी छे. तमारी मरजी होय तो बेसो.
भाडुं नकी करी आपुं. विवेकी बोल्यो के, मोढे-
थीज गाडी कहोछो, पण हाथ मुकीने तो बता-
वो ? पेलाए हाथ मुकीने कहुं के, आ गाडी छे.
सारे पेलो विवेकी केहेवा लाग्यो के, आ तो धरी
पइडां छे, कमान छे, बारणुं छे, विगेरे ज्यां ज्यां
हाथ मूकतो गयो, ते ते अवयवोनां नाम केहेतो
गयो, तेथी कांई गाडी सिद्ध थई नहीं. सारे अ-

વિવેકીયે કહ્યું કે, ઠીક હવે મારા મોઢા ઉપર ત-
 માચો મારો, સારે વિવેકીએ કહ્યું કે આગઢી
 મુકીને તારું મોઢું બતાવ, એટલે મારું. સારે તે
 અવિવેકીએ ગાલ ઉપર હાથ મુક્યો, તેવોજ વિવેકી
 બોલ્યો કે, એ તો ગાલ છે. બીજાં સર્વ ઠેકાણે
 પેલાએ હાથ મુક્યો, તેમ વિવેકી કેહેતો ગયો કે,
 એ તો કપાલ છે, દહાડી છે, હોઠ છે, નાક છે,
 આંખ છે, વગેરે, પણ મોઢું કાંઈ સિદ્ધ થયું નહીં.
 માટે એ પ્રમાણે સઘઢા નામનું જો સ્વરૂપ શો-
 ધિએ તો સિદ્ધ થાય નહીં. કેવઢ વ્યવહાર સિદ્ધ
 થવા સારુ નામની કલ્પના માત્ર કરીછે. તેમજ
 આ દેહ પણ કલ્પનામાત્રજ છે. તેથી તેમાં અહંતા
 મમતા થઈ શકે એમ નથી. માટે તેમાં અહંતા મ-
 મતા ન કરવી એટલેજ મોક્ષ છે. અને આ સ્થૂલ
 દેહને અન્નમય કોશ કરીને વર્ણન કરેલો છે. તે
 અન્નમય કોશથી પણ અસાને ભિન્ન જાણવો.

શિષ્ય—સ્થૂલદેહને અન્નમય કોશ કેમ કહ્યો?
તે કૃપા કરીને કહો.

ગુરુ—માતાપિતાએ સ્વાધેલા અન્નના પરિણામ-
માંથી રુધિર અને વીર્ય થાયછે. અને તે રુધિર
વીર્યના સંબંધથી આ સ્થૂલ દેહ પેદા થયોછે. અને
જન્મ્યાપછી પળ માતાએ સ્વાધેલા અન્નના પરિણા-
મથી દુધ થાયછે. તે દુધનું પાન કરીને સ્થૂલ દેહ
વધેછે. અને દાંત આવ્યા પછી અન્ન સ્વાઈનેજ જી-
વેછે. વઢી આ સ્થૂલ દેહ બીજા જીવોને અન્નરૂપ
ભક્ષ્ય છે. અને અન્ન સ્વાધાવગર જીવતો નથી.
અને જ્યારે મરેછે, ત્યારે અન્નરૂપ પૃથ્વીમાં લય થા-
યછે. માટે એને અન્નમય કહ્યો. અને તેને કોશ
કહ્યો, તેનું કારણ એ છે જે, જેમ તરવારને ઢાંકવા-
વાલું જે મ્યાન છે, તેનું કોશ એવું નામ કેહેવાયછે.
અને ધનને ઢાંકવાવાળા મંડારને પણ કોશ કેહેછે.
તેમ અન્નમય શરીરથી આત્મા ઢંકાય છે, માટે તેને
અન્નમય કોશ કહ્યો છે. તે અન્નમય કોશ દૃશ્ય

(९६)

छे. अने हुं आत्मा ते अन्नमय कोशथी छदो
तेनो द्रष्टा छुं. तेथी अन्नमय कोशातीत छुं.
एम मुमुक्षुये सद्वृथी समजीने निश्चय करवो.

ए रीते स्थूल देहनं वर्णन करीने हवे तेनी
अवस्था आदिकनं वर्णन करुंछुं.

॥ चोपाई ॥

गुरु- जाग्रत अवस्था नेत्र स्थान,
वैखरी वाचा स्थूल भोग जान ॥ क्रिया
शक्ति रजोगुण मान, अकार मात्रा वि-
श्व अभिमान ॥ ७ ॥

॥ टीका ॥ जाग्रत अवस्था एटले जागीए
छईये ते. अने इंद्रियोथी शब्दादि विषयोनुं प्रसिद्ध
जे ज्ञान थायछे, तेने जाग्रत अवस्था कहिये, ए
शास्त्रमां प्रसिद्ध छे. अने ते जाग्रत अवस्थानो
व्यवहार बेतालीश तत्त्वोथी थायछे. ते ४२ त-
त्त्वोनां नामो नीचेना कोष्टक प्रमाणे जाणवां.

(९७)

पांच ज्ञानइंद्रि- योनां नाम.	तेनाविषयोनां नाम.	अनेदेवताओना नाम.
श्रोत्र	शब्द	दिशा
त्वचा	स्पर्श	वायु
चक्षु	रूप	सूर्य
जिह्वा	रस	वरुण
घ्राण	गंध	अश्विनीकुमार

पांचकर्मइंद्रि- योनां नाम.	तेनाविषयोनां नाम.	अनेदेवताओ- नां नाम.
वाक्	वचन	आग्नि
पाणि	आदान	इंद्र
पाद	गमन	उपेंद्र
शिश्र	आनंद	प्रजापति
गुद	विसर्ग	मृत्यु

चारअंतःकर- णनां नाम.	तेनाविषयोनां नाम.	अनेदेवताओना नाम.
मन	संकल्प	चंद्रमा
बुद्धि	निश्चय	ब्रह्मा
चित्त	चितन	नारायण
अहंकार	अभिमान	रुद्र

उपर कहेलां बेतालीश तत्त्वमांथी जो एक तत्त्व
ओछुं होयतो, तेढलो व्यवहारजाप्रतमां ओछो था-

યછે. તે જાગ્રત અવસ્થામાં જાગી ઉઠ્યાથી તે શ-
 યનપર્યંત જે કાંઈ વ્યવહાર થાયછે, તે સર્વનો હું જા-
 ણવાવાળો સાક્ષી છું, એમ જાણવું. જાગ્રત અવસ્થા-
 નું નેત્ર સ્થાન છે. કેમકે વિશેષે કરીને જાગ્રત અવ-
 સ્થાનો વ્યવહાર નેત્રથી થાયછે. જાગ્રત અવસ્થામાં
 વૈશ્વરી વાચા છે ૧ કંઠ, ૨ તાલુ, ૩ જિઘ્હામૂઠ, ૪
 દાંત, ૫ ઓઠ (હોઠ), ૬ નાસિકા, ૭ ઊર (છાતી),
 ૮ શિર (માથું), ૯ આઠ સ્થાનકથી પ્રસિદ્ધ રીતે
 જે સર્વ મનુષ્ય બોલે છે તેનું નામ વૈશ્વરી વાચા. અને
 સ્થૂલ ભોગદળે પ્રસિદ્ધ સુખદુઃખાદિ જે ભોગ થા-
 યછે તે. ક્રિયાશક્તિ દળે ક્રિયારૂપ શરીરનો જે
 વ્યવહાર થાયછે તે. રજોગુણ દળે અભિમાને કરી
 રાગ દ્વેષ આદિથી જે રાજસી ક્રિયા થાયછે તે.
 અકાર અક્ષર એજ માત્રા. અને વિશ્વ અભિમાન કે-
 હેતાં જાગ્રત અવસ્થામાં બુદ્ધિમાં આત્માનો જે આ-
 ભાસ (હું કર્તા ભોક્તા એ રીતે અભિમાન કર-
 નારો જીવ) તે. એ સર્વ તત્ત્વોને તું જાણેછે, માટે

(૧૧)

તે તું નહીં. એ સઘળાં જાગ્રત અવસ્થાનાં સંબંધી છે
તેથી તારાં નહીં. તું એનો દ્રષ્ટા સાક્ષી છે.

॥ ચોપાઈ ॥

ગુરુ-ઉપલાં પચ્ચિશ ને આ અષ્ટ એવાં
તત્ત્વ તેત્રીશ સ્પષ્ટ ॥ એ દૃશ્ય તું દ્રષ્ટા જા-
ણ એ તું કેમ થાઈશ વેદ પ્રમાણ ॥ ૮ ॥

. ॥ ટીકા ॥ ઉપર કહેલાં સ્થૂલ દેહનાં પચીશ કા-
મક્રોધાદિ તત્ત્વો, અને આ હમણાં કહેલાં જાગ્રત
અવસ્થા આદિ આઠ તત્ત્વો તે મલીને સર્વ તેત્રીશ
તત્ત્વો સ્પષ્ટ જણાય છે. એ સર્વે તત્ત્વોને તું જાણે છે.
તેથી એ તારાં દૃશ્ય છે. તું એઓનો જાણનાર દ્રષ્ટા
છે. એ તત્ત્વો જે છે, તે તું નહીં. એવું વેદને વિષે પ્ર-
માણ છે. તેમજ શ્રીશંકરાચાર્યે પણ વાક્યવૃત્તિ ના-
મના ગ્રંથમાં દેહથી આત્મા ભિન્ન છે એમ કહ્યું છે.

॥ શ્લોકઃ ॥

ઘટદ્રષ્ટા ઘટાદ્भिन्नः सर्वथા ન ઘટો યથા ॥

દેહદ્રષ્ટા તથા દેહો ના હમિત્ય વધારયેત્ ૧

અર્થ ॥ જેમ ઘટનો દ્રષ્ટા (જોવાવાળો) ઘટથી ભિન્ન છે અને તે કોઈ પ્રકારે ઘટરૂપ ન થાય તેમજ દેહનો દ્રષ્ટા જે હું આત્મા, તે કદાપિ દેહરૂપ નથી એ રીતે નિશ્ચય કરવો ॥ ૧ ॥

જેમ ઘડો પંચભૂતથી થયેલો છે, તથા જડ અને દૃશ્ય છે. તેમજ આ તારો દેહ પણ પંચ-ભૂતથી ઉત્પન્ન થયો છે તથા જડ અને દૃશ્ય છે. માટે ઘટસરખો છે. તેનો દ્રષ્ટા તું ચૈતન્ય છે.

શિષ્ય—હે ગુરુ, ઘડો જેવો પેદા થયો, તે-વોજ રહે છે, કાંઈ વધતો નથી, તેથી જડ છે. અને દેહ તો દરરોજ વધે છે, તેથી ચૈતન્ય છે તેને ઘટ જેવો તમે કેમ કહ્યો ?

ગુરુ—દેહ વધે છે, તેથી કાંઈ ચૈતન્ય ન કહે-વાય. જેમ ભીત ઉપર દરરોજ ઈંટો મુકીને વધારે છે, તો વધે છે. ઉકરડા ઉપર દરરોજ કચરો

नाखे तो ते पण वधीने मोटो थाय छे तेथी काई चैतन्य न केहेवाय. तेम देहमां पण अन्न, जळ शाक, मेवा वगेरे दररोज कचरो पडेछे, तेथी वधेछे. वास्ते वधे तेथी चैतन्य न केहेवायः अने जेम लोढामां अग्नीना संबंधथी दाहकता देखायछे, तेम चैतन्यरूप आत्माना संबंधथी देहमां चैतन्यता प्रतीति थायछे, पण पोतानी मेळे चैतन्य नथी. ए रीते देह जड छे. तुं एनो द्रष्टा तेथी छुदो, चैतन्य, अजर, अमर, आत्मा छे. । ८ ।

शिष्य—हे महाराज, हुं जन्म्यो छुं, ने मरीश पण खरो. अने तमे अजर अमर मने कहोछो ते केम थाऊं ते कहो ?

गुरु—यास्क एवे नामे आचार्ये एम निरूपण कच्युं छे के, देहमां जन्मादि छ विकार छे, पण आत्मानां नथी. ते कहुंछुं, ते सांभळ.

॥ दुहो ॥

जायते, अस्ति, वर्द्धते, विपरिणम-

तेजोय ॥ अपक्षीयते विनश्यति षट् विकार कहि सोय ॥ ९ ॥

॥ टीका ॥ जायते (जन्मेछे), अस्ति (जन्म्या पछी छे), वर्द्धते (जन्मीने वधेछे), विपरिणमते (जुवान थायछे), अपक्षीयते (वृद्ध थायछे), अने विनश्यति (मरेछे) ए छ विकार जाणवा ॥ ९ ॥

॥ दुहो ॥

ए षट् विकार देहने कहा, तुं पोते निर्विकार ॥ गुरुवाक्ये विश्वास करी, अनुभव मनमां धार ॥ १० ॥

॥ टीका ॥ ए उपर कहेला जन्मादि छ विकार स्थूल देहने थायछे. पण तुं ते स्थूल देह नथी. तुं तो पोते निर्विकार आत्मा छे. देह विकारी छे तेणे करीने आत्मा विकारी थाय नहीं. जेम माटीमांथी घडो थयो, तेणे करीने जे घटमां आकाश (पोलाण) छे ते कांई नबुं थयुं (जन्म्युं) एम न केहे-

(૧૦૩)

વાય. ઘટ થયા પછી આ ઘટ છે, એમ કેહેવાય છે. ત્યાર પછી ટીપીને વધારે છે. પક્વ્યા પછી પરિણામ અવસ્થા થઈ. અને ત્યારપછી તરડ અથવા કાણું પડંચું, એટલે વૃદ્ધ થયો, અને ફુટી ગયો, એટલે ઘડો નાશ થયો; પણ ઘટમાંના આકાશને એ વિકાર-માંનો કોઈ પણ વિકાર થતો નથી. કેમકે તે આકાશ.નિરવયવ, અસંગ, અને નિર્લેપ છે. તેમજ દેહ જન્મે છે, જન્મ્યાપછી છે, વધેછે, જુવાન થાયછે, ઘરડો થાયછે અને મરેછે. પણ તું આત્મા એ છ વિકારથી રહિત, નિર્વિકાર, નિરવયવ અને અસંગ છે. તેમ ભગવદ્ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં પણ આત્મા જન્માદિ છ વિકાર રહિત છે, એમ નિરૂપણ કન્યુંછે.

॥ શ્લોકઃ ॥

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિ ન્રાયં
ભૂત્વાભવિતા વાન ભૂયઃ ॥અજો.નિત્યઃ

શાશ્વતૌયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને
શરીરે ॥ ૧ ॥

અર્થ-આ અપરોક્ષરૂપ આત્મા કોઈ દિવસ જન્મતો નથી ને કોઈ દિવસ મરતો પણ નથી અને આ આત્મા જન્મીને ફરીથી અસ્તિત્વરૂપ બીજા વિકારને પ્રાપ્ત થતો નથી. અજ (અજન્મા છે), નિત્ય (વિપરિણામરૂપ ચોથા વિકારરહિત એકરૂપ) છે, શાશ્વત (અપક્ષયરૂપ પાંચમા વિકારરહિત સર્વદા) છે, પુરાણ (વૃદ્ધિલક્ષણ ત્રીજા વિકારરહિત અનાદિ સિદ્ધ) છે અને શસ્ત્રાદિકે કરીને શરીરનો નાશ થાયછે પણ આ આત્માનો નાશ થતો નથી ॥ ૧ ॥ તેથી હે શિષ્ય ! ગુરુના વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને, હું નિર્વિકાર શુદ્ધ આત્મા છું એવો અનુભવ તારા મનમાં દૃઢ ધારણ કર ॥ ૧૦ ॥

ए रीते गुरुए स्थूल देहथी भिन्न आत्मानो बोध करीने शिष्यने स्थूल देहमांथी अहंता-ममतारूप अध्यास मुकाव्यो, त्यारे स्थूल देहथी भिन्न स्त्र-

(१०५)

क्ष्म देह छे ते मारुं आत्मानुं रूप हशे, एम भ्रा-
तिथी मानीने शिष्य पुछे छे.

॥ दुहो ॥

शिष्य-स्थूल देह ते हुं नहीं, सूक्ष्म
देह हुं जाण ॥ सद्गुरु कहे ते तुं नहीं, लिं-
ग दृश्य वखाण ॥ ११ ॥

॥ टीका ॥ हे महाराज ! तमारा उपदेशथी
स्थूल देह ते हुं नहीं, एवो तो अनुभव थयो. पण
सूक्ष्म देह हुं हईश, एम जणायछे.

गुरु-हे भाई ! ते सूक्ष्म देह तुं नथी. लिंग
देह केहेतां सूक्ष्म देह ते तारो दृश्य छे, ने तेनो
तुं द्रष्टा छे, तेथी ते तुं नहीं ॥ ११ ॥

सद्गुरुए लिंगदेह दृश्य छे, एटलुंज कहीने शिष्यने
लिंग देहमांथी अध्यास मुकवाने उपदेश कच्यो, पण
लिंगदेहनां विशेष तत्त्वो वर्णन करीने तेथी भिन्न आ-
त्मानो स्पष्ट रीते जेम अनुभवथाय तेम न कद्दुं, तेथी

(૧૦૬)

શિષ્ય ફરીથી લિંગ દેહનેજ આત્મા માનીને પુછેછે.

॥ ચોપાઈ ॥

શિષ્ય-સ્વામી સ્થૂલ દેહ તે હું નહીં,
પણ સૂક્ષ્મ દેહ તે હું સહી ॥ ગુરુ કહે તે તું
કેમ થાઈશ ભાઈ, પ્રથમની પેઠે વિચારો
જાઈ ॥ ૧૨ ॥

॥ ટીકા ॥ હે સ્વામી ! (હે ગુરુ) આ સ્થૂલ દેહ
તે હું નહીં, કેમકે પંચભૂતના પચીશ તત્ત્વોનો સંઘા-
તરૂપ સ્થૂલ દેહ ભૌતિક છે અને અતિ મલિનરૂપ
વીર્ય તથા રુધિરમાંથી પેદા થયેલો છે. અને એ સ્થૂલ
દેહ હાડકાં, માંસ, રુધિર, મઝ, મૂત્ર, કફ આદિ
અત્યંત અપવિત્ર પદાર્થોયે કરીને ભરેલો છે. અને જે-
ના નવ દ્વારમાંથી પણ અતિ દુર્ગંધિરૂપ મઝ, મૂત્ર,
કફ આદિ નિત્ય નીકળ્યા કરેછે. વઢી મેવા, મી-
ઠાઈ, અન્ન વિગેરે અતિ ઉત્તમ સ્વાવાના પદાર્થો જે
સ્થૂલ દેહમાં અંદર ગયાથી તરત વગડીને મઝરૂપ

થાયછે, તેમજ અતિ ઉત્તમ શોભિત વસ્ત્રો પળ જે
 દેહના સંગથી બગડીને મલિન દુર્ગંધી થાયછે.
 એ રીતે અત્યંત અશુચિરૂપ સર્વને પ્રત્યક્ષ દે
 શાયછે એવો આ સ્થૂલ દેહ તે હું કેમ થાઉં ?
 અને એ દૃશ્ય છે ને હું તેનો દૃષ્ટા છું. તેથી પળ
 સ્થૂલ દેહ હું નથી અને જ્યારે હું સ્થૂલ દેહ નથી,
 ત્યારે તેના બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર એવા
 ચાર વર્ણ તથા બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, ને સંન્યાસ
 એવા જે ચાર આશ્રમ તે મારામાં નથી. તેમજ
 સ્થૂલ, કૃશ, શ્યામ, ગૌર, બાઝ, યુવા, વૃદ્ધતા એવા
 જે સ્થૂલ દેહના ધર્મ તેપળ મારામાં નથી. એમતો
 મને અનુભવથી જાણવામાં આવેછે. પળ સ્થૂલ દે-
 હની અંદર જે સૂક્ષ્મ દેહ છે, તે તો હું સહી કેહેતા
 છું, કેમકે સ્થૂલ દેહથી જવું, આવવું, સાંભળવું
 વિગેરે જે વ્યવહાર થાયછે તે સૂક્ષ્મ દેહના આ-
 ધારથીજ થાયછે. કેમ જે, ચક્ષુ, ઇન્દ્રિયી જુવેછે,
 કાનઇન્દ્રિયી સાંભળેછે, વાણીન્દ્રિયી બોલેછે. ઇ-

ત્યાદિ સૂક્ષ્મદેહની ઇન્દ્રિયોથી સ્થૂલ દેહનો સર્વ વ્યવહાર થાયછે. જેમાં પ્રાણ છે, એવા સૂક્ષ્મ દેહથી સ્થૂલ દેહ જીવેછે. પ્રાણ ગયા એટલે સ્થૂલ દેહથી જીવાય નહીં. માટે સ્થૂલ દેહમાં સૂક્ષ્મ દેહનું પ્રાધાન્ય (મુખ્યપણું) છે. વઢી સ્થૂલ દેહમાં સૂક્ષ્મ દેહ જ્યાંસુધી છે ત્યાંસુધીજ, આ મારો પિતા, આ પુત્ર, માઈ, કુટુંબ ઇત્યાદિ સંબંધ રહેછે. તે સૂક્ષ્મ દેહ જો નિકળી ગયો, તો સ્થૂલ દેહમાંથી આ પિતા તથા માઈ ઇત્યાદિ સંબંધ મટી જાયછે એટલે તેને તસ્ત વાઢી નાંચેછે. માટે સૂક્ષ્મ દેહ હું છું, એમ જણાય છે. તેમજ હું બોલું છું, દેખું છું, સાંભળું છું, ચાલું છું, અને હું મુશ્વો છું. સુખી છું, દુઃખી છું ઇત્યાદિ સૂક્ષ્મ દેહમાં અહં પ્રત્યય પળ દેખાયછે. તેથી પળ સૂક્ષ્મ દેહ હું છું એમ જણાયછે.

ગુરુ—હે માઈ, તું સૂક્ષ્મ દેહ પળ કેમ થઈશ ? તે પળ ભૌતિક, જડ અને દૃશ્ય છે. તેનો તું દ્રષ્ટા છે, વાસ્તે તે તું નહીં; અને તે સૂક્ષ્મ દેહ પંચમહા-

ભૂતનો છે, માટે તારો નહીં. તું એનો સાક્ષી છે. તેનો અનુભવ થવા સારુ પ્રથમ જેમ સ્થૂલ દેહનો વિચાર કન્યો અને તે સ્થૂલ દેહથી આત્માને જેમ ભિન્ન જાણ્યો તેમજ સૂક્ષ્મદેહનો, વિચાર કરી સૂક્ષ્મ દેહથી પણ ભિન્ન (જુદો) આત્મા દ્રષ્ટા છે, તેને તું ઓઠાવ અને સૂક્ષ્મ દેહ હું નથી એમ જાણ ॥ ૧૨ ॥

શિષ્ય—હે મહારાજ, તે સૂક્ષ્મ દેહનાં તત્ત્વો કેટલાં છે, અને કયાં કયાં ભૂતમાંથી કયાં કયાં તત્ત્વો ઉત્પન્ન થયાં છે ? તે સર્વ નિરૂપણ કરી દેશાડો.

ગુરુ—તે સૂક્ષ્મ દેહનાં તત્ત્વો અંતઃકરણપંચક, પ્રાણપંચક જ્ઞાનેન્દ્રિયપંચક, કર્મેન્દ્રિયપંચક ને વિષયપંચક એરીતે પચીસ છે, ને તે તત્ત્વો આકાશ, વાયુ, તેજ, આપ ને પૃથ્વી એ પંચમહાભૂતથી ક્રમે કરીને ઉત્પન્ન થયા છે તેના વિભાગને વિસ્તારથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રક્રિયાયે કરીને નિરૂપણ કરવાસારુ આ કોષ્ટક લખ્યું છે.

॥ सूक्ष्मेदेहना विचारनुं कोष्टक ॥

पूर्व.

पंचमहा भूत	आकाशनां अं- तःकरणपंचक- कर्तृभोक्ता	वायुनां प्राणपं- चक- वाहन	तेजनां ज्ञानेन्द्रिय- पंचक- द्वार	आपनांकमेन्द्रिय- पंचक- सेवक	पृथ्वीना विषय- पंचक- भोग
आकाश	अंतःकरण प्रथम स्फुरण देवता विष्णु.	व्यान सर्वांग स्थानमां रहेछे. कर्म सर्व देहनी संधिने वालेछे.	श्रोत्रदेवतादिशा तेणेकरी शब्द श्रवण थायछे. तेबोलेछे. तेविना विना बेहेरो श- ब्द सांभले नहि.	वाचादेवता अग्नि तेणेकरी शब्द बोलेछे. तेविना मुंगो.	शब्द
वायु	मन संकल्पविक- ल्पात्मक देवता चंद्रमा तेणेकरि संकल्प करेछे.	समान नाभिस्था नमां रहेछे कर्म अबरसनेरोमरो ममां नाडीद्वाराये प्रवेश करावेछे.	त्वचादेवतावायु तेणेकरि स्पर्श शीत उष्ण मृदु कठिनताआदि जणायछे.	पाणिदेवता इंद्र तेणेकरि पदार्थने लेखदेव करेछे. ते विना न थाय.	स्पर्श

तेज	बुद्धि निश्चयात्मक. देवता ब्रह्मा तेनेकरि निश्चय थायछे.	उदानकंठस्थान-मां रहेछे. कर्म अन्नरसनो विभाग करेछे. स्वप्न हेडकी देखाडेछे हितानाडिमां.	चक्षुदेवता सूर्य तेनेकरि रूप देखेछे. तेविना अंध.	पाद देवता. उर्पेद्र तेनेकरि जायछे आवेछे. तेविना पांगलो.	रूप
आप	चित्त चिंतनात्मक. देवता नारायण तेनेकरि स्मरण करेछे.	प्राणहृदयस्थान-मां रहेछे. कर्म एकविंशहजार नेछसो श्वासोच्छ्वास करेछे.	जिह्वादेवता वरुण तेनेकरि रस स्वाद जणायछे तेविना न जणाय.	शिश देवता प्रजापति तेनेकरि मूत्ररति भोग थायछे. तेविना नपुंसक.	रस
पृथ्वी	अहंकार अहंपण देवता रुद्र तेनेकरि अहंकार थायछे.	अपानगुदस्थान-मां रहेछे कर्म मलनो उत्सर्ग करेछे.	घ्राणदेवता अभिनीकुमार तेनेकरि गंधसुगंध दुर्गंध जणाय तेविना न जणाय.	गुददेवता मृत्यु यम तेनेकरि मलनो उत्सर्ग थायछे.	गंध

पश्चिम.

સૂક્ષ્મદેહના કોષ્ટકની ટીકા.

આ કોષ્ટકમાં પેહલી, વીજી તથા ત્રીજી પ્રક્રિયામાં પૂર્વથી પશ્ચિમતરફ ક્રમથી વાંચીને તત્ત્વોનો વિચાર સમજવો. ને ચોથી, પાંચમી, છઠી તથા સાતમી પ્રક્રિયામાં ઉતરથી દક્ષિણ તરફ ક્રમથી, વાંચીને તત્ત્વોનો વિચાર સમજવો.

પ્રક્રિયા પેહેલી.

આકાશનાં—અંતઃકરણ પંચક એટલે પાંચ તત્ત્વો છે. તે એ કે અંતઃકરણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર.

વાયુનાં—પ્રાણ આદિ ચાંચ તત્ત્વો છે. તે એ કે વ્યાન, સમાન, ઉદાન, પ્રાણ અને અપાન.

તેજનાં—જ્ઞાન ઇન્દ્રિય પંચક છે. તે એ કે શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, જિહ્વા અને ગ્રાણ.

આપનાં—કર્મ ઇન્દ્રિય પંચક છે. તે એ કે વાચા, પાણિ, પાદ, શિશ્ર અને ગુદ.

પૃથ્વીનાં—વિષય પંચક છે. તે એ કે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ.

એ સર્વે તત્ત્વોને તું જાણેછે માટે તે તું નહીં. તે પંચભૂતનાં છે, તેથી તારાં નહીં. તું એ સર્વે તત્ત્વોનો દ્રષ્ટા છે.

પ્રક્રિયા વીજી.

શિષ્ય—હે ગુરુ ! એ પચીશ તત્ત્વોનાં નામ તમે કહ્યાં, તે મેં જાણ્યાં, પણ તેનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ ઓઢ-સ્વવાસારુ તે તત્ત્વોથી જે જે જ્ઞાન ક્રિયા વિગેરે થાયછે, તે તે કહો.

અતઃકરણ પંચકનું વ્યાખ્યાન.

ગુરુ—અંતઃકરણ—કેહેતાં દેહની અંદર જ્ઞાન સુખ આદિનું સાધનરૂપ કરણ (ઇન્દ્રિય) તેનું સ્વરૂપ એ છે જે, કાંઈ એક કામ કરવાનું પ્રથમ જે સ્ફુરણ થાયછે તે. અને તે અંતઃકરણના દેવતા વિષ્ણુ તેથી સ્ફુરણ થાયછે.

મન—કેહેતા, જે કામનું સ્ફુરણ થયું છે, તે કામ નિશ્ચય કરી કરવું, અથવા ન કરવું, એવો જે સંકલ્પ વિકલ્પ થાય છે તે. અને તે મનના દેવતા ચંદ્રમા. તેણે કરીને સંકલ્પ વિકલ્પ થાયછે.

બુદ્ધિ—કેહેતા કરવા ધારેલા કામનો નિશ્ચય કરવો તે. તે બુદ્ધિના દેવતા બ્રહ્મા તેવડે નિશ્ચય થાયછે.

ચિત્ત—કેહેતાં આ કામ કેમ કરીએ તો સારુ થાય એમ ચિંતવન કરેછે તે. અને તે ચિત્તના દેવતા નારાયણ. તેણેકરીને સ્મરણ થાયછે.

અહંકાર—કેહેતાં આ કામ હું કરીશ, એવું જે અભિમાન તે. તેના દેવતા રુદ્ર તેણેકરીને અહંકાર (અભિમાન) થાયછે.

અંતઃકરણ સ્વરૂપે તો એકજ છે. પણ તેમાં સંકલ્પ વિકલ્પ નિશ્ચય આદિ વૃત્તિઓ. જુદી જુદી છે તેથી મન, બુદ્ધિ આદિ નામ પણ જુદાં જુદાં પડ્યાં

છે. જેમ બ્રાહ્મણ એક છે. તે રસોઈ કરતો હોય તો રસોઈયો, મળાવતો હોય તો પાઠક, જ્યોતિષ જાણતો હોય તો જ્યોતિષી અને નાડી જોતો હોય તો વૈદ્ય કેહેવાયછે. તેમ એક અંતઃકરણમાં વૃત્તિભેદથી મન બુદ્ધિ આદિ જુદાં જુદાં નામ કહ્યાં છે. એ સર્વ અંતઃકરણ મન આદિકનો તું સાક્ષી છે. તે તું નથી તે વિચાર કરી જો.

પ્રાણપંચકનું વ્યાખ્યાન.

વ્યાન—એ નામે વાયુ શરીરના સર્વ સ્થાનમાં રહીને દેહના સર્વ સાંધા વાઝવારૂપી કર્મ કરેછે.

સમાન—એ નામે વાયુ નાભિસ્થાનમાં રહેછે. ને મનુષ્ય જે અન્નજલને સ્વાય પીએ છે, તે અન્નાદિક જઠરાગ્નિમાં પાકીને તેના સ્થૂઝ, મધ્યમ અને સૂક્ષ્મ એવા ત્રણ ભાગ થાયછે. તેમાં અન્નનો ઘણો સૂક્ષ્મ ભાગ જે થાયછે તે, શરીરમાં હૃદય ઉપર આવીને મન બુદ્ધિને પુષ્ટ કરેછે. અને જલનો જે સૂક્ષ્મ ભાગ થાયછે તે પ્રાણને પુષ્ટ કરે.

રેછે અને અન્ન તથા જલનો બીજો જે સ્થૂલ ભાગ, મલ તથા મૂત્રરૂપ અસાર થાયછે, તે ગુદ અને લિંગદ્વારાયેં શરીરથી બાહાર નિકળી જાયછે. બાકી રહેલા અન્ન જલના મધ્યમ રસરૂપી માગને સમાનવાયુ નાડી (નસ) દ્વારા આજ્ઞા શરીરમાં રોમે રોમે પોહોંચાડેછે કે જે રસના પરિણામરૂપ રુધિર માંસ આદિથી આજ્ઞું શરીર પુષ્ટ થાયછે. બધી તરફ જો અન્ન જલના રસનો ભાગ બરાબર ન પોહોંચતો હોય તો, સર્વ અવયવો પુષ્ટ થાય નહીં. જેમ બગીચામાં માઝી હોયછે, તે કુવામાંથી પાણી કાઢાડીને, ધોરીયા (નીકો) દ્વારાથી ઠેકાણે ઠેકાણે સર્વ વૃક્ષને સરજું પોહોંચાડેછે: જેથી વૃક્ષો પ્રફુલ્લિત થાયછે. તેમ સમાનવાયુરૂપી માઝી, દેહરૂપી બગીચામાં, અવયવ તથા રોમરૂપી વૃક્ષને, અન્નજલના રસરૂપી પાણીને, નસદ્વારા પોહોંચાડીને આજ્ઞા શરીરને પુષ્ટ કરેછે.

ઉદાન—એવે નામે વાયુ કંઠસ્થાનમાં રહેછે,

ને મનુષ્ય જે અન્ન જલ શાય પીયેછે, તેના જુદા જુદા વિભાગ કરેછે. અને કંઠમાં “હિતા” એવે નામે અતિ સૂક્ષ્મ નાડી છે, તેમાં સ્વપ્ન તથા હેડકી દે-
શાડેછે.

પ્રાણ—એવે નામે વાયુ હૃદયસ્થાનમાં રહેછે.
તે રાત્ર દિવસ મઢીને ૨૧૬૦૦ શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપી
કર્મ કરેછે.

અપાન—એવે નામે વાયુ ગુદ સ્થાનમાં રહીને
મઢનો ત્યાગ કરેછે.

ઉપર કહ્યાપ્રમાણે જુદી જુદી ક્રિયા પાંચ વા
યુઓની છે તેથી તે ક્રિયા આત્માની નથી, તુ એ
સર્વનો સાક્ષી છે.

જ્ઞાનેન્દ્રિય પંચકનું વ્યાખ્યાન.

શ્રોત્ર—(કાન)ઈન્દ્રિય, તેના દેવતા દિશા છે. તેથી
શબ્દ સાંભળેછે, તે વિના બેહેરો શબ્દ સાંભળે, નહીં.

ત્વચા—ઈન્દ્રિય તેના દેવતા વાયુ છે, તેથી

શીત ઉષ્ણ, કોમલ, અને કઠિન સ્પર્શ જણાય છે.

ચક્ષુ—ઇન્દ્રિય તેના દેવતા સૂર્ય છે. તેણેકરીને નાના પ્રકારનાં રૂપ જુવેછે. તે વિના અંધ કેહેવાય.

જિઘ્ઠા—ઇન્દ્રિય, તેના દેવતા વરુણ છે. તેથી સ્વાદ, સ્વાદા, મીઠા વગેરે સ્વાદ જણાયછે. તેવિના ન જણાય.

ઘ્રાણ—ઇન્દ્રિય તેના દેવતા અશ્વિનીકુમાર છે. તેણેકરીને સુગંધ દુર્ગંધ વગેરે ગંધ જણાયછે. તેવિના ન જણાય.

ए पांच ज्ञानइन्द्रियोने તું જાણેછે, તેથી તે તું નહી, તું એઓનો સાક્ષી છે.

કર્મેન્દ્રિય પંચકનું વ્યાખ્યાન.

વાચા—(વાણી) ઇન્દ્રિય તેના દેવતા અગ્નિ છે, તેણેકરીને શબ્દ બોલાયછે, તેવિના મુંગો (બોલી ન શકે).

પાણિ—(હાથ) ઇન્દ્રિય તેના દેવતા ઇન્દ્ર છે. તેણેકરી પદાર્થને લેછે, દેછે, તેવિના ન થાય.

પાદ—ઈન્દ્રિય, તેના દેવતા ઉપેન્દ્ર (વિષ્ણુ) છે. તેનેકરીને જવાઆવવારૂપી ક્રિયા થાયછે, તેવિના પાંગલો.

શિશ્ન—(ઉપસ્થ) ઈન્દ્રિય તેના દેવતા પ્રજા-પતિ છે. તેનેકરીને મૂત્ર અને રતિભોગ થાયછે. તે વિના નપુંસક.

ગુદ—ઈન્દ્રિય, તેના દેવતા મૃત્યુ (યમ) છે. તેનેકરીને મલનો ત્યાગ થાયછે.

એ પાંચ કર્મઈન્દ્રિયોને તું જાણેછે તેથી તું નહિ, તું એઓનો સાક્ષી છે.

વિષયપંચકનું વ્યાખ્યાન.

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગંધ એ પાંચ વિષય છે તેથી પણ આત્મા ભિન્ન છે તે વિષ-યરૂપ નથી એમ જાણવું. અને એ પાંચ વિષયોમાં જે પુરુષ આસક્ત થાયછે, તો તેને બંધન થાયછે. તે માટે તેઓનો ત્યાગ કરવો.

केमके एक एक विषयमां आसक्त थईने एक एक जंतु नाश पामेछे. त्यारे एक मनुष्य जो ए पांचे विषयमां आसक्त थाय तो तेनो नाश केम न थाय ?

शिष्य—कया कया विषयमां आसक्त थयाथी कयां कयां जंतुओनो नाश थायछे ? ते कृपा करीने कहो.

गुरु-शब्द—विषयमां हरिण मरण पामेछे जेम कोई हिंसा करवावाळो पारधी वनमां गायन करतो होय तेना नादमां आसक्त थईने हरिण नजीक आवीने ते रागने सांभळे छे के, जलदीज पारधी दगाथी हरिणने मारेछे. ए रीते शब्दविषयमां आसक्तिये करीने हरिणनो नाश थायछे.

स्पर्श—विषयमां हाथी मरण पामेछे. जे देशमां हाथीओ घणा होयछे, ते देशमां ते हाथिना दांतने लेवावास्ते जंगली लोको जंगलमां मोटा खाडा करेछे, ने ते खाडा न देखाय, ते माटे उपर लांबा वांसा नाखी घास पाथरी जमीन बरो-

બર કરી રાખેછે. શ્વાડાની જે તરફથી હાથીઓનું ટોછું આવતું હોય, તેની સામી બાજુ લાકડાની એક હાથળી રંગ દઈ તૈયાર કરી મુકેછે. તે જોઈ પેલા દૂરથી આવતા હાથીઓમાંનો કોઈ હાથી, એ સ્વરી હાથળી છે, એવું ધારીને તે હાથળીને સ્પર્શ કરવાને જેવો દોડેછે, તેવોજ તે શ્વાડામાં પડીને મૃત્યુ પામેછે.

• રૂપ—વિષયના સેવનથી પતંગીયાનો નાશ થાયછે. તે પ્રસિદ્ધ જોવામાં આવેછે, કે, પતંગીયો, દીવાનું રૂપ જોઈ, તેમાં પડીને મરેછે.

રસ—વિષયથી માછલાનો નાશ થાયછે, તે એ રીતે કે, મચ્છીમાર માછલાને મારવાનો લોદાનો કાંટો દોરીને છેડે બાંધીને તેઉપર શ્વાવાની જળસ લગાડીને પાણીમાં નાખેછે, ત્યારે માછલું, તે શ્વાવાના રસની લાલચે કરીને જેવું કાંટામાં મોઢું ઘાલેછે, તેવુંજ તેમાં ભરાઈને મરેછે, તેથી એ રસવિષય પણ દુઃખનો હેતુ છે.

ગંધ-વિષયથી ભ્રમર મરણ પામેછે. તે એ રીતે કે, ખુલેલા દિનવિકાશી કમલ ઉપર ભ્રમર સુગંધની લાલચથી બેસી રહેછે. સાંજ પડેછે, સારે કમલ વીડાઈ જાયછે, તથાપિ તે ગંધના લોભથી બાહાર નિકળતો નથી. તેવામાં હાથી આવી તે કમલને ટપાઈજાયછે. જેથી ભ્રમર પણ કમલસાથે મરણ પામેછે. તેથી ગંધ વિષય પણ દુઃખનો હેતુ છે. માટે એ પાંચ વિષયોમાં દોષદૃષ્ટિ કરી તેઓનો ત્યાગ કરવો.

પ્રાક્રિયા ત્રીજી.

હવે અંતઃકરણપંચકમાં તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયપંચકમાં તથા કર્મેન્દ્રિયપંચકમાં અધ્યાત્મ, અધિભૂત ને અધિદૈવ એવી ત્રિપુટી છે તેથી ક્રિયા થાયછે, તેને તું જાણેછે, માટે તે તું નથી, તું એનો સાક્ષી છે.

શિષ્ય-હે મહારાજ, તમે કહ્યું કે, અંતઃકરણાદિકમાં અધ્યાત્મ, અધિભૂત, અને અધિદૈવ એ

त्रिपुटीथी क्रिया थायछे, पण ते अध्यात्म आदि-
कोने कहीये ? ते कहो.

गुरु-पांच अंतःकरणनी त्रिपुटी नीचेनां
कोष्टक प्रमाणे समजवी.

अध्यात्म	अधिभूत	अधिदैव
अंतःकरण	स्फुरण	विष्णु
मन	संकल्पविकल्प	चंद्रमा
बुद्धि	निश्चय	ब्रह्मा
चित्त	चिंतन	नारायण
अहंकार	अभिमान	रुद्र

अंतःकरण, अध्यात्म, स्फुरण अधिभूत, अने
विष्णु अधिदैव, ए त्रणथी क्रिया थायछे. ए त्र-
णमां एक पण न्यून होय तो क्रिया न थाय. तेमज
मन अध्यात्म संकल्प विकल्प अधिभूत चंद्रमा अ-
धिदैव ए त्रणथी संकल्परूपी क्रिया थाय छे ए रीते
बुद्धि, चित्त अने अहंकार एनी त्रिपुटी जाणवी ते
त्रिपुटीने तु जाणे छे तेथीते तु नही तुं तेनो साक्षी छे.

(૧૨૪)

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની ત્રિપુટી નીચેનાં
કોષ્ટક પ્રમાણે સમજવી.

અધ્યાત્મ	અધિભૂત	અધિદૈવ
શ્રોત્ર	શબ્દ	દિશા
ત્વચા	સ્પર્શ	વાયુ
ચક્ષુ	રૂપ	સૂર્ય
જિહ્વા	રસ	વરુણ
ગ્રાણ	ગંધ	અશ્વિનીકુમાર

શ્રોત્ર અધ્યાત્મ, શબ્દ અધિભૂત, અને દિશા અધિદૈવ એ ત્રિપુટીથી (એ ત્રણ મઢીને) સાંખલવારૂપી ક્રિયા થાયછે. તેમાં એક પળ ન્યૂન હોય તો ક્રિયા ન થાય. જેમ કે, ચક્ષુ અધ્યાત્મ છે, રૂપ અધિભૂત પળ છે. પળ અધિદૈવ સૂર્ય ન હોય તો દેશાય નહીં. સૂર્ય તથા રૂપ હોય, અને ચક્ષુ ન હોય તો પળ દેશાય નહીં. અને સૂર્ય તથા ચક્ષુ હોય ને રૂપ ન હોય તો પળ દેશાય નહીં. એ રીતે બાકિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની ત્રિપુટી જાણવી, તે ત્રિપુટીને

(૧૨૫)

તું જાણેછે, તેથી તે તું નહીં. ક્રિયા એની છે માટે તારી નહીં. તું એનો સાક્ષીછે.

પાંચ કર્મેન્દ્રિયોની ત્રિપુટી નીચેના
કોષ્ટક પ્રમાણે સમજવી.

અધ્યાત્મ	અધિભૂત	અધિદૈવ
વાચા	વચન (બોલવું)	અગ્નિ
પાણિ	આદાન (લેવું દેવું)	ઇંદ્ર
પાદ	ગમન (જવું આવવું)	ઉપેન્દ્ર
શિશ્ર	આનંદ (રતિભોગ)	પ્રજાપતિ
ગુદા	વિસર્ગ (મઠસ્યાગ)	યમ

વાચા ઇન્દ્રિય અધ્યાત્મ, વચન અધિભૂત અને અગ્નિ અધિદૈવ, એ ત્રિપુટીથીજ શબ્દ બોલવારૂપી ક્રિયા થાયછે. તે ત્રણમધ્યે એક પળ ન્યૂન હોય તો, ક્રિયા થઈ શકે નહીં. એ રીતે સર્વ કર્મેન્દ્રિયોની ત્રિપુટી જાણવી. તે ત્રિપુટીને તું જાણેછે. તેથી તે તું નહીં. ક્રિયા એનાથી થાયછે, માટે તે ક્રિયા તારી નહીં તું એનો સાક્ષીછે.

પ્રાક્રિયા ચોથી.

પ્રથમ જે અંતઃકરણ આદિ પચીશ તત્ત્વો કહ્યા, તે વધાં તત્ત્વો પંચમહાભૂતનાં સાલ્કિક, રાજસ તથા તામસ ભાગમાંથી થયાં છે. તેથી તે પંચમહાભૂતનાં કાર્ય જાણવાં. તું એનો દ્રષ્ટા સાક્ષી છે.

શિષ્ય—હે ગુરુ! એ પચીશ તત્ત્વો માહેલાં કયાં કયાં તત્ત્વો, કયા કયા ભૂતના સાલ્કિક, રાજસ તથા તામસ ભાગમાંથી પેદા થયાં છે? તે કહો.

ગુરુ—પંચભૂતના સાલ્કિક ભાગમાંથી પાંચ અંતઃકરણ તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો થયેલ છે, અને તે ભૂતોના રાજસ ભાગમાંથી પાંચ પ્રાણ, તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયો થયેલ છે, તથા તામસ ભાગમાંથી પાંચ વિષય થયા છે.

શિષ્ય—તમે આકાશ આદિ પંચભૂતોના સાલ્કિક વિગેરે ભાગમાંથી પચીશ તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ કહી. પણ એક એક ભૂતના એક એક સાલ્કિક,

રાજસ, તથા તામસ ભાગમાંથી જે જે તલો ઉત્પન્ન થયાંછે, તે તે જુદાં જુદાં સ્પષ્ટ સમજાય તે રીતે કૃપા કરીને કહો?

ગુરુ-પંચભૂતના સાત્વિક, રાજસ તથા તામસ ભાગમાંથી થયેલાં જુદાં જુદાં તત્ત્વોને સમજવા-સારુ આ કોષ્ટક લખ્યુછે.

.પંચભૂત	સાત્વિક ભાગમાંથી		રાજસ ભાગમાંથી		તામસ ભાગમાંથી
	પાંચ અંતઃકરણ	પાંચ જ્ઞાનઇન્દ્રિયો	પાંચ વાયુ	પાંચ કર્મઇન્દ્રિયો	પાંચ વિષયો
આકાશના	અંતઃકરણ	શ્રોત્ર	વ્યાન	વાચા	શબ્દ
વાયુના	મન	ત્વચા	સમાન	પાણિ	સ્પર્શ
તેજના	બુદ્ધિ	ચક્ષુ	ઉદાન	પાદ	રૂપ
આપના	ચિત્ત	જિવ્હા	પ્રાણ	શિશ્ન	રસ
પૃથ્વીના	અહંકાર	ગ્રાણ	અપાન	ગુદ	ગંધ

આકાશના સાત્વિક ભાગમાંથી અંતઃકરણ તથા શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય થયેલછે ને આકાશના રાજસ ભાગમાંથી વ્યાન વાયુ તથા વાચા ઇન્દ્રિય, થયેલછે, અને તામસ ભાગમાંથી શબ્દવિષય થયોછે, એજ પ્ર-

માણે વાયુ આદિ ચાર ભૂતોના સાત્વિક આદિ ભાગમાંથી મન તથા લચા આદિ તત્ત્વો ઉત્પન્ન થયાંછે. એમ સમજવું.

શિષ્ય—પાંચ અંતઃકરણ તથા પાંચ જ્ઞાનઈન્દ્રિય પંચભૂતના સાત્વિક ભાગમાંથી થયેલછે. એમ તેમ કહ્યું તેમાં હેતુ શું? તે કહો.

ગુરુ—જેમ ગીતામાં કહ્યુંછેકે, “સત્ત્વાત્સંજાયતે જ્ઞાનં” કેહેતા સત્ત્વગુણથી જ્ઞાન થાયછે. તેમ અંતઃકરણ મન, બુદ્ધિ વિગેરેથી સુખદુઃખનું જ્ઞાન થાયછે, અને શ્રોત્ર, લચા, ચક્ષુ વિગેરે પાંચ જ્ઞાનઈન્દ્રિયોથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ વિગેરેનું જ્ઞાન થાયછે. માટે તે સાત્વિક ભાગમાંથી થયેલાંછે એમ જાણવું.

શિષ્ય—પાંચ પ્રાણ, તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પંચભૂતોના રાજસ ભાગમાંથી થયેલછે. તેમાં હેતુ શું છે તે કહો.

ગુરુ—જેમ રજોગુણથી ક્રિયા થાયછે, તેમજ

પાંચ પ્રાણ, તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયોથી પણ પ્રસિદ્ધ ક્રિયા થાયછે. તેથી રાજસ ભાગમાંથી થયેલછે, એમ જાણવું.

શિષ્ય-પાંચ વિષયો તામસ ભાગમાંથી થયાછે, તેનું કારણ શું ? તે કહો.

ગુરુ-પાંચ વિષયોમાં જ્ઞાન નથી. કેવળ જડ-રૂપ છે. તેથી તામસ ભાગમાંથી થયા એમ કહ્યું. એ સર્વ તત્ત્વોને તું જાણેછે, તેથી તે તું નહીં. તે સર્વ પંચભૂતનાં છે, તેથી તારાં નહીં. તું અકર્તા, અ-ભોક્તા, એઓનો સાક્ષી આત્મા છે.

પ્રક્રિયા પાંચમી.

શિષ્ય-હે મહારાજ ! તમે મારા આત્માને અકર્તા, અભોક્તા સાક્ષી છે, એમ કહ્યું, ત્યારે આ દે-હમાં કર્તા કોણ છે, તથા સુખદુઃખનો ભોક્તા કોણ છે અને કયા કયા સાધનોથી ભોગવેછે ? તે સ્પષ્ટ સમજાય, તે રીતે કૃપા કરીને કહો.

ગુરુ.—આ દેહમાં પાંચ અંતઃકરણ, કર્તા ભોક્તા છે. પાંચ પ્રાણ કર્તા ભોક્તાનાં વાહન છે, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તેઓનાં દ્વાર છે, પાંચ વિષય તેઓના ભોગ છે અને પાંચ કર્મેન્દ્રિય તેઓના સેવક છે, અને તું એ સર્વને જાણવાવાળો અકર્તા, અભોક્તા, અસંગ આત્મા છે.

શિષ્ય.—હે સ્વામી, સાધારણ રીતે તમે અંતઃકરણપંચક કર્તા ભોક્તા, તથા પ્રાણપંચક, તેનાં વાહન, જ્ઞાનેન્દ્રિયપંચક તેનાં દ્વાર, તથા વિષયપંચક તેના ભોગ, અને કર્મેન્દ્રિયપંચક, સેવક એ રીતે કહ્યું; પણ તે પાંચે તત્ત્વોના કોણ કોણ કર્તા ભોક્તા કયા કયા વાહન ઉપર બેસીને, કયા કયા દ્વારમાં આવીને કયા કયા ભોગને ભોગવેછે. અને કયા કયા સેવક સેવા કરેછે, તે ભિન્ન ભિન્ન રીતે વિસ્તારીને મને સમજાય તેમ કહો.

ગુરુ.—આકાશનું—અંતઃકરણ કર્તા ભોક્તા વ્યાન વાહન ઉપર બેસીને, શ્રોત્ર દ્વારમાં આવી,

શબ્દવિષયરૂપી ભોગને ભોગવેછે. એટલે કાને કરીને અનુકૂલ અથવા પ્રતિકૂલ શબ્દ સાંભળવાથી અંતઃકરણમાં સુખદુઃખરૂપી ભોગ થાયછે. અને વાચાસેવક તેની સેવા કરેછે. તેથી અંતઃકરણ કર્તા ભોક્તા છે, અને તું આત્મા તેનો જાણવાવાળો છે.

વાયુનું—મન કર્તા ભોક્તા, સમાન વાહન ઉપર બેસીને, ત્વચાદ્વારમાં આવી, સ્પર્શવિષયને ભોગવેછે, અને પાણી સેવક સેવા કરેછે. એટલે ત્વચાને ટહાડ લાગે તો હાથ વચ્ચે ઓઢાડેછે. પરસેવો થતો હોય તો પંચો ચલાવે છે, એ વિગેરે સેવા કરેછે. ત્વચા ઉપર કોમલ ચંદન આદિ અનુકૂલ સ્પર્શથી તથા કઠણ અથવા ઉષ્ણ વિગેરે પ્રતિકૂલ સ્પર્શથી સુખ તથા દુઃખ મનમાં થાયછે. તેથી સુખદુઃખનું ભોક્તા મન છે. તેનો તું જાણવાવાળો આત્મા સુખી દુઃખી નથી.

તેજની—બુદ્ધિ કર્તા ભોક્તા સમાન વાહન ઉપર બેસીને, ચક્ષુદ્વારમાં આવી, રૂપ વિષયને ગ્રહણ

કરેછે, અને પાદ સેવક તે, રૂપ જોવા લઈ જાયછે. ઇટલે ચક્ષુથી પ્રિય અપ્રિય પદાર્થો દેખવાથી બુદ્ધિ સુખદુઃખની ભોક્તા થાયછે, પણ તું તેનો દ્રષ્ટા અભોક્તા છે.

આપનું—ચિત્ત કર્તા ભોક્તા પ્રાણ વાહન ઉપર બેસીને જિવ્હા દ્વારમાં આવી, રસ વિષયને ભોગવેછે, અને શિશ્ન સેવક રસનો ત્યાગ કરેછે. ઇટલે જિવ્હાથી મધુર આદિ અનુકૂળ (પ્રિય) રસ, તંથા કટુ (કડવા) આદિ પ્રતિકૂળ રસ ચાખવાથી ચિત્ત સુખદુઃખનું ભોક્તા થાયછે. પણ તું તેનો દ્રષ્ટા અભોક્તા છે.

પૃથ્વીનો—અહંકાર કર્તા ભોક્તા અપાન વાહન ઉપર બેસીને, ઘ્રાણ દ્વારમાં આવી, ગંધ વિષયને ભોગવેછે, અને ગુદા સેવક મળનો ત્યાગ કરેછે, ઇટલે ઘ્રાણથી પુષ્પ, અત્તર આદિ અનુકૂળ સુગંધીના અને પ્રતિકૂળ દુર્ગંધીના ગ્રહણ કરવાથી અહંકાર સુખદુઃખનો ભોક્તા છે. તું એનો જાણ-

નારો અમોક્તા છે. તારા આત્મામાં સુખ દુઃખ નથી. એ રીતે કર્તા મોક્તાની પ્રક્રિયા નિરૂપણ કરીને હવે બીજા પ્રકારથી આકાશ આદિ પાંચ મહાભૂતનાં એકએકનાં પાંચ પાંચ તત્ત્વોને કહી બતાવે છે.

પ્રક્રિયા છઠી.

ગુરુ-આકાશનાં-અંતઃકરણ, વ્યાન શ્રોત્ર, વાચા અને શબ્દ, એ પાંચ તત્ત્વ છે.

શિષ્ય-એ પાંચ તત્ત્વ આકાશનાં કહ્યાં, તેમાં હેતુ શું છે ? તે કહો.

ગુરુ-સ્ફુરણરૂપ અંતઃકરણ હૃદયાકાશમાંથી ઉત્પન્ન થાયછે, અને ત્યાંજ લય થાયછે, તેથી આકાશનું છે. વ્યાન-સર્વ અંગમાં આકાશની પેઠે વ્યાપી રહ્યોછે માટે આકાશનો. શ્રોત્ર-ઈન્દ્રિય, આકાશનો ગુણ શબ્દ છે તેને સાંભળેછે, માટે આકાશની. વાચા-ઈન્દ્રિય, આકાશનો ગુણ શબ્દ છે

તેનો ઉચ્ચાર કરેછે. તેથી આકાશની અને શબ્દ-
તો આકાશનોજ ગુણ છે એ પ્રસિદ્ધ છે.

વાયુના—મન, સમાન, ત્વચા, પાણિ, અને
સ્પર્શ એ પાંચ તત્ત્વો છે.

શિષ્ય—એ પાંચ વાયુનાંજ છે, એમાં હેતુ શું છે?
તે કહો.

ગુરુ—મન વાયુની પેઠે ચંચલ છે, તેથી વાયુનું
જાણવું, સમાન—પોતે વાયુરૂપ છે. ત્વચા—ઇન્દ્રિય
વાયુનો ગુણ સ્પર્શ છે તેને જાણેછે, માટે વાયુનીછે,
પાણિ—ઇન્દ્રિયથી વાયુનો ગુણ જે સ્પર્શ તે થાયછે,
માટે વાયુનીછે સ્પર્શ—વાયુનોજ ગુણ છે, માટે વા-
યુનો તું એ સર્વનો સાક્ષી છે.

તેજનાં—બુદ્ધિ, ઉદાન, ચક્ષુ, પાદ અને રૂપ
એ પાંચ તત્ત્વો છે.

શિષ્ય—એ પાંચ તત્ત્વો તેજનાં છે. તેમાં હેતુ શું
છે તે કહો.

ગુરુ-બુદ્ધિ-પ્રકાશવાળી તેજોમય છે, માટે તેજની. ઉદાન-વાયુ કંઠમાં અન્નજલનો વિભાગ કરીને તેને જઠરાગ્નિમાં પોહોંચાડેછે, માટે તેજનો છે. ચંદ્રુ-ઇંદ્રિય, તેજનો ગુણ રૂપ છે તેને જુવેછે. માટે તેજની. પાદ-ઇંદ્રિયમાં વિશેષે કરીને ઉષ્ણતા રહેછે ને તેજનો ગુણ રૂપ તેને જોવા લઈ જાયછે, માટે તેજની અને રૂપ તો તેજનો ગુણ છે. તેથી એ પાંચ તત્ત્વો તેજના છે. તું એ સર્વનો સાક્ષી છે.

આપના-ચિત્ત, પ્રાણ, જિવ્હા, શિશ્ન અને રસ એ પાંચ તત્ત્વો છે.

શિષ્ય-એ પાંચ જલના છે, એમ શ્યા કારણથી જણાય? તે કહો.

ગુરુ-ચિત્ત--જલની પેઠે દ્રવીભૂત થાયછે, માટે જલનું છે. પ્રાણ--વાયુ જલવગર રહેતો નથી, તેથી જલનો છે. અને શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “જલમય પ્રાણ છે” જિવ્હા--ઇંદ્રિય જલનો ગુણ રસ છે

તેને ગ્રહણ કરેછે, અને સદાકાલ મીની રહેછે. તેથી જલની છે. શિશ્ર--ઈન્દ્રિય મૂત્રરૂપ જલનો ત્યાગ કરેછે, વાસ્તે જલની છે. અને રસ--જલનો ગુણ છે. તું એ સર્વનો જાણવાવાળો સાક્ષી છે.

પૃથ્વીનાં--અહંકાર, અપાન, ઘ્રાણ, ગુદા, અને ગંધ એ પાંચ તત્ત્વ છે.

શિષ્ય--એ પાંચ તત્ત્વો પૃથ્વીનાં છે એમ કેમ નિશ્ચય થાય ? તે કહો.

ગુરુ--અહંકાર--પૃથ્વીની પેઠે ભારી તથા જડ છે, માટે પૃથ્વીનો છે. અપાન--વાયુ પૃથ્વીનો ભાગ મળ છે તેને ગુદદ્વારથી બહાર કાઢેછે, માટે પૃથ્વીનો છે. ઘ્રાણ--ઈન્દ્રિય, પૃથ્વીનો ગુણ ગંધ છે તેને જાણેછે, માટે પૃથ્વીની છે. ગુદા--ઈન્દ્રિય પૃથ્વીનો ભાગ મળ છે તેને ત્યાગ કરેછે, માટે પૃથ્વીની છે. ગંધ-- ગુણ પૃથ્વીનો છે. એ તો પ્રસિદ્ધ છે.

એ રીતે પાંચ જૂતોના પચીસ તત્ત્વોનો સાક્ષી

(૧૩૭)

(જાણવાવાળો) તું આત્મા છે. તેથી તે તત્ત્વો તું નહીં, અને તારાં પળ નહીં, તું તેથી જુદો છે.

પ્રક્રિયા સાતમી.

શીષ્ય-હે ગુરુ, પેહેલી પ્રક્રિયામાં આકાશનાં પાંચ અંતઃકરણ, વાયુના પાંચ પ્રાણ, તેજની પાંચ જ્ઞાનઇન્દ્રિય, આપની પાંચ કર્મેન્દ્રિય, અને પૃથ્વીના પાંચ વિષય એ રીતે કહ્યું. અને હમણાં ઉપર કહેલી છઠી પ્રક્રિયામાં પેહેલી પ્રક્રિયાથી જુદી રીતે કહ્યું. જેમકે,

આકાશનાં-અંતઃકરણ, વ્યાન, શ્રોત્ર, વા-
ચા અને શબ્દ.

વાયુના-મન, સમાન, ત્વચા, પાણિ અને સ્પર્શ.

તેજનાં-બુદ્ધિ, ઉદાન, ચક્ષુ, પાદ અને રૂપ.

આપનાં-ચિત્ત, પ્રાણ, જિવ્હા, શિશ્ર, અને રસ.

પૃથ્વીનાં-અહંકાર, અપાન, ગ્રાણ, ગુદા અને
ગંધ. એ રીતે કહ્યું તેનું શું કારણ? તે કહો.

ગુરુ—જો, પળ મુખ્યત્વે કરીને અપંચીકૃત પંચ-
 ભૂતમાંથી સત્તર તત્ત્વોનો સૂક્ષ્મદેહ ઉત્પન્ન થયોછે,
 એમ વેદાંતના પ્રકરણ ગ્રંથોમાં કહ્યુંછે. તથાપિ મુ-
 મુક્ષુને સ્થૂલરીતે ભિન્ન ભિન્ન પ્રક્રિયાયે કરીને
 સર્વ તત્ત્વોને વિસ્તારથી સમજવાસારુ આ પંચીકર-
 નના સૂક્ષ્મદેહના કોષ્ટકમાં સૂક્ષ્મદેહનાં પચીશ
 તત્ત્વો નિરૂપણ કર્યાંછે અને તેમાં આકાશનાં ત-
 ત્ત્વોને વાયુ આદિ ભૂતોમાં મઢવાથી ને વાયુ આ-
 દિનાં તત્ત્વોને આકાશ આદિ ભૂતોમાં મઢવાથી
 પેહેલી તથા છઠી પ્રક્રિયામાં જુદા જુદા પ્રકારે
 નિરૂપણ કર્યુંછે. પળ તેમાં સમજવાનું એટલુંજ છે
 કે, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે નિરૂપણ કરેલાં તે તત્ત્વો
 સર્વ ભૌતિક હોવાથી અનાત્મરૂપ દૃશ્ય છે ને આ-
 ત્મા તેથી ભિન્નછે,

પ્રક્રિયા આઠમી

શિષ્ય—સૂક્ષ્મદેહનાં જે આ પચીશ તત્ત્વો તમે

કહ્યાં તેટલાંજ છે, કે તેથી વધારે છે કે ઓછાંછે? તે કહો.

ગુરુ—વેદાંત શાસ્ત્રમાં ઘણે ઠેકાણે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ પ્રાણ, મન, અને બુદ્ધિ મળીને સત્તર તત્ત્વોનો સૂક્ષ્મદેહ કહ્યોછે. કોઈ ઠેકાણે મન અને બુદ્ધિ એકઠાં કહ્યાથી સોઝ તત્ત્વો કહ્યાંછે. કોઈ ઠેકાણે ઉપલાં સત્તર તત્ત્વો અને ચિત્ત તથા અહંકાર એ બે વધારે કહીને ઓગણીશ તત્ત્વો કહ્યાંછે. અને કોઈ ઠેકાણે અષ્ટપુરીમાં સત્તાવીશ તત્ત્વોનો સૂક્ષ્મદેહ વર્ણન કર્યોછે.

શિષ્ય—અષ્ટપુરીમાં સત્તાવીશ તત્ત્વોનો સૂક્ષ્મ દેહ તમે કહ્યો પણ તે અષ્ટપુરી કોને કહીએ? તે કહો.

ગુરુ—પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયનું એક પુર, પાંચ કર્મેન્દ્રિયનું વીજું પુર, ચાર અંતઃકરણનું ત્રીજું પુર, પાંચ પ્રાણનું ચોથું પુર, પંચમહાભૂતનું પાંચમું પુર, અવિદ્યા છઠું પુર, કામ સાતમું પુર અને કર્મ એ

આઠમું પુર છે. એ આઠ પુર મઢીને સર્વ સત્તાવીશ તત્ત્વો થાયછે. તે સર્વ તત્ત્વોનો તું દ્રષ્ટા છે. ને તે તત્ત્વો દૃશ્ય, જડ, વિકારી, અનાત્મા છે.

શિષ્ય—હે મહારાજ, એ રીતે જુદાં જુદાં તત્ત્વો નિરૂપણ કર્યાંછે, ત્યારે મારે કેટલાં માનવાં ? વઢી દેહ એક ને તેના તત્ત્વોની ગણતરી જુદીજુદી કહી તેનું શું કારણ ?

ગુરુ—હે ભાઈ, તુને જે પ્રક્રિયાથી આત્મા અસંગ, અજર, અમર, અક્રિય, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ, સમજવામાં આવે, તે સર્વ પ્રક્રિયા માનવી. કોઈ ટેકાણે કાર્યકારણની એકતાથી થોડાં તત્ત્વો કહ્યાંછે. અને કોઈ જગોપર કાર્ય તથા કારણને જુદાં જુદાં વર્ણન કરી વધારે તત્ત્વો કહ્યાંછે. પણ તે વધારાં તત્ત્વો દૃશ્ય, અનાત્મા, પરિણામી, અને જડ છે. તેથી તેનો ત્યાગ કરવો ને તેનાથી જુદો જે આત્મા તે દ્રષ્ટા પરિણામરહિત ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, તેનો અપરોક્ષ રીતે દૃઢ નિશ્ચય કરવો.

પ્રક્રિયા નવમી.

ગુરુ—હે શિષ્ય, જેમ સ્થૂલદેહ અન્નમય કોશરૂપ છે; અને તેનાથી તું આત્મા જુદોછે. તેમજ આસૂક્ષ્મદેહમાં પણ પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય એવા ત્રણ કોશ છે. એ ત્રણ કોશથી પણ તું જુદો, અર્થાત્ કોશાતીત છે.

શિષ્ય—હે ગુરુ, એ ત્રણ કોશનાં રૂપ ભિન્ન ભિન્ન કરીને બતાવો.

ગુરુ—પાંચ પ્રાણ, તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયો એ દશ મઢીને પ્રાણમય કોશ સમજવો. અથવા પાંચ પ્રાણ, અને પાંચ ઉપપ્રાણ મઢીને પણ પ્રાણમય કોશ સમજવો.

શિષ્ય—પાંચ પ્રાણને તો હું જાણું છું, પણ પાંચ ઉપપ્રાણ તમે કહ્યા તેને હું જાણતો નથી, માટે તેનાં નામ કહો. અને તેનાથી શી શી ક્રિયા થાય છે, તે કહો.

ગુરુ-નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત અને ધનંજય
એ પાંચ ઉપપ્રાણ છે. અને દરેકથી જુદી જુદી
ક્રિયા થાયછે. તે એરીતેકે,

નાગથી-ઉદ્ધાર (ઓડકાર) થાયછે.

કૂર્મથી-આંસ મીચાયછે અને ઉઘડાયછે.

કૃકલથી-છીંક થાયછે.

દેવદત્તથી-બગાસું આવેછે.

ધનંજય-વાયુ આસ્વા શરીરમાં રહીને શરી-
રને પુષ્ટ કરેછે. અને શ્વમાં (મુઢદામાં) રહીને તેને
ફુલાવેછે. એ દશ વાયુ પ્રાણરૂપ છે, માટે તેનું પ્રા-
ણમય એવું નામ કહ્યું. અને એ પ્રાણમય આત્માને
ઢાંકેછે, માટે તેની કોશ એવી સંજ્ઞા કહી. જેમ મ્યા-
ન તરવારને ઢાંકેછે, તેથી તે મ્યાનનું નામ કોશ
કેહેવાયછે. ઉપર કહેલાં તે પ્રાણમય કોશનો તું
દ્રષ્ટા તે કોશથી જુદોછે. તે પ્રાણમય કોશની અં-
દર મનોમય કોશ છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને એક

મન એ છ મઢીને મનોમય કોશ કેહેવાયછે. તે-
 નાથી પણ તું જુદો સાક્ષી આત્માછે. તે માટે તે
 દૃશ્યરૂપ એવો મનોમય કોશ તે તું નહીં તું એનો
 દૃષ્ટા છે. તેમજ તે મનોમય કોશની અંદર વિજ્ઞા-
 નમય કોશછે. તે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને એક બુદ્ધિ
 એ છ મઢીને વિજ્ઞાનમયકોશ એમ કહ્યોછે. તેને
 પણ તું જાણવાવાળો આત્મા છે. એ રીતે સૂક્ષ્મદે-
 હમાં ત્રણ કોશ રહ્યાછે, તે તું નહીં. તું કોશત્રયથી
 ભિન્ન છે. એ પ્રમાણે કોશત્રયરૂપ સૂક્ષ્મદેહ જ્યારે
 તું નહીં, ત્યારે તું કર્તા ભોક્તા નહીં ને સુખદુઃખ
 પણ તારામાં નથી. અંતઃકરણમાં છે. સાંભળવું,
 જોવું આદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના ધર્મ છે; બોલવું,
 લેવું, દેવું इत्यादि કર્મેન્દ્રિયોના ધર્મ છે; ધ્રુવા, તૃષા
 આદિ પ્રાણના ધર્મ છે. એ સર્વે તારામાં નથી. ને
 તું એ ત્રણ કોશથી જુદો અસંગ સાક્ષી આત્મા છે.

એ રીતે સૂક્ષ્મદેહના કોષ્ટકમાં જે નવ પ્રક્રિયા
 નિરૂપણ કરી, તે પ્રક્રિયાનું વિવેચન બ્રહ્મનિષ્ઠ સ-

(१४४)

दुरुना उपदेशथी समजीने ते सूक्ष्मदेहथी विलक्षण
हुं सद्रूप, चिद्रूप, आनंदरूप, अकर्त्ता, अभोक्ता,
असंग आत्मा छुं. एम निश्चय करीने भौतिक
तथा अनात्मा जे सूक्ष्मदेह, तेमांथी अहंता मम-
तानो त्याग करवो.

(ए रीते सूक्ष्मदेहना कोष्टकनुं निरूपण सं-
पूर्ण थयुं.)

हवे तेरमी चोपाइमां सूक्ष्मदेहना स्वप्नअवस्था
आदि बीजां आठ तत्त्वोने निरूपण करेछे.

स्वप्नअवस्था कंठस्थान, मध्यमा-
वाचा प्रविविक्त भोग जाण; ज्ञानशक्ति
सत्त्वगुण मान, उकारमात्रा तैजस अ-
भिमान ॥ १३ ॥

॥ अर्थ ॥ उपर कहेलो जे सूक्ष्मदेह तेनी स्व-
प्नावस्था छे.

शिष्य—महाराज, स्वप्नावस्था कोने कहीए ?

ગુરુ—જાગ્રત અવસ્થામાં જે વિષય દીઠા હોય, અથવા સાંભળ્યા હોય, તેનો જે સંસ્કાર અંતઃકરણમાં રહ્યોછે, તેણે કરીને નિદ્રાવસ્થામાં ગાડી, ઘોડા, રસ્તા, નદી, પર્વત, સમુદ્ર, તથા સ્ત્રીપુત્રાદિ કુટુંબ, વ્યવહાર, હાનિ, લાભ, સુખદુઃખ વિગેરે જે પ્રપંચ દેખાયછે તે કાંઈ પણ છે નહીં, એમ છતાં પ્રત્યક્ષની પેઠે છે, એમ દેખાયછે, તેનું નામ સ્વપ્નાવસ્થા કહીએ. તેને તું જાણેછે, માટે સ્વપ્નાવસ્થા તું નહીં, ને તે સૂક્ષ્મદેહની છે, માટે તારી નહીં; તું એનો સાક્ષી છે. એ સ્વપ્નાવસ્થાનું કંઠસ્થાન છે. એટલે કંઠમાં “હિતા” નામની નાડી છે, તેમાં સ્વપ્નાવસ્થા થાયછે. અને તે અવસ્થામાં “મધ્યમા” નામે વાળીછે. અને “પ્રવિવિક્ત” ભોગ છે, એટલે સૂક્ષ્મવાસનામય ભોગ છે. જેમ કપુર, કેસર આદિ સુગંધી વસ્તુ રાખવાના ઢબ્બામાંથી તે વસ્તુઓ કાઢાડી નાસ્ત્યાપછી તે ઢબ્બામાં સૂક્ષ્મ સુગંધનો સંસ્કાર જાળવામાં આવેછે, તેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં જાગ્રતના સ્થૂલ ભોગ

સર્વ નિવૃત્ત થાયછે, તથાપિ જાગ્રતના સ્થૂલ ભોગના સંસ્કારરૂપ સૂક્ષ્મભોગ સ્વપ્નમાં અનુભવથી જાણવામાં આવેછે. અને જાગ્રતમાં જેમ અન્ન મ-ક્ષણથી સુખપૂર્વક શરીરમાં પુષ્ટિ થાયછે, અને હ-થીયાર વિગેરેના વાગવાથી શરીરમાં લોહી નીકળે-છે, તેમ સ્વપ્નઅવસ્થામાં અન્નમક્ષણથી પુષ્ટિ થતી નથી. તથા હથીયાર વાગવાથી લોહી નીકળતું નથી. પણ કેવળ સુખદુઃખનો ભોગ થાયછે. તેથી તે ભોગને સૂક્ષ્મભોગ છે એમ કહ્યું. સ્વપ્નમાં “જ્ઞા-નશક્તિ” કેહેતાં સ્વપ્ન પદાર્થોને જાણવા એજ શક્તિ છે. અને સ્વપ્નઅવસ્થામાં સત્ત્વગુણ છે.

શિષ્ય—શાસ્ત્રમાં ઘણે ઠેકાણે જાગ્રતમાં સત્ત્વગુણ અને સ્વપ્નમાં રજોગુણ કહ્યોછે, અને તમે સ્વપ્નમાં સત્ત્વગુણ અને જાગ્રતમાં રજોગુણ કહ્યો તેનું શું કારણ?

ગુરુ—જે ઠેકાણે જાગ્રતમાં સત્ત્વગુણ કહ્યોછે, તેનું કારણ એજ છે કે, જાગ્રત અવસ્થામાં વિષયોનું

જ્ઞાન થાયછે; તથા શાંતિ, દાંતિ આદિ શુભ સાધનોની ઉત્પત્તિ થાયછે, તથા અંતઃકરણમાં મોક્ષ થવાની ઇચ્છાથી બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુને શરણે જઈને શ્રવણ મનન કરે તો આત્માનું જ્ઞાન પણ થાયછે, માટે ત્યાં સત્ત્વગુણ કહ્યોછે. અને અમે તેમાં રજોગુણ કહ્યો તેનું કારણ એ છે કે, જાગ્રતમાં વિશેષે કરીને ક્રિયા થાયછે, તે રજોગુણનું કાર્ય છે, તેથી જાગ્રતમાં રજોગુણ કહ્યો, અને સ્વપ્નમાં સત્ત્વગુણ કહ્યો, એનો અભિપ્રાય એમ છે કે, સ્વપ્નમાં કેવલ વિષયોનું જ્ઞાન જ થાયછે, ક્રિયા કાંઈ થતી નથી. તેથી સત્ત્વગુણ કહ્યો. અને સત્ત્વગુણથી જ્ઞાન થાયછે, એવું ગીતામાં પણ કહેલું છે. તે સ્વપ્નમાં પ્રણવ (ઓંકાર) ની બીજી “ ઉકાર ” એવી માત્રા છે, અને “ તૈજસ ” નામે અભિમાનીછે. જે સ્વપ્નઅવસ્થામાં સુખદુઃખને ભોગવેછે. ઉપર કહેલાં સ્વપ્ન આદિ આઠ તત્ત્વોનો તું દ્રષ્ટા છે. માટે તે તત્ત્વો તું નહીં; અને સ્વપ્નઅ-

(૧૪૮)

વસ્થા આદિક તત્ત્વો તારાં પળ નહીં; તું તેઓનો સાક્ષી (જાળવાવાળો) આત્મા છે. ॥ ૧૩ ॥

એ મઢીને તેત્રીશ તત્ત્વ જાણ, તું એ-
નોદ્રષ્ટા છો સુજાણ ॥ તું એ દૃશ્ય તત્ત્વ
નહીં હોઈ, ભિન્ન ભિન્ન વિચારો જોઈ ॥ ૧૪ ॥

॥ ટીકા ॥ પેહેલાં સૂક્ષ્મદેહનાં અંતઃકરણ આદિ
જે પચીશ તત્ત્વો કહ્યાં, એને આઠ આ સ્વપ્નઅવસ્થા
આદિ જે તત્ત્વો કહ્યાં, તે સર્વ મઢીને સૂક્ષ્મદે-
હનાં તેત્રીશ તત્ત્વો છે એમ જાણ. એને હે સુજાણ,
કેહેતાં હે સુબુદ્ધિમાન, એનો (તેત્રીશ તત્ત્વોનો) તું
આત્મા દ્રષ્ટા છે; એ દૃશ્ય તત્ત્વ તું નથી; એ સર્વને
જુદાં જુદાં કરીને વિચારીને જોઈશ તો તું એ સઘળા
તત્ત્વોથી ભિન્ન જ્ઞાનરૂપ છે. એને એ દૃશ્ય જડરૂપ છે.
તે તત્ત્વો તું નથી. એવો તને સ્પષ્ટ અનુભવ થશે ॥ ૧૪ ॥

પંદરમાં દોહામાં દૃષ્ટાંતે કરીને સૂક્ષ્મદેહથી આ
ત્મા જુદો છે તે કેહેછે.

(૧૪૯)

દુહો

ઘટદ્રષ્ટા જ્યૌં ઘટ નહીં, પ્રગટહિ
ન્યારો દેશ્વ ॥ ત્યૌં દેહદ્રષ્ટા તું આત્મા,
ન્યારો ભિન્ન વિશેષ ॥ ૧૫ ॥

॥ અર્થ ॥ જેમ ઘડાનો જોવાવાળો જે પુરુષ
તે ઘડારૂપ નથી, અને ઘડાથી જુદો છે એમ દે-
શ્વાયછે; તેમ તે ઘડાની પેઠે દૃશ્ય, જડ તથા ભૌ-
તિક જે સૂક્ષ્મદેહ તેનો જાણવાવાળો તું આત્મા તે
સૂક્ષ્મદેહથી વિશેષે કરીને જુદોછે ॥ ૧૫ ॥

એ રીતે સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ એ બે દેહથી આત્મા
ભિન્ન છે એમ સ્પષ્ટ અનુભવ કરાવીને હવે ત્રીજા
કારણદેહથી પણ આત્મા જુદોછે એમ અનુભવે ક-
રીને નિરૂપણ કરેછે.

॥ ચોપાઈ ॥

ત્રીજો કારણ દેહ અજ્ઞાન, તેનો તું
દ્રષ્ટા પોતે સ્વરૂપ જ્ઞાન ॥ તેથી વિલક્ષણ

तुं आत्मा जाण, ते तुं नहीं अनुभव
प्रमाण ॥ १६ ॥

॥ टीका ॥ एक स्थूलदेह छे, अने बीजो सू-
क्ष्मदेह छे. ए बे देहनी अपेक्षाथी कारणदेह त्रीजो
एम केहेवायो. अज्ञाननुं नाम कारणदेह छे.

शिष्य—अज्ञाननुं नाम कारणदेह केम के-
हेवायुं ?

गुरु—अज्ञानमांथी स्थूल अने सूक्ष्म ए बे दे-
हरूपी कार्य थयांछे. ते माटे अज्ञान ते बे देहनुं
कारण थयुं; तेथी ते अज्ञाननुं कारणदेह एबुं नाम
पडयुंछे. अने जेम स्थूल अने सूक्ष्म ए बे देहनो
तुं द्रष्टा छे, तेमज कारणदेहनो पण तुं द्रष्टा छे. तुं
पोते ज्ञानरूप छे, माटे ते अज्ञानरूप त्रीजो का-
रणदेह तुं नथी.

शिष्य—हे महाराज, स्थूलदेहनां सर्व तत्त्वो
प्रसिद्ध देखवामां आवेछे, तेमज सूक्ष्मदेहनां तत्त्वो

પણ અનુમાનથી પ્રસિદ્ધ રીતે જાણવામાં આવેછે. અને એ સર્વ દૃશ્ય છે, હું તે સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ એ બે દેહનો દ્રષ્ટા છું, એમ પ્રસિદ્ધ અનુભવ થાયછે, પણ તમે ત્રીજા કારણદેહરૂપ જે અજ્ઞાન કહ્યું, તે પ્રત્યક્ષ દેખાતું નથી, અને અનુમાનથી પણ જણાતું નથી. ત્યારે એ અજ્ઞાન દૃશ્યછે અને હું તેનો દ્રષ્ટા છું, એવો મને કેમ અનુભવ થાય? તે કૃપા કરી કહો.

• ગુરુ—હે ભાઈ, ત્રીજા કારણદેહરૂપ અજ્ઞાનનો ત્રણ પ્રકારે તું દ્રષ્ટા છે.

શિષ્ય—કયા ત્રણ પ્રકારથી હું અજ્ઞાનને જાણું છું તે કહો ?

ગુરુ—પ્રથમ તું એમ કેહેછે જે, “ સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મદેહને હું જાણું છું, પણ હું મને જાણતો નથી જે હું કોણ છું.” એનું નામજ અજ્ઞાન. તે અજ્ઞાનનો તું દ્રષ્ટા છે, કેમ જે “ હું મને નથી જાણતો” એવું કેહેવું તે જ્ઞાનવિના બને નહીં. અને હું મને નથી જાણતો એવું જેણે જાણ્યું, તેજ તું જ્ઞાનરૂપ છે,

જ્ઞાનવિના એવું જાણવું તથા કેહેવું સંભવેજ નહીં. અને જો તું જ્ઞાનરૂપ ન હોય ને અજ્ઞાની જડરૂપ હોય તો “હું મને નથી જાણતો” એવું કેહેવું તારાથી કેમ બને? જેમ માટીનો ઘડો જડ તથા જ્ઞાન નહીન છે, તેથી હું મને જાણતો નથી એમ કોઈ વચ્ચે કેહેતો નથી. અને તું તો તેમ કહેછે. વાસ્તે હું મને જાણતો નથી, એવું તારું કેહેવું એજ અજ્ઞાન છે, ને એ અજ્ઞાન તારું દૃશ્યછે અને તું એનો દ્રષ્ટા છે. બીજો પ્રકાર એ છે જે, તું એમ કહેછે કે, “હું અજ્ઞાની છું” તે કેહેવાથી એમ સિદ્ધ થાયછે જે અજ્ઞાનને પ્રથમ દૃશ્યરૂપે તેં પોતે જાણ્યુંછે, સારપછી તેનો પોતામાં અધ્યારોપ કરી હું અજ્ઞાની છું એમ કહેછે તેથીપણ અજ્ઞાનને જાણવાવાળો જ્ઞાનરૂપ તું આત્મા અજ્ઞાનથી જુદોછે, ને જો અજ્ઞાનથી તું જુદો ન હોય તો “હું અજ્ઞાની છું” એવું કેહેવું બને નહીં. જેમ સ્થૂલદેહના જાડા, પાતળા, કાઠા, ગોરા ધર્મોને તું જાણેછે, કે આ મારો દેહ જાડો,

પાતઢો, કાઢો, અને ગોરો છે. અને તે સ્થૂલદેહ તથા તેના ધર્મોને જાણનાર તું પોતે આત્મા તેનાથી છુદોછે એમ સિદ્ધ થાયછે, તોપણ ભૂલથી હું જાડો, કાતઢો, કાઢો, ગોરો છું, એમ માની લેછે. તેમજ અજ્ઞાનને દૃશ્યરૂપ જાણીને ભૂલથી “હું અજ્ઞાની છું” એમ અધ્યારોપ કરેછે વાસ્તે વિચાર કરીને અનુભવથી જોઈશ તો એ અજ્ઞાનને જાણવાવાઢો તું તેનાથી છુદોછે. અને જો તું જ્ઞાનરૂપ આત્મા અજ્ઞાનને જાણવાવાઢો અજ્ઞાનથી છુદો ન હોય તો “હું અજ્ઞાની છું” એમ કેહેવું તથા જાણવું કદી સિદ્ધ નથાય. ત્રીજો પ્રકાર એ જે, અજ્ઞાનના કાર્ય જે બે અસત્રૂપ તથા અભાનરૂપ આવરણ છે તેને તું જાણેછે.

શિષ્ય—અસત્આવરણ તથા અભાન આવરણ કોને કહીએ ? તે કૃપા કરીને કહો.

ગુરુ—હે શિષ્ય, તને કોઈ પુછે જે “તું આત્માને જાણેછે,” સારે તું એમ કેહેછે જે, “આત્મા છે ક્યાં,

જે હું આત્માને જાણું ” એટલે આત્મા છે પણ નહીં, અને આત્મા દેખાતો પણ નથી એવું તારું કેહેવુંછે. તેમાં આત્મા છે નહીં, એનું નામ “ અસદાવરણ,” અને આત્મા દેખાતો નથી એમ જે કેહેછે, એનુંજ નામ “ અભાનાવરણ ” જાણવું. હવે આત્મા છે નહીં, અને માસતો પણ નથી એવું જેણે જાણ્યું, તેજ તું આત્મા છે. વઢી એમ કેહેછે કે હું “ આત્મા નથી ” હું મનુષ્ય કર્તા ભોક્તા છું, મને કાંઈ પ્રશ્ન ઉત્તર આવડતો નથી, ઇત્યાદિ જે અજ્ઞાનનાં કાર્યો તે બધાને તું જાણવાવાળોછે. વાસ્તે અજ્ઞાન જે ત્રીજો કારણદેહ તેથી વિલક્ષણ તું જીદો આત્મા જ્ઞાનરૂપ છે માટે તે અજ્ઞાનરૂપ કારણદેહ તું નથી એમ જાણ.

શિષ્ય—અજ્ઞાનરૂપ કારણદેહ હું નથી, તેમાં પ્રમાણ શું ? તે કહો.

ગુરુ—ત્રણ પ્રકારે કરીને કારણ દેહથી આત્મા જીદો છે એવો જે વિદ્વાનનો અનુભવ તને બતાવ્યો,

तेज अनुभव प्रमाण छे. श्रुतिमां पण आत्मा
सूर्यनी पेठे स्वप्रकाशछे ने अज्ञानथी भिन्न छे एम
निरूपण कच्युंछे, वास्ते विचार करीने हुं त्रीजा
कारणदेहथी जुदोछुं एम निश्चय करवो ॥ १६ ॥

ए रीते कारणदेहनं निरूपण करीने ते कारण
देहनां आठ तत्त्व केहेछे.

सुषुप्ति अवस्था हृदयस्थान, पश्यं-
ती वाचा आनंदभोग जाण ॥ द्रव्य श-
क्ति तमोगुण मान, मकारमात्रा प्राज्ञअ
भिमान ॥ १७ ॥

॥ टीका ॥ कारणदेहनी सुषुप्तिअवस्था छे.

शिष्य-सुषुप्तिअवस्था ते कोने कहीए ?

गुरु-इंद्रिय आदि सर्व वृत्तिसंयुक्त बुद्धि जे
वखत कारण अज्ञानमां लयनी पेठे रेहेछे ते वखते
जाग्रतनो तथा स्वप्ननो भिन्न भिन्न व्यवहार जरा
पण प्रतीति थतो नथी एवी जे गाढ निद्रा छे तेनुं

નામ સુષુપ્તિઅવસ્થા કહીએ. તેમ શ્રુતિમાં પણ સુ-
 ષુપ્તિઅવસ્થાનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. જે વચ્ચે નિદ્રામાં
 સુતોછે તે વચ્ચે કાંઈ પણ શબ્દાદિક વિષયોની
 કામના કરતો નથી. અને કાંઈ સ્વપ્ને પણ દેખતો
 નથી તેનું નામ સુષુપ્તિઅવસ્થા. તે સુષુપ્તિનો તું
 દ્રષ્ટા છે. કેમજે સુષુપ્તિથી જ્યારે તું જાગેછે ત્યારે
 એમ કહેછે કે “ સુખમહમસ્વાપ્સં ન કિંચિદ્દેવિદિષં ”
 કેહેતાં “ હું સુખે સુતો હતો અને કાંઈ જાણતો ન
 હતો ” એવી રીતે સ્મૃતિ થાયછે, તેથી એમ જણા-
 યછે કે, સુષુપ્તિઅવસ્થામાં સુખ છે અને બીજું કાંઈ
 નથી તેનો તે સુષુપ્તિ વચ્ચે અનુભવ કરવાવાળો
 તું આત્મા છે, તોજ જાગીને એમ કહેછે પણ સુષુપ્તિ
 વચ્ચે સુખનો તથા પ્રપંચના અભાવનો અનુભવ
 ન કન્યો હોય, તો જાગીને “ હું આજે સુખે સુતો-
 હતો, મેં કાંઈ બીજું નજાણ્યું ” એમ કહેવાત નહીં,
 અને શાસ્ત્રમાં એવો નિયમ કહ્યોછે કે, જેનો અનુ-
 ભવ કન્યો હોય, તેનીજ સ્મૃતિ થાયછે. જેમ કોઈ

(१५७)

पुरुष काशी गयो होय, अने त्या काशीमां विश्व-
नाथनुं मंदिर, तथा मणिकर्णिकानो गंगानो घाट
जोईने अनुभव कऱ्योछे, तोज ते पुरुषने कोई व-
खते देशमां आव्या पछी जे काशीमां अनुभव
करेलुं विश्वनाथनुं मंदिर, तथा मणिकर्णिकानो
घाट, ते स्मरणमां आवेछे, तेमज सुश्रुतिमां सुख-
छे, अने बीजुं कांई नथी, तेनो अनुभव कऱ्योछे
तोज जागीने केहेछे.

॥ दृष्टांत बीजुं ॥ जेम रात्रिने समये चोकि-
दार सिपाई रस्ताउपर उभो होय, तेने सवारे कोई
मनुष्ये पुछ्युं, के हे सिपाई ! रात्रिना बारउपर
बे वागवाने समये रस्ताउपरथी कोण जतुं हतुं ?
त्यारे ते सिपाई एम केहेछे के, ते वखते कोई हतुं
नहीं. ते केहेवाथी एम जणायछे जे, कोई न हतुं,
तेने जाणवावाळो सिपाई हतो तोज ते केहेछे, अने
जो सिपाई पोते ते वखते नहोय तो कोई नहतुं
एम केहेवाय नहीं. तेम निद्रावखते में कांई न जाण्युं

(૧૫૮)

એમ જાગીને કેહેછે તેથી નિદ્રાવસ્થેતે કાઈ દેવ પ્ર-
પંચ નથી, પણ તે પ્રપંચના અભાવેને જાણવાવાળો
પોતે આત્મા છે. એમ સિદ્ધ થાયછે.

શિષ્ય—હે ગુરુ, સુષુપ્તિઅવસ્થાને જાણવાવાળો
આત્મા છે. ત્યારે નિદ્રામાંજ હું સુષુપ્તિ અવસ્થાને
જાણુંછું. એમ કેમ કેહેતો નથી, અને જાગીનેજ કે-
હેછે. તેનું શું કારણ ?

ગુરુ—જે વસ્થેતે સુષુપ્તિઅવસ્થા છે, તે વસ્થેતે સર્વ
ઇન્દ્રિયો તથા મન, બુદ્ધિ આદિ અંતઃકરણ અજ્ઞાનમાં
લય થયાંછે. તેથી તે વસ્થેતે થતો અનુભવ કેહેવાને
વાણીઆદિ કરણ (સાધન) નથી. માટે કેહેવાને
બનતું નથી. તેમ જેનીપાસે કેહેવું તે સાંભળવાવા-
ળો બીજો કોઈ પણ પુરુષ સુષુપ્તિમાં છેનહીં. તેથી તે
વસ્થેતે કેહેવું બનતું નથી. જાગીનેજ કેહેવાયછે.

॥ દૃષ્ટાંત ॥ જેમ એક સ્ત્રી કુવાઉપર પાણી
ભરવા ગઈ હતી, તેને કુવામાંથી પાણી કાઢતાં
પોતાના નાકની વાળીઉપર દોરી લાગ્યાથી તે

વાઢી કુવાના જઢમાં પડી ગઈ. સારે તે વાઢી કા-
 ઢવાનો ફીકરમાં તે સ્ત્રી વિચાર કરતી હતી. તે વે-
 ઢાણ દૈવયોગે તેના ઘરનો જાણીતો ંક પુરુષ આ-
 વૌનિકઢ્યો. તેને તે સ્ત્રી ં કહ્યું કે, મારી વાઢી
 કુવામાં પાણી કાહાડતાં પડી ગઈછે તે કાહાડી
 આપીશ તો તારી મેહેનતના પૈસા હું ઘેર જઈને
 તને અપાવીશ. તે સાંમઢી પેલો પુરુષ કુવામાં ઉ-
 તચ્ચો, અને ઢુબકી મારીને ંડા પાણીમાં ઘળો
 નીચે જઈને તઢે હાથ ફેરવ્યો કે તુરત તે વાઢી
 હાથમાં આવી. તેથી તેને તે વચ્ચે વાઢીના લા-
 મથી જ્ઞાનપૂર્વક આનંદ થયો પળ તે વાઢી જડી,
 ંમ કેહેવાને વાસ્તે પાણીમાં વાળીથી બોલવારૂપી
 સાધન નથી. કેમજે પાણીમાં વાકી વધી ંદ્રિયો-
 નો વ્યવહાર બની શકેછે પળ કેવઢ વાળી ંદ્રિય-
 થી બોલાતું નથી. તેનું કારણ ંછે જે, વાળી ંદ્રિ-
 ંના દૈવતા અગ્નિ છે, તેને જઢસાથે પ્રસિદ્ધ વિરોધ
 છે. માટે દૈવતાવિના ંદ્રિય બોલી શકતી નથી.

પણ તે જઠમાં વાઢી મઢીછે તેના આનંદનો અનુભવ પોતે કરેછે. અને જઠમાંથી બાહાર આવીને વાણીરૂપ કરણથી કેહેછે, જે વાઢી મઢીછે.

॥ સિદ્ધાંત ॥ તેમ સુષુપ્તિવચ્ચે સુચના અનુભવને કેહેવાનું મન વાણીરૂપ સાધન ન હોવાથી કેહેવાતું નથી પણ સુષુપ્તિમાં પ્રપંચના અભાવને અનુભવ કરવાવાઢો સ્વપ્રકાશ જ્ઞાનાનંદરૂપ આત્મા છે તોજ જાગીને મન વાણીઆદી સાધને કરીને “હું સુચે સુતો હતો, મેં કાંઈ બીજું ન જાણ્યું” એમ કેહેછે. વાસ્તે હે શિષ્ય, સુષુપ્તિઅવસ્થાનો દ્રષ્ટા તું આત્મા તે અવસ્થાથી ભિન્ન છે. એમ સિદ્ધ થયું તે પૂર્વે નિરૂપણ કરેલી સુષુપ્તિઅવસ્થાનું હૃદયસ્થાન છે. તેમાં પદ્યંતી વાચા છે. આનંદંભોગ છે, દ્રવ્યંશક્તિ છે. તમોગુણ છે અને પ્રણવની ત્રીજી મકારમાત્રા છે.

---

૧ સૂક્ષ્મ વિચારના સંસ્કારરૂપવાચા. ૨ નિર્વિપય સુચનો ભોગ. ૩ જાગ્રત્ આદિ વ્યવહારને અનુકૂલ પદાર્થો ઉત્પન્ન થવાના કારણરૂપ શક્તિ. ૪ “મકાર” અક્ષર એજ માત્રા.

अने प्राज्ञअभिमानी छे. ए सुष्ठुप्ति आदिक आठ तत्त्वोने तुं जाणेछे तेथी ते तत्त्व तुं नहीं, कारण-देहनां छे, माटे तारां नहीं, तुं एनो साक्षी छे॥१७॥

ए कारणदेहनां आठ तत्त्व कही, बीजां तत्त्व एमां नहीं ॥ तुं एनो साक्षी सच्चिदानंद, नित्य निरंतर परमानंद ॥ १८ ॥

॥ अर्थ ॥ पूर्वे कह्यो ए कारणदेह तेमां आठज तत्त्वो छे ते कही आव्या. जेवांके, १ सुष्ठुप्ति-अवस्था, २ हृदयस्थान, ३ पश्यंतीवाचा, ४ आनंदभोग, ५ द्रव्यशक्ति, ६ तमोगुण, ७ मकारमात्रा, अने ८ प्राज्ञअभिमान. ए विना बीजां तत्त्वो एमां (कारणदेहमां) नथी. अने ए जे त्रीजो कारणदेह निरूपण कऱ्यो, ते कारणदेहमां “आनंदमय” एवे नामे पांचमो कोशछे.

શિષ્ય—આનંદમયકોશ કોને કહીએ તે કહો?

ગુરુ—કારણશરીરરૂપ અવિદ્યામાં જે મલિન સત્ત્વ છે તેમાં પ્રિય, મોદ અને પ્રમોદ એ ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિથી જે આનંદ થાયછે, તેનું નામ આનંદમયકોશ કેહેવાય છે.

શિષ્ય—હે મહારાજ, પ્રિય, મોદ અને પ્રમોદ એ ત્રણ પદનો અર્થ કહો ?

ગુરુ—પોતાને ઇષ્ટ (ગમતા) જે પદાર્થો તેને દે-
ખીને જે આનંદ થાયછે તેને પ્રિય એમ કહીયે. તથા
તે ગમતા પદાર્થોના લાભ થયાથી જે આનંદ થાય-
છે તેને મોદ એમ કહીયે. અને ગમતા પદાર્થોને
ભોગવ્યાથી જે આનંદ થાયછે તેને પ્રમોદ એમ ક-
હીયે. એરીતે વિષયના સંબંધથી પ્રિય, મોદ અને પ્રમો-
દરૂપ ત્રણ પ્રકારની જે વૃત્તિ થાયછે તેને આનંદમય
કેહેવાય. અને તે વિષયજન્ય આનંદે કરીને શુદ્ધ
નિર્વિકાર આનંદરૂપ આત્મા જણાતો નથી, અને ઢં-

કાયો છે તેથી તે પ્રિય આદિ ત્રણ પ્રકારના આનંદસંયુક્ત જે અવિદ્યામાં મલિન સત્ત્વ છે તેની આનંદમયકોશ એવી સંજ્ઞા છે. તે આનંદમયકોશનો પ્રકાશક સર્વ આનંદનો સૂલભૂત આનંદરૂપ તું આત્મા છે તે કોશરૂપ નથી, અને તું આત્મા એ કારણદેહનો, ને કારણદેહનાં તત્ત્વનો તથા આનંદમયકોશનો સાક્ષી છે અને તું સચ્ચિદાનંદ છે, નિત્ય નિરંતર (ભેદરહિત) નિરતિશય (જેથી કોઈ અધિક નથી) એવો પરમઆનંદરૂપ છે.

શિષ્ય—હે મહારાજ, હું સચ્ચિદાનંદ કેવી રીતે છું તે જેમ મને સ્પષ્ટ અનુભવથી સમજવામાં આવે તે રીતે સત્, ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણ પદનો અર્થ કહો?

ગુરુ—જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થામાં તથા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળમાં તું આત્મા છે વાસ્તે સત્, અને જાગ્રતઆદિ ત્રણ અવસ્થાને જાણેછે, માટે ચિત્ અને સદાકાલ આત્મા પરમપ્રેમાસ્પદરૂપ છે માટે આનંદ છે.

શિષ્ય—ત્રણે અવસ્થામાં હું સચ્ચિદાનંદરૂપ છું તેનો અનુભવ જેમ સ્પષ્ટ સમજવામાં આવે તે રીતે કહો ?

ગુરુ—જાગ્રત અવસ્થામાં જાગ્યાથી તે સુતા-સુધી જે કાંઈ વ્યવહાર થાયછે તે સર્વને તું જાણેછે. અને જાગ્રતમાં જે શબ્દસ્પર્શાદિકનું જ્ઞાન થાયછે ને ગમનાદિક જે ક્રિયા થાયછે, તે સર્વ વ્યવહારને જ્ઞાનપૂર્વક તું કહીદેખાડેછે માટે જાગ્રતમાં જાણ-વાવાળો તું સદ્રૂપ આત્માછે, ને જો તું સદ્રૂપ આત્મા નહોય તો જાગ્રતનો વ્યવહાર કાંઈ પણ તારાથી કે-હેવાય નહીં, અને જણાયપણ નહીં માટે સદ્રૂપ છે. અને જાગ્રતઅવસ્થાને તું જાણેછે, તેથી ચિદ્રૂપ છે. અને જાગ્રતઅવસ્થામાં સ્ત્રી, પુત્ર, દેહ ઇન્દ્રિયો તથા પ્રા-ણથી પણ આત્મા અધિક પ્રિય લાગેછે, ઇટલા-વાસ્તે આનંદરૂપ છે. પંચદશીમાં પણ કહ્યું છે કે,
 ॥ શ્લોકઃ ॥

વિત્તાત્પુત્રઃ પ્રિયઃ પુત્રાત્ પિંડઃ પિં-

ડાત્તથૈન્દ્રિયમ્ ॥ ઇન્દ્રિયાન્ન પ્રિયઃ પ્રાણઃ
પ્રાણાદાત્મા પરઃ પ્રિયઃ ॥ ૧ ॥

॥ અર્થ ॥ વિત્ત એટલે ધન તેથી પુત્ર પ્રિય છે. કેમકે પુત્ર થવાસારુ, તથા પુત્ર થયા પછી તેની રક્ષાસારુ, તથા ચોરી અથવા જુગાર આદિ પુત્રનો અપરાધ થયો હોય તો, તેથી તેને બચાવવાસારુ પિતા ધનનો સ્વર્ચ કરે છે, વાસ્તે ધનથી પુત્ર પ્રિય છે. અને પુત્રથી પોતાનો દેહ પ્રિય છે. કેમકે ડુકાલમાં પુત્ર વેચાથી આપી દઈને પોતાના દેહની રક્ષા કરે છે. માટે પુત્રથી પોતાનો દેહ પ્રિય છે. અને પોતાના દેહથી પોતાની ઇન્દ્રિયો પ્રિય છે. કેમકે કોઈ મારવા આવે ત્યારે પોતાની ઇન્દ્રિયોનો બચાવ કરવાસારુ પોતાનાં દેહનાં વાંસો, માથું વિગેરે અવયવોમાં વાગવા દે છે. તેથી ઇન્દ્રિયો પ્રિય છે, એમ અનુભવ થાય છે. અને ઇન્દ્રિયોથી પણ પોતાના પ્રાણ અધિક પ્રિય છે જેમકે, કોઈને પ્રાણાંત શિક્ષા કરવાની હોય તો તે એમ કહે છે કે, મારા હાથ, પગ વિગેરે

ઈંદ્રિયો કાપો, પળ મારા પ્રાણ બચાવો. માટે ઈંદ્રિયોથી પ્રાણ પ્રિયછે એમ જણાયછે. અને પ્રાણથી પરમશ્રેષ્ઠ પોતાનો આત્મા અતિશય પ્રિય છે કેમકે, કોઈ પુરુષ કોઈ નિમિત્તથી કેહેછે કે “મારા પ્રાણ જાય તો હું ઘણો સુખી થાઉં” એમ કેહેવાથી દેહ, ઈંદ્રિયો, પ્રાણથી પળ જુદો સુખરૂપ આત્મા છે. એવું જાણવામાં આવેછે.

તેમજ યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિએ પોતાની સ્ત્રી મૈત્રેયીને બૃહદારણ્ય ઉપનિષદના મૈત્રેયી બ્રાહ્મણમાં ઉપદેશ કર્યોછે. તેમાં સ્ત્રી, પતિ, પુત્ર, ધન, પશુ, દેવતા, લોક इत्यादि જે પ્રિય લાગેછે, તે પોતાના આત્માને સુખનાં સાધનો છે વાસ્તેજ પ્રિય લાગેછે. પળ તે જો પોતાથી પ્રતિકૂળ હોય તો તે સ્ત્રીપુત્રાદિક પ્રિય લાગતાં નથી. તેથી પોતાનો આત્માજ સર્વથી અધિક પ્રિયછે. સ્ત્રીપુત્રાદિક મુખ્ય પ્રિયરૂપ નથી. તે કારણથી આત્મા આનંદરૂપ છે. એમ પ્રસિદ્ધ અનુભવથી જણાયછે. તેમજ સ્વપ્ન અ-

(૧૬૭)

વસ્થામાં પળ આત્મા છે તેથી સત્ય છે, સ્વપ્નને જાણે છે. અને જાગીને જે સ્વપ્નમાં દીટું હોય તે સર્વ કહી દેલાડેછે. તેથી ચૈતન્યરૂપ છે. સ્વપ્નમાં પળ પોતાનો આત્મા સર્વથી પ્રિય છે. માટે સ્વપ્ન અવસ્થામાં પળ સત્, ચિત્, આનંદરૂપ, તું આત્મા છે. તેમજ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં કાંઈ પ્રપંચ નથી, તેને પળ જાણવાવાળો સુખરૂપ સચ્ચિદાનંદ તું આત્મા છે, એમ સિદ્ધ થાયછે. અને એ રીતે વિચાર કરવાથી સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ દેહનો તું દ્રષ્ટા છે. જાગ્રત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ આવસ્થાનો તું સાક્ષી છે, અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય એ પાંચ કોશથી પળ જુદો તું આત્મા સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. તેથી હે શિષ્ય, એવા જ્ઞાનથીજ તને મોક્ષ થશે. તેમાં સંદેહ નથી ॥ ૧૮ ॥

આત્માના અપરોક્ષ જ્ઞાનથીજ મોક્ષ થાયછે, તેમાં બ્રહ્મનામાવલિનું પ્રમાણ કહેછે.

(૧૬૮)

॥ શ્લોક ॥

અહં સાક્ષીતિ યો વિદ્યાદિ વિ ચ્યૈવં
પુનઃ પુનઃ । સ એવ મુક્તઃ સો વિદ્વાનિતિ
વેદાતડિંડિમઃ ॥ ૧ ॥

॥ અર્થ ॥ ઉપર કહીઆવ્યા એ રીતે ત્રણ દેહ,
તથા ત્રણ અવસ્થા, પંચકોશ, ભોક્તા, ભોગ્ય,
આદિ સર્વનું વારંવાર વિવેચન કરીને તે સર્વ દેહા-
દિક દૃશ્યછે, અને હું તેનો દ્રષ્ટા સાક્ષી આત્મા છું,
એમ જે પુરુષ નિશ્ચયથી જાણેછે, તેજ પુરુષ મુક્ત
છે અને તેનેજ વિદ્વાન છે એમ કહીએ; એવું વેદાંત-
શાસ્ત્રનું નગારું છે, એટલે ખુલ્લી રીતે કેહેછે ॥ ૧ ॥

પૂર્વે જે દેહત્રય, અવસ્થાત્રય, પાંચ કોશ આ-
દિનું વર્ણન કર્યું, અને તે દેહાદિકનો હું દ્રષ્ટા છું
એવું વિશેષ જ્ઞાન કહ્યું, પણ તે વિશેષ જ્ઞાન વૃત્તિ-
જન્ય છે. એટલે મનની વૃત્તિમાં પેદા થયુંછે, તેથી
પરિચ્છિન્ન છે, અને મટી જાયછે, વાસ્તે તે વિશેષ

(१६९)

ज्ञाने करीने अज्ञानने निवृत्त करवुं. तथा अज्ञाननुं कार्य जे देहाध्यास छे तेने पण निवृत्त करवो. सार पछी ते विशेष ज्ञानने पण कल्पित छे एम समजीने, वास्तविक परिपूर्ण सामान्य ज्ञानरूप ब्रह्मस्वरूपमां स्थिति करवी एज मोक्षनुं साधन छे. ते सारु विशेष ज्ञानरूपनेज चोथा देहरूपे कल्पना करीने तेनुं निरूपण करेछे.

चोथो महाकारण देह ज्ञानस्वरूप, तेनो तुं प्रकाशक शुद्ध स्वरूप । तेहनां तत्त्व कहुं सुजाण, ते तुं श्रवण कर विन कान ॥ १९ ॥

॥ अर्थ ॥ त्रण देहनी अपेक्षाथी चोथो केहेवायो अज्ञान तथा तेनो कार्यरूप जे देहादि प्रपंच तेनी अत्यंत निवृत्तिनुं मोटुं कारण माटे महाकारणदेह केहेवायो, ने ते महाकारणदेहनुं रूप ज्ञानस्वरूप छे. एटले ब्रह्मनिष्ठ गुरुद्वारा वेदांतशास्त्रना

(૧૭૦)

શ્રવણથી હું દ્રષ્ટા સાક્ષી છું, એવું જે વિશેષજ્ઞાન મનની વૃત્તિમાં થયું છે, તેનું નામજ ચોથો મહાકારણ દેહ તેનો પણ પ્રકાશક તું આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપ છે કેહેતાં નિર્મલ, સામાન્ય, નિત્ય, જ્ઞાનરૂપ છે. અને તે વિશેષ જ્ઞાન જાગ્રતમાં જ રહે છે, પણ સુષુપ્તિમાં રહેતું નથી, તેથી અનિત્ય ને પરિચ્છિન્ન છે. તું તે વિશેષજ્ઞાનનો પ્રકાશક સામાન્યરૂપ આત્મા અસ્તિ, ભાતિ અને પ્રિય એ ત્રણ રૂપે કરીને આકાશની પેઠે સર્વત્ર જગતમાં વ્યાપક છે, વાસ્તે એ સામાન્ય, પૂર્ણ સ્વરૂપનો અનુભવ કરવો, અને તે પૂર્ણ જ્ઞાનનો અનુભવ કરીને વૃત્તિજન્ય જે વિશેષ જ્ઞાન છે, તેને જ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિનું સાધન છે, એમ જાણવું.

શિષ્ય—હે મહારાજ તમે કહ્યું કે, અસ્તિ, ભાતિ, અને પ્રિયરૂપે તું સામાન્ય જ્ઞાનરૂપ આત્મા જગતમાં વ્યાપક છે. પણ અસ્તિ, ભાતિ અને પ્રિય તે કોને કહીયે તે કૃપા કરીને કહો, અને જગત કોને કહીયે તે પણ કહો ?

ગુરુ-શ્રૂત, ભૌતિક જેટલા પદાર્થો છે, તે સર્વ પદાર્થોમાં ૧ અસ્તિ, ૨ માતિ, ૩ પ્રિય, ૪ નામ અને ૫ રૂપ એ પાંચ અંશ પ્રતીતિ થાયછે. તે તને સ્પષ્ટ રીતે જેમ સમજવામાં આવે તે રીતે ઘટમાં એ પાંચ અંશનો અનુભવ કહુંછું, તે સ્થિર ચિત્તથી ધારણ કન્ય. જેમ, “ ઘટોસ્તિ ” (ઘટ છે) એમ કહ્યાથી ઘટમાં અસ્તિતા (સત્તા) દેખાયછે, અને “ અયં ઘટો માતિ ” (આ ઘટ માટેછે) કેહેતા ઘટ જણાયછે અને “ ઘટઃ પ્રિયોસ્તિ ” (ઘટ પ્રિય છે) એમ કેહેવાથી ઘટમાં પ્રિયતા જણાયછે, અને ઘટ એવું નામ છે, મોઢું સાકડું, પેટ મોટું એવું ઘટનું રૂપ છે. એ પ્રમાણે પટ તથા પૃથ્વી, જલ, તેજ આદિ શ્રૂતભૌતિક સર્વ જગતમાં અસ્તિ, માતિ આદિ પાંચ અંશ જણાયછે, તેમાં પેહેલા જે ત્રણ અંશ અસ્તિ, માતિ અને પ્રિય એ બ્રહ્મરૂપ છે, અને બાકી જે નામ ને રૂપ એ બે અંશ છે તેને કલ્પિત જગતનું સ્વરૂપ જાણવું, એટલે મિથ્યારૂપ છે.

(૧૭૨)

તેમાં પેહેલા ત્રણ અંશો અસ્તિ, માતિ અને પ્રિય
એ ઘટ, પટ આદિ સર્વ પદાર્થોમાં એકજ છે, અને
નામ તથા રૂપ એ બે અંશ ઘટ, પટ આદિ સર્વ પ-
દાર્થોમાં જુદા જુદા છે. એકનાં નામ રૂપ બીજા
પદાર્થમાં નથી. જેમ ઘટનું નામ અને રૂપ પટ
આદિ પદાર્થોમાં નથી, તેમજ પટ આદિનાં નામ
રૂપ ઘટ આદિ પદાર્થોમાં નથી, તેથી નામ રૂપ
સર્વ કલ્પિત છે. પણ અસ્તિ, માતિ અને પ્રિય એ
ત્રણ અંશ સર્વે પદાર્થોમાં એકજ રીતે રહ્યાં છે. એવો
કોઈ પણ પદાર્થ બ્રહ્માંડમાં નથી કે જેમાં એ ત્રણ
અંશો હોતા નથી. તેથી અસ્તિ, માતિ અને પ્રિય
રૂપે કરીને બ્રહ્મનું સર્વાત્માપણું નિશ્ચય થાય છે. જેમ
દેહની અંદર આત્માનો અનુભવ સત્, ચિત્ અને
આનંદ રૂપે કરીને થાય છે, તેમજ સર્વ બ્રહ્માંડમાં
અસ્તિ, માતિ અને પ્રિય રૂપે કરીને બ્રહ્મનો અનુ-
ભવ સિદ્ધ થાય છે. અને અસ્તિ કેહેતાં સત્, માતિ
કેહેતાં ચિત્, પ્રિય કેહેતાં આનંદ એ રીતે બ્રહ્મ આ-

આનો અભેદ પળ અનુભવથી જણાયછે, વાસ્તે સામાન્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ તું આત્મા બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. તે બ્રહ્મ-રૂપ તારા આત્માના અજ્ઞાને કરીને નામ ને રૂપ એ બે અંશરૂપ જગત ભાસેછે તેથી કલ્પિત છે, એમ જાણવું.

શિષ્ય—હે મહારાજ, જેમ સૂર્ય અંધકારનો વિરોધી છે. તેમ જ્ઞાન અજ્ઞાનનું વિરોધી છે. તે હેતુથી જ્યારે મારું સ્વરૂપ જ્ઞાનરૂપ છે, ત્યારે તે મારા સ્વરૂપમાં અજ્ઞાન કેહેવું સંભવતું નથી, અને તમે તો કહ્યું કે આત્માના અજ્ઞાને કરીને નામ રૂપ કલ્પિત ભાસેછે. એમ કેહેવું કેમ સંભવે ?

ગુરુ—હે શિષ્ય, જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે. એક સામાન્યજ્ઞાન અને બીજું વિશેષજ્ઞાન. તેમાં સામાન્ય-જ્ઞાન અજ્ઞાનનું વિરોધી નથી, પણ ઉલટું અજ્ઞાનને પ્રકાશ કરેછે, કેહેતાં અજ્ઞાનને દેઘાડી આપેછે. જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ (તડકો) કાષ્ઠ, તૃણ, તૂલ વિગેરે સર્વ પદાર્થો ઉપર પડેછે તે તડકામાં સામા-

ન્યરૂપે અગ્નિ છે, તથાપિ કાષ્ઠ, તૃણ આદિકને
 બાઝતો નથી, ને ઉલટો કાષ્ઠ તૃણ આદિકને દે-
 સ્વાડીઆપેછે અને જ્યારે, એજ તડકામાં આગીઓ
 કાચ ધરેથી વિશેષ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાયછે ત્યારે, તે
 અગ્નિ, કાષ્ઠ, તૃણ આદિને બાઝેછે. તેમજ સામા-
 ન્યજ્ઞાન સર્વ મનુષ્યોમાં છે, પણ હું અજ્ઞાની છું, હું
 મને જાણતો નથી, હું મનુષ્ય છું, કર્તા ભોક્તા
 સુખી દુઃખી છું इत्याદિ અજ્ઞાન તથા તેનો કાર્ય-
 શ્રૂત દેહાધ્યાસ તેનું વિરોધિ નથી, એટલે અજ્ઞાન
 તથા તેના કાર્યને મટાડતું નથી. પણ ઉલટું અ-
 જ્ઞાનને તથા તેના કાર્યોને તે સામાન્યજ્ઞાન દેસ્વાડી
 આપેછે. અને જો તે અજ્ઞાનનું વિરોધિ હોત તો
 અજ્ઞાન તથા તેનાં કાર્યોની કદાપિ પ્રતીતિ થાત
 નહીં, અને થાય તો છે, વાસ્તે સામાન્યજ્ઞાન અજ્ઞાનનું
 વિરોધિ નથી. એનું આત્મા પણ સામાન્યજ્ઞાનરૂપ
 છે, તેમાં અજ્ઞાને કરીને કલ્પિત નામ રૂપ ભાસેછે, એ-
 મ કહેવું સંભવેછે. અને જ્યારે બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુદ્વારા

(૧૭૫)

વેદાંતશાસ્ત્રના ઉપદેશથી હું સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા
બ્રહ્મ છું, એવું બુદ્ધિની અંદર વિશેષજ્ઞાન ઉત્પન્ન થા-
યછે, તેજ વસ્તુ હું અજ્ઞાની છું એવું જે અજ્ઞાન તથા
તેનું કાર્ય, જે હું કર્તા, ભોક્તા, મનુષ્ય, વર્ણાશ્રમી,
સુખી, દુઃખી इत्यादि વિપરીત અધ્યાસ તે સર્વની
નિવૃત્તિ થાયછે. બીજું દૃષ્ટાંત જેમ, કાષ્ઠમાં સામા-
ન્યરૂપે અગ્નિ છે, પણ તે અગ્નિ કોઈને દેખાતો નથી,
અને કાષ્ઠનો વિરોધી નથી એટલે બાઝતો નથી,
પણ જ્યારે બીજું કાષ્ઠ તેનીસાથે મથન કરે તો, તેજ
વસ્તુ તે કાષ્ઠમાં વિશેષ અગ્નિ ઉત્પન્ન થઈને કાષ્ઠને
બાળેછે. તેમજ સામાન્યજ્ઞાન પ્રાણિમાત્રમાં છે,
તથાપિ કોઈના અજ્ઞાનને નિવૃત્ત કરતું નથી; પણ
જ્યારે ગુરુશાસ્ત્રના ઉપદેશે કરીને વિચારરૂપી મ-
થનથી હું સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મરૂપ છું, એવું વિશેષજ્ઞાન
ઉત્પન્ન થાયછે, ત્યારેજ અજ્ઞાન તથા તેનો કાર્યભૂત
જે દેહાધ્યાસ તેની નિવૃત્તિ થાયછે.

શિષ્ય—સામાન્યજ્ઞાન અને વિશેષજ્ઞાન એ બે

જ્ઞાન કહ્યાથી દ્વૈત થશે. અને સિદ્ધાંતમાં તો અ-
દ્વિતીય જ્ઞાનરૂપ એક આત્મા છે એમ કહ્યું છે, તેમાં
બાધ આવશે તેનું સમાધાન કહો ?

ગુરુ—અદ્વિતીય સામાન્યજ્ઞાનરૂપ આત્મા એક
સત્ય છે. અને એ વિશેષજ્ઞાન જે ગુરુશાસ્ત્રના ઉપ-
દેશથી વૃત્તિદ્વારા એ થાય છે, તે અજ્ઞાનને અને તેનો
કાર્ય જે દેહાદિકમાં અધ્યાસ છે તેને મટાડીને
પાછું પોતે પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. તેથી જુદું નથી
રહેતું, માટે દ્વૈત ન કેહેવાય, કેવળ એક સામાન્ય
જ્ઞાનરૂપ પૂર્ણ આત્મા રહે છે. તે ઉપર દૃષ્ટાંત કહું
છું તે સાંભળ.

જેમ નદીનું પાણી ચોમાસાના દિવસમાં મા-
ટીથી મલિન થાય છે તે પાણીને નિર્મલ કરવા સારુ
વાસણમાં લઈને તેમાં નિર્મલી ફલ (કતક) નો
મુકો કરી નાંચે છે, ત્યારે તે કતકરેણુ પાણીના
મળને નીચે બેસાડીને પોતે પણ તેની સાથે જ નીચે
બેસી જાય છે, ને પાણીને નિર્મલ કરે છે. તેમ ગુરુશા-

(१७७)

सूत्रना उपदेशथी उत्पन्न थयेलुं विशेष ज्ञान, अज्ञानने मटाडीने पोते पण निवृत्त थायछे. एटले एक सामान्य ज्ञानरूप आत्मा अवशेष रेहेछे. वळी जेम काष्ठनां मथनथी तेमां विशेष अग्नि उत्पन्न थईने रसोई आदि जे कार्यो तेने सिद्ध करी, काष्ठने बाळी भस्म करीने ते विशेष अग्नि सामान्य अग्निमां लय थायछे. तेज प्रमाणे विशेषज्ञान, अज्ञानने निवृत्त करवारूपी कार्य करीने, सामान्यज्ञानमां लय थायछे. वास्ते द्वैत थतुं नथी. एरीते विशेष ज्ञानरूप चोथा महाकारणदेहनो प्रकाशक तुं आत्मा शुद्धस्वरूप छे एम सिद्ध थयुं. हवे ते महाकारणदेहनां जे तत्त्वो छे ते हुं तने कहुंछुं, ते तुं कानविना श्रवण कर.

शिष्य—हे महाराज ! कान विना शी रीते संभळाय ?

गुरु—वगरसमजवे कानथी सांभळयुं ते न सांभळ्या बराबर छे. महाकारणदेहनां तुरीय अवस्था

(१७८)

आदि आठ तत्त्वो निरूपण कऱ्यांछे. तेनां नाम केवल काने करी सांभळे, पण ते तुरीया आदि नामोनो अर्थ अनुभवपूर्वक एकाग्रचित्तथी धारण कऱ्याविना समजातो नथी, माटे अनुभवसहित विचारपूर्वक एकाग्रचित्तथी सांभळवुं तेज कानविना सांभळवुं एम जाणवुं. पण कानविना शब्द सांभळवो, एम कांई केहेवानो अभिप्राय नथी ॥ १९ ॥

विशमी चोपाइमां महाकारण देहनां आठ तत्त्वोनुं वर्णन करेछे.

तुर्या अवस्था मूर्द्धनिस्थान, परा वाचा आनंदावभास भोग जाण । इच्छा शक्ति शुद्ध सत्त्व गुण मान, अर्द्ध मात्रा प्रत्यगात्मा अभिमान ॥ २० ॥

॥ अर्थ ॥ तुर्या अवस्था एटले चोथी अवस्था केहेवाय तुं तेनो प्रकाशक तुर्यातीत छे.

(૧૭૯)

શિષ્ય—તુરીય એવું શુદ્ધ આત્માનું નામ છે અને તમે મને તુર્યાતીત કહ્યો સારે શુદ્ધ આત્માથી જુદો હું કોણ છું?

ગુરુ—તુરીય જે શુદ્ધ આત્મા છે તેનેજ મેં તુર્યાતીત કહ્યો છે કેમજે જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાને જાણવાવાળો એકરસ આત્મા તે ત્રણ અવસ્થાથી જુદો છે. તથા તે ત્રણ અવસ્થાની અપેક્ષાથી તુરીય એટલે ચોથો એમ કેહેવામાં આવે છે. પણ તે અવસ્થાનો નાશ થયાથી તુરીય (ચોથો) એવું નામ કેહેવાય નહીં, માટે તુર્યાતીત છે એટલે તુરીય એવા નામથી રહિત છે. એમકહ્યું તેથી તુરીયરૂપ જે આત્મા તેજ તુર્યાતીત છે અને ત્રણ અવસ્થાની અપેક્ષાથી આત્માનું તુરીય એવું નામ કેહેવાયું છે. એમ તોટક વૃત્તનો વેદાંતનો ગ્રંથ છે, તેમાં પણ કહ્યું છે.

શ્લોક

यदि जागरितप्रभृति त्रितयं परिक

ल्लिप्तमात्मनि मूढधिया ॥ अभिधान
मिदं तदपेक्ष्य भवेत् परमात्मपदस्य
तुरीयमिति ॥ १ ॥

॥ अर्थ ॥ जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति एवी जे त्रण
अवस्था ते मूढबुद्धिवाळा पुरुषे आत्मां कल्पी
छे, एटले ए त्रण अवस्था आत्मांनी छे, ते त्रण
अवस्थानी अपेक्षाथी परमात्मपदनुं तुरीय (चोथुं)
एवुं नाम पड्युंछे ॥ १ ॥

वास्ते त्रण अवस्थाविना आत्मानुं तुरीय एवुं
नाम केहेवातुं नथी. तेथी तुरीय तेनेज तुर्यातीत
कह्यो केहेतां तुरीय नामरहित कह्यो. पण तुर्या-
तीत केहेतां तुरीयथी जुदो पांचमो आत्मा छे,
एम केहेवानो अभिप्राय नथी. जेम कोइ पुरुषनुं
पुत्रनी अपेक्षाथी पिता एवुं नाम पड्युं पण पु-
त्रना अभावथवाथी पछी पिता एवुं नाम केहेवातुं
नथी, पण पुरुष तो छेज. तेमज तुर्यातीत छे. ते

તુર્યા અવસ્થાનું મૂર્ધનિસ્થાન છે. જો કે તુરીય આત્મા નસ્યથી શિશ્વાપર્યંત આશ્વા શરીરમાં વ્યાપી રહ્યો છે, તેથી મૂર્ધનિસ્થાનમાં જ છે, એમ નથી, પણ “ તુર્યા અવસ્થા મૂર્ધનિસ્થાન ” એવું કહ્યું તેનું કારણ એજે, મૂર્ધનિસ્થાન સદુચી ઉત્તમ છે, અને તુરીય આત્માનું સ્થાન પણ ઉત્તમ કેહેવું જોઈએ, માટે મૂર્ધનિસ્થાન છે એમ કહ્યું છે. અને તે મહાકારણદેહની પરાં (શબ્દ ઉચ્ચારની પેહેલી અવસ્થા) સ્વે નામે વાચા છે. અને ગુરુશાસ્ત્રથી આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન થયેથી હું કૃતાર્થ છું, હું ધન્ય છું, મારું જન્મ મરણ આદિ દુઃખ નિવૃત્ત થયું, એ રીતે જે વિશેષ આનંદનો અનુભવ થાય છે, તેનું નામ આનંદાવભાસભોગ એમ જાણવું. અને જ્ઞાન થયા પછી નિર્વિકલ્પક સુખના અનુભવ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, તેનું નામ ઇચ્છાશક્તિ, અને રજોગુણ તમોગુણના સંબંધરહિત જે સત્ત્વગુણ તેનું નામ શુદ્ધ સત્ત્વગુણ જાણવો. આ અવસ્થામાં પ્રણવની અર્ધ મા-

ત્રા છે. ને હું દ્રષ્ટા છું, એવું જે અભિમાન તેને પ્રત્યગાત્મઅભિમાન કહીયે. એરીતે તુરીયઅવસ્થા આદિ જે મહાકારણદેહનાં આઠ તત્ત્વો કહ્યાં, તે વિશેષ જ્ઞાનરૂપ સર્વ તત્ત્વનો પ્રકાશક તું સામાન્ય પૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છે ॥ ૨૦ ॥

એવાં સર્વ મઠીને વ્યાપી તત્ત્વ કહી, તું એનો જાણનાર સ્વપ્રકાશ સહી ॥ અ-હં બ્રહ્માસ્મિ યહ દૃઢ હોઈ, એજ સાક્ષાત્કાર કહીએ સોઈ ॥ ૨૧ ॥

॥ અર્થ ॥ ઉપર કહી આવ્યા એવાં સર્વ મઠી-ને સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ તથા મહાકારણ એ ચારે દેહનાં વ્યાપી તત્ત્વ કહ્યાં જેવાં કે, સ્થૂલદેહનાં તેત્રીશ, સૂક્ષ્મદેહનાં તેત્રીશ, કારણદેહનાં આઠ તથા મહાકારણદેહનાં આઠ એ સર્વ તત્ત્વોને જાણવાવાળો તું પ્રત્યક્ આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે, તેમાં સંદેહ નથી. વાસ્તે હે શિષ્ય, એમ વિચાર કરીને હું ઉપાધિર-

(૧૮૩)

હિત શુદ્ધ બ્રહ્મ હું એવો જ્યારે દૃઢ નિશ્ચય થાય,
ત્યારે તેનું નામજ સાક્ષાત્કાર કેહેતાં અપરોક્ષ-
જ્ઞાન કહીએ ॥ ૨૭ ॥

જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે; એક પરોક્ષજ્ઞાન અને બીજું
અપરોક્ષજ્ઞાન. તેમાં અપરોક્ષજ્ઞાનનું નામ સાક્ષા-
ત્કાર કેહેવાય. ત્યાં પંચદશીનું પ્રમાણ કેહેછે.

॥ શ્લોક. ॥

અસ્તિ બ્રહ્મેતિ ચેદ્દેદ પરોક્ષજ્ઞાનમેવ
તત્ ॥ અહં બ્રહ્મેતિ ચેદ્દેદ સાક્ષાત્કારઃ
સ ઉચ્યતે ॥ ૧ ॥

॥ અર્થ ॥ જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે. એક પરોક્ષ
અને બીજું અપરોક્ષ. તેમાં પરબ્રહ્મ સત્યરૂપ છે, એ
રીતે બ્રહ્મને આત્માથી ભિન્નરૂપ જાણેછે તે જ્ઞાનને
પરોક્ષજ્ઞાન કહીયે, અને તે નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મ હું હું,
એમ અનુભવથી અભેદરૂપ જે જાણેછે તેનું નામ સા-
ક્ષાત્કાર કહિયે કેહેતાં અપરોક્ષજ્ઞાન કહિયે ॥ ૧ ॥

(૧૮૪)

જેમ સાકર મીઠીછે, એમ કોઈના કેહેવાથી સાકરને મીઠી છે એમ જાણેછે, તે સાકરનું પરોક્ષજ્ઞાન કેહેવાય. અને જ્યારે તે સાકરને ટાઈને તેના સ્વાદનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરેછે, તે સાકરનું અપરોક્ષજ્ઞાન કેહેવાય. તેમજ શાસ્ત્રદ્વારાથી પરમાત્મા સત્ ચિત્ અને આનંદરૂપ છે, એમ જાણવું, તે પરોક્ષજ્ઞાન કેહેવાય, અને ગુરુશાસ્ત્રના અનુગ્રહથી વિચારપૂર્વક બ્રહ્મને સત્ ચિત્ અને આનંદના અનુભવપૂર્વક પોતારૂપ જાણવું, તેનું નામ અપરોક્ષજ્ઞાન કેહેવાય.

હવે નીચેની બાવીશમી ચોપાઈમાં ચ્યાર દેહથી ભિન્નરૂપ આત્માના અપરોક્ષ જ્ઞાનનું ફલ કેહેછે.

ચોપાઈ.

એવા ચાર દેહથી ન્યારો હોય, તો
હમણાં મુક્તિસુખ પામે સોય ॥ સર્વવ્યા

પક સહુથી ન્યારો, વિવેકદૃષ્ટિ કરી વિ
ચારો ॥ ૨૨ ॥

॥ ટીકા ॥ પૂર્વે નિરૂપણ કન્યા એવા જે સ્થૂલ,
સૂક્ષ્મ, કારણ અને મહાકારણ એ ચાર દેહ તેથી
ન્યારો હોય કેહેતાં ચાર દેહથી ભિન્ન પ્રકાશક શુદ્ધ
સામાન્ય ચૈતન્ય આત્મા મારું સ્વરૂપ છે, એવા દૃઢ
બોધથી દેહાધ્યાસનો ત્યાગ કરે, તો તે હમણાં જી-
વતાંજ એટલે આ દેહમાંજ મોક્ષસુખને પ્રાપ્ત થાયછે.

શિષ્ય—હે ગુરુ—ભેદદૃષ્ટિ કેવળ દુઃખનું હેતુ
છે, ને તે દુઃખની નિવૃત્તિ વેદાંત શાસ્ત્રમાં પ્રતિપા-
દન કરેલું જે અભેદરૂપ આત્મજ્ઞાન તેથી થાયછે,
અને મોક્ષ પણ તેથીજ થાયછે, એવું મેં શાસ્ત્રમાં
સાંભળ્યું છે, તથાપિ તમે તો, આત્માને ચાર દેહ-
થી ભિન્ન છે એમ નિરૂપણ કરોછો, ત્યારે આત્માથી
દેહ જુદો અને દેહથી આત્મા જુદો, તેમજ આત્મા-
થી ભૂતભૌતિક પ્રપંચ જુદો, અને તે પ્રપંચથી

આત્મા જુદો, એમ પરસ્પર ભેદથી દ્વૈત સિદ્ધ થાયછે, તેથી અદ્વૈતસિદ્ધાંતમાં વિરોધ આવેછે, માટે તેનું સમાધાન સંક્ષેપથી કૃપા કરીને કહો.

ગુરુ—હે શિષ્ય, જેવું બ્રહ્મસ્વરૂપ સત્ય છે, તેમજ બ્રહ્મથી જુદા ચાર દેહ તથા ભૂત ભૌતિક પ્રપંચ જો સત્ય હોય, તો દ્વૈત સિદ્ધ થાય, પણ તે દેહાદિક સર્વ પ્રપંચ બ્રહ્મનેવિષે કલ્પિત છે, જેમ રજ્જુ (દોરડી) વિષે સર્પ, ભૂછિદ્ર, મૂત્રધારા આદિ કલ્પિત માસેછે, પણ તે કલ્પિત સર્પાદિકની દોરીથી ભિન્ન સત્તા નથી. જેમ શુક્તીમાં (છીપમાં) કલ્પિત રજત (રુપું) આદિની શુક્તીથી ભિન્ન સત્તા નથી, તંતુથી પટની ભિન્ન સત્તા નથી, સુવર્ણથી આશ્રૂષણની ભિન્ન સત્તા નથી, મૃત્તિકાથી ઘટશરાવાદિકની ભિન્ન સત્તા નથી, આકાશમાં કલ્પિત શ્યામતાની આકાશથી ભિન્નસત્તા નથી, જેમ મરુભૂમિમાં કલ્પિત મૃગજલની મરુભૂમીથી ભિન્નસત્તા નથી, તેમ દેહાદિ સર્વ પ્રપંચની આત્મસત્તાથી ભિ-

(१८७)

नसत्ता नथी. आत्मायां कल्पित असद्रूप भासे
छे ते असद्रूप देहादिप्रपंचथी द्वैतसिद्ध थतुं नथी.
एक अद्वितीय आत्मा सत्य छे तेथी अद्वैत सिद्धां-
तमां कांइ विरोध आवतो नथी. देहादि जगत् सर्व
असत्य छे ने आत्मा एक सत्यछे एम श्रीकृष्णभगवाने
अर्जुनने भगवद्गीताना बीजा अध्यायमां कह्युंछे.

॥ श्लोक ॥

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते
सतः ॥ उभयोरपि दृष्टो तस्त्वनयोस्तत्त्व-
दर्शिभिः ॥ १ ॥

॥ टीका ॥ असद्रूप एवुं जे आ भूतभौतिक नामरू-
पात्मक देहादि सर्व जगत् तेनो कोइ काले सद्भाव न-
थी सर्वदा असद्रूप छे ने एक अद्वितीय अज अजर
अमर सद्घन चिद्घन आनंदघन परिपूर्ण निरवयव
निष्क्रिय एवो जे सद्रूप आत्मा तेनो कोइ काले
अभाव नथी. सर्वकाल सद्रूप छे ए रीते असत्य एवुं

જગત્ અને સત્યરૂપ એવો આત્મા એ વન્નેનો પરમાત્મ તત્ત્વને સત્ય જાણનાર એવા જ્ઞાની પુરુષોએ અંત જો-યોછે. (નિર્ણય કરેલો છે) એટલે જગત્ સર્વ સ્વોટું છે ને આત્મા એક સાચો છે એમ નિશ્ચય કન્યોછે ?

શિષ્ય—હે મહારાજ, જ્યારે આ જગત્ અસત્ય છે ત્યારે તે દેખાવું ન જોઈએ ને તે અસત્યથી સુખ દુઃખપણ થવું ન જોઈએ. પણ તેમ નથી આ જગત્ દેખાયછે ને તેનાથી સુખ દુઃખપણ થાયછે, ત્યારે તેને અસત્ય કેમ કેહેવાય ? તે કહો.

ગુરુ—સાચું હોય તેજ દેખવામાં આવે ને સા-ચાથીજ સુખદુઃખ થાય એવો કાંઈ નિયમ નથી. અસત્યપણ દેખવામાં આવેછે ને અસત્યથી સુખદુઃ-ખપણ થાયછે. જેમ સ્વપ્ન અસત્ય છે ને દેખાય છે, તથા તેનાથી સુખદુઃખપણ થાયછે. જેમ શુક્તિ-માં કલ્પિત રુપું ને રજ્જુમાં કલ્પિત સર્પ અસત્ય છે, તોપણ દેખાયછે અને તેનાથી સુખ દુઃખપણ થાય-છે. જેમ મૃગજલ તથા આકાશમાં નીલતા અસ-

ત્યજે અને દેઘાયજે, તેમ જગત્ અસત્ય જે તોપણ દેઘાયજે. તેથી સાત્ત્વજ દેઘાય ંમ કાંડ નથી.

અને ઈશ્વરે માયાં કરીને કલ્પિતરૂપ રચેલું ંવું આ ખૂતભૌતિક જગત્ અસદ્ગૂપ મ્લે દેઘવામાં આવો. તેને નિવૃત્તિ કરવાનું કાંડ પ્રયોજન નથી. કેમકે, તે ઈશ્વરે રચેલું જગત્ કોડને બંધન કરતું નથી પળ તે ઈશ્વરના રચેલ જગતમાં સત્યબુદ્ધિ કરીને જીવે જે પોતાના મનથી દ્વૈત રચેલું જે, તે બંધન કરેજે તેથી તેની નિવૃત્તિ કરવી.

શિષ્ય—ઈશ્વરે રચેલું જગત્ આ પ્રસિદ્ધ દેહાદિરૂપ દેઘવામાં આવેજે પળ તેમાં જીવે રચેલું દ્વૈત કયુંજે ? જેથી બંધન થાયજે તે કહો.

ગુરુ—ઈશ્વરનાં રચેલાં દેહસ્ત્રીપુત્રધનાદિકમાં જે અહંતા મમતારૂપ દ્વદ અધ્યાસ દેઘાયજે તે જીવનો કરેલોજે. તે અધ્યાસ બંધનનો તથા દુઃઘનો હેતુ જે. આ દેહ કોડને બંધન કરતો નથી પળ તેમાં અહંતા મમતારૂપ જીવસૃષ્ટિ જે તે બંધનનું કારણ

છે. ईश्वरની રચેલી માંસમયી સ્ત્રી મરી જવાથી તે સ્ત્રીમાં જો મમત્વ ન હોય તો કોઈને દુઃખ થતું નથી પણ તેમાં આ મારી મા છે, આ મારી પુત્રી છે, આ મારી સ્ત્રી છે, આ મારી બેહેન છે, ઇત્યાદિ મમત્વરૂપ ભિન્નભિન્ન જીવની રચેલી મનોમયી સ્ત્રીનો નાશ થવાથી દુઃખ થાયછે, જેમ કોઈનો પુત્ર અતિ દૂર દેશ ગયો હોય ને તે સ્ત્રી જીવેછે પણ કોઈ દુષ્ટ ઠગારે માળસે આવીને તેના પિતાને કહ્યું જે “ તારો પુત્ર તે દેશમાં મરી ગયો. ” સ્ત્રી તે પિતા મારો પુત્ર મરી ગયો એમ મનમાં માનીને અતિ ક્લેશસહિત રુદન કરેછે. અને તેજ પુત્ર દૂર દેશમાં મરી ગયોછે પણ તેના પિતાને “ તારો પુત્ર તે દેશમાં મરી ગયોછે ” એમ જ્યાંસૂધી કોઈએ કહ્યું નથી ત્યાંસૂધી તે પિતાના મનમાં જરામાત્ર પણ દુઃખ નથી. હવે જુવો ईશ્વરનો રચેલ પુત્ર બહાર જીવેછે પણ મનમાં મરી ગયો એમ જાણીને કેટલું દુઃખ થાયછે ! ને ईશ્વરનો રચેલો બહાર મરી ગયો હોય ને

मनमां मारो पुत्र जीवेछे एम मान्युं छे तो कांड दुःख थातुं नथी. एरीते सर्वत्र मननुं रचेलुं द्वैत, बंधनने आपेछे तेसारु आत्मज्ञानेकरीने तेनी निवृत्ति करवी.

शिष्य—ज्यारे मननुं रचेलुं द्वैत बंधन करनारु छे त्यारे ते मानस द्वैतनी निवृत्ति मनना निरोधरूपी योगे करीने थाशे ते सारु योगाभ्यास करवी. आत्मज्ञाननुं शुं प्रयोजनछे? ते कहो.

गुरु—ज्ञानविना केवल योगाभ्यासे करीने तात्कालिक द्वैतनी निवृत्ति थायछे एटले योगे करीने जेटली वखत मन एकाग्र छे तेटली वखत द्वैतनी प्रतीति थती नथी, परंतु आत्मज्ञानविना केवल योगाभ्यासथी फरी जन्म न थाय एवी रीते अत्यंत द्वैतनी निवृत्ति थती नथी. श्रुतिमां पण ज्ञान थयाविना जन्ममरणादि दुःखनी निवृत्ति थतीज नथी, एवो नियम करेलोछे ते एमके, “ज्ञानथीज कैवल्य (मोक्ष) थायछे” “ज्ञानविना मु-

क्ति थती नथी.” अने श्वेताश्वतरउपनिषदमां पण एम कह्युंछे के, “ज्यारे मनुष्यो आकाशने चर्मनी पेठे वेष्टन करशे एटले मृगचर्म लांबु होयछे तेने हाथे करीने जेम विटो करेछे तेम आकाशरूपी पोलाणनो विटो करशे स्यारे देवने (स्वयंप्रकाश आत्माने) जाण्याविना दुःखनो अंत थाशे. ”हवे एनो अभिप्राय ए छे के, आकाशनो विटो जेम कोइ काले थवानो नथी तेम आत्मज्ञान थयाविना केवल योगाभ्यासे करीने जन्मादि दुःखनुं कारण-रूप जे मनोमय द्वैत तेनी असंत निवृत्ति कोइ-काले थवानी नथी.

शिष्य—आ वहार देखायछे एवं जे ईश्वरें करेलुं द्वैत तेने निवारण कन्याविना अद्वैत आत्मानुं ज्ञानज पेदा नहीं थाय स्यारे ते ज्ञान मानस द्वैतने केम निवृत्त करशे ? ते कहो.

गुरु—असद्रूप वहारना द्वैतने निवारण कन्या-विना केवल गुरुशास्त्रना उपदेशे करीने ते द्वैतने मि-

થ્યારૂપજાણ્યેથીજ અદ્વૈતરૂપ આત્માનું જ્ઞાન થાયછે.

શિષ્ય—બાહ્ય દ્વૈતને મિથ્યારૂપ જાણવાથીજ અદ્વૈત જ્ઞાન થતું નથી. દ્વૈતના નિવારણથીજ એટલે બહારનું દ્વૈત (જગત્) દેખવામાં ન આવે એમ કરવાથીજ અદ્વૈત જ્ઞાન થાયછે તેવિના નથી થતું. તેસારુ બાહ્ય દ્વૈતનું નિવારણ કરવું?

ગુરુ—બાહ્ય દ્વૈતના નિવારણમાત્રથીજ જો અદ્વૈત જ્ઞાન થતું હોય તો સુષુપ્તિ અવસ્થામાં તથા પ્રલય-કાલમાં સર્વ પ્રાણિઓને પ્રયત્ન કન્યાવિના પણ સમગ્ર બાહ્ય દ્વૈતની નિવૃત્તિ થાયછે તેથી અદ્વૈત આત્માનું જ્ઞાન થવું જોઈએ. પણ તે વચ્ચે જ્ઞાન થવાનાં સાધનરૂપ ગુરુશાસ્ત્રાદિકનો અભાવ હોવાથી અદ્વૈત જ્ઞાન થતું નથી, અને જ્ઞાનવિના આસંતિક દુઃ-ખની નિવૃત્તિપૂર્વક મોક્ષપણ થતો નથી, વાસ્તે દ્વૈત ન દેખાય તોજ અદ્વૈત જ્ઞાન થાય એવું કેહેવું વ્યર્થ-છે. અને ईશ્વરનું રચેલું જે બાહ્ય દ્વૈત દેખાય છે તે કાંઈ અદ્વૈત જ્ઞાનને બાધકરે એમ નથી, ઉલટું ગુરુ-

શાસ્ત્ર દ્વારાએ કરીને અદ્વૈત જ્ઞાન થવાનું સહાયક છે. અને તેને મિથ્યા જાણ્યાવિના બીજા પ્રકારે કરીને કોઈથી મટાડી શકાય એમ પળ નથી. તેસારુ ઈશ્વરકૃત દ્વૈત ભલે રહ્યું. શાસારુ તેનો દ્વેષ કરેછે ? જીવકૃત દ્વૈત બંધન કરેછે તેથી તેને નિવૃત્તિ કરવાને પ્રયત્ન કરવો.

શિષ્ય—જીવકૃત દ્વૈત પૂર્વે તમે સંક્ષેપથી કહ્યું તેજ છે કે બીજુંપણ છે ? જો કેહેશોકે બીજું પળ છે તો તે કેટલા પ્રકારનું છે ? તે કૃપા કરીને કહો.

ગુરુ—વિચારણ્યમુનિયે જીવકૃત દ્વૈત બે પ્રકારનું કહ્યું છે. એક શાસ્ત્રીય ને બીજું અશાસ્ત્રીય, તેમાં પ્રત્યક્ બ્રહ્મનું એકત્વ વિચારરૂપ જે વેદાંત શાસ્ત્રનું શ્રવણ મનનાદિ કરવું, તેનું નામ શાસ્ત્રીય મનોમય દ્વૈત કેહેવાય, તે શાસ્ત્રીય દ્વૈતનો જ્યાંસુધી સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મરૂપ પ્રત્યગાત્માનો અપરોક્ષ દૃઢ બોધ સિદ્ધ થયો નથી ત્યાંસુધી ત્યાગ કરવો નહીં. કામાદિકની નિઃશેષ નિવૃત્તિપૂર્વક અદ્વૈત તત્ત્વનો દૃઢ

(१९५)

बोध सिद्ध थया पछीज त्याग करवो. जोषण स-
दसद्विचारमां कुशल एवो बुद्धिमान पुरुष, वेदांत-
शास्त्रनो अभ्यास करीने ते द्वारा परोक्ष तथा अप-
रोक्ष ज्ञानमां तत्पर थइने, जेम ब्रीही (डांगर) मांथी
तांडुलने काटी लइने तुपनो त्याग करेछे तेम सम-
ग्र शास्त्रनो त्याग करे. ए रीते श्रुतिमां दृढ बोध
सिद्ध थया पछी शास्त्री य द्वैतने त्याग करवानुं क-
ह्युंछे. तथापि ते श्रुतिमां विचारनी अवधि कही-
छे पण बोध थया पछी सद्विचार न करवो एम
निषेध कन्यो नथी. तेथी दृढ बोध थया पछी पण
पूर्व प्रवाहथी प्राप्त थयेल शास्त्र विचारादि शास्त्री-
य द्वैतने कल्पितरूप जाणीने ते द्वारा सद्विचारमां
कालक्षेप करवाथी कांई बाध देखातो नथी.

शिष्य—हे महाराज, ज्यारे शास्त्रविचारादि-
कने पण तमे कल्पित कहोछो स्यारे तेथी सांसारिक
बंधननी निवृत्ति केम थशे ? ते कहो.

गुरु—जेने निवृत्त करवोछे एवो संसार क्या

साचो छे ? तेथी “जेवो यक्ष तेवुं बलिदान” एवा
 न्याये करीने जेम स्वप्न कल्पित सिंहना दर्शने क-
 रीने कल्पित स्वप्ननी निवृत्ति थायछे, तेम कल्पित
 शास्त्रादिकथी कल्पित संसारनी निवृत्ति थायछे.
 हवे अशास्त्री य द्वैत बे प्रकारनुं छे. एक तीव्र ने बीजुं
 मंद. ते बेमां कामक्रोधादिकने तीव्र एम कह्युंछे,
 अने मनोराज्यने मंद एम कह्युंछे. ते बन्नेनो अद्वैत
 तत्त्वबोध थयानी प्रथमज त्याग करवो. केमके, त-
 त्त्वबोध थवासारु तत्त्वबोधनां चार साधन कहांछे
 तेमां एकतो विवेक (आत्मा सत्यछे ने तेविना सर्व
 असत्यछे), बीजुं वैराग्य (आ लोकना तथा पर-
 लोकना भोगनी अनिच्छा) त्रीजुं षट् संपत्ति तेमां
 १ शम (वासनानो त्याग), २ दम (बाह्येंद्रियोनो
 निग्रह), ३ उपरति (प्रपंचथी निवृत्ति), ४ ति-
 तिक्षा (शीतोष्णादि द्वंद्व धर्मोनी सहनता), ५
 श्रद्धा (ब्रह्मनिष्ठ गुरुनां तथा वेदांत शास्त्रनां वा-
 क्योमां भक्ति), ६ समाधान (चित्तनी एकाग्रता),

(૧૧૭)

ए छ मळीने त्रीजुं साधन, अने चोथुं मोक्षेच्छा (हुं संसारना बंधनथी मुक्त थाउ एवी इच्छा) ए रीते आत्मज्ञानना चार साधनमां त्रीजुं साधन प-
दसंपत्ति कहीछे. तेमां प्रथम शमरूप साधन कह्युं
तेणे करीने कामक्रोधादिकना त्यागरूप वासनानो
त्याग कह्योछे ने समाधानरूप छट्ठुं साधन कह्युं तेणे
करीने मनोराज्यना त्यागरूप चित्तनी एकाग्रता
कहीछे. ते सारु प्रथम साधनअवस्थामां कामक्रो-
धादिकनो त्याग करीने बोध संपादन करवो.

शिष्य—बोध सिद्ध थवा सारु बोध थवानी
पेहेलां कामादि अशास्त्रीय द्वैतनो त्याग करवो
एम तमे कह्युं ते ठीकछे पण तत्त्वबोध थया पछी
तेने ग्रहण करेतो तेमां शुं बाधछे एम शंका पेदा
थाय तो तेनुं शुं समाधान छे ? ते कहो.

गुरु—बोध थया पछी पण जीवन्मुक्तता सि-
द्ध थवासारु तेनो त्याग करवो. केमके, कामक्रो-

धादिरूप क्लेशे करीने जे बंधनवान छे तेने जीवन्मुक्ति सिद्ध थती नथी ए बाधछे.

शिष्य—हे महाराज, जन्ममरणादि दुःख जेमां छे एवा संसारथी हुं घणो खेद पामेलो छुं तेथी जन्मादिक दुःख जेमां नथी एवी असंत मोक्षसुखरूप विदेहमुक्ति मने प्राप्त थशे तेथी हुं कृतार्थ थइश, आंही जीवे त्यांसुधी रहे एवी जीवन्मुक्ति मारे जोइती नथी.

गुरु—कामक्रोधादिकना त्यागे करीने जो हुं जीवन्मुक्तिने संपादन करीश तो आ लोकना भोग मारा जाता रेशे एवा भयेकरीने ज्यारे जीवन्मुक्तिने तुं मुकीदेछे त्यारे हुं विदेहमुक्त थईश तो मारा स्वर्गना भोग जाता रेशे एवा भये करीने विदेहमुक्तिने पण तुं मुकी दइश. जेथी स्वर्गमात्र तुने प्राप्त थशे पण जन्मादि दुःखरहित विदेहमुक्ति प्राप्त नहि थाय.

शिष्य—स्वर्गना भोग सर्व नाशवानछे, साति-

શય છે ને ભોગને અંતે સ્વર્ગથી અધઃપાત થાયછે
 ઇત્યાદિ સ્વર્ગમાં અનેકદોષ રહ્યાછે તેથી હું તેનો
 ત્યાગ કરીશ. સ્વર્ગની મને અપેક્ષા નથી.

ગુરુ—જ્યારે સ્વર્ગમાં ક્ષય અને સાતિશયાદિ દો-
 ષછે તેથી સ્વર્ગનો ત્યાગ કરેછે ત્યારે પોતે સ્વાભા-
 વિક દોષરૂપ ધર્માદિ સર્વ પુરુષાર્થને નાશ કરના-
 રા ને અત્યંત દુઃખ દેનારા જે કામક્રોધાદિક તેનો
 ત્યાગ કેમ નથી કરતો ?

શિષ્ય—વૈરાગ્યાદિ સાધને કરીને અતિ અ-
 નર્થના કારણરૂપ કામાદિકનો મેં ત્યાગ કરેલો છે,
 ત્યારે આ લોકમાં ભોગમાત્રને ઉપયોગી કામાદિ-
 કના ગ્રહણ કરવાથી કયો દોષછે ? તે કહો.

ગુરુ—હે શિષ્ય, આત્મતત્ત્વને જાણીને પણ જો
 નિઃશેષ (સમગ્ર) કામક્રોધાદિકનો ત્યાગ નહીં ક-
 રીશ અને કામાદિકને વશ થઈને “હું તત્ત્વવેત્તાહું
 મારા ઉપર વિધિનિષેધશાસ્ત્રનો ઉપદેશ નથી” એવા
 અભિમાને કરીને ધર્મશાસ્ત્રને તથા તેમાં નિરૂપણ

કરેલાં પુણ્યકર્મોને પળ મુકી દેવાથી યથેષ્ટાચરણમાં (શાસ્ત્રે કહેલ વર્ણાશ્રમના ધર્મની મર્યાદા મુકીને સ્વેચ્છાથી વર્તવામાં) તારી પ્રવૃત્તિ થશે. ને હે શિષ્ય, તું કદાચિત્ એમ કહીશ જે ભલે થાઓ તો તેમ થવું યોગ્ય નથી. એરીતે નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ નામના ગ્રંથમાં શ્રીસુરેશ્વરાચાર્યે વિસ્તારથી નિરૂપણ કન્યું-છે. તેનો અભિપ્રાય એ છે કે, જે પુરુષે અદ્વૈત પરમાત્મતત્ત્વ જાણ્યુંછે ને તેની જો યથેષ્ટાચરણમાં પ્રવૃત્તિ થાશે તો અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરવા આદિ અધર્મમાં પળ પ્રવૃત્તિ થવાથી શ્વાનનો ને તત્ત્વજ્ઞાનીનો સરસો વ્યવહાર થશે. પળ જેને તત્ત્વજ્ઞાન થયુંછે તેને યથેષ્ટાચરણ થવુંજ સંભવતું નથી. કેમકે, જેણે પૂર્વ જન્મમાં અધર્માચરણ કરેલું હોયછે તેને આ જન્મમાં પળ અધર્મમાં રુચી થઈને યથેષ્ટાચરણમાં પ્રવૃત્તિ થાયછે. પળ જેને તત્ત્વજ્ઞાન થાયછે તેતો પુણ્યકર્મોએ કરીને થાયછે અને અનેક જન્મોમાં અનેક યજ્ઞદાનાદિક પુણ્યકર્મોએ કરીને સર્વ પાપ-

नी निवृत्तिपूर्वक जेनुं अंतःकरण शुद्ध थयुंछे तेने तत्त्वज्ञान उत्पन्न थइने मोक्षनी प्राप्ति थायछे एम भगवद्गीतामां श्रीकृष्णे कह्युंछे. यज्ञे करीने, अन्न धन आदिना दाने करीने, मन तथा इंद्रियोना निग्रहरूपी तपे करीने अथवा कृच्छ्रचांद्रायणादिरूप तपे करीने ब्राह्मणो आत्मतत्त्वेने जाणवानी इच्छा करेछे. एरीते श्रुतिमां पण कह्युंछे. तेथी अनेक पुण्यकर्मनुं फलरूप जे तत्त्वज्ञान तेने प्राप्त थइने पापकर्मनुं फलरूप जे यथेष्टाचरण तेमां प्रवृत्ति थती नथी. जेम कोय पुरुष अतिशे करीने क्षुधाथी पीडित होय तोपण आ विषवालुं अन्न छे एम जाणे तो ते अन्नने खावाने प्रवृत्त थाय नही, त्यारे ते पुरुष मिष्टान्न खाईने तृप्त थया पछी ते विषवाला अन्नने खावाने केम प्रवृत्त थशे ? अर्थात् नही थाय. तेम जे समये मुमुक्षु अवस्था हती ते समये पण शास्त्रना कहेला पोताना वर्णाश्रमोना धर्म अनुसार प्रवृत्ति हती पण यथेष्टाचरणमां प्रवृत्ति न

હતી, ત્યારે જેને પુણ્ય કર્મના અનુષ્ઠાનપૂર્વક ईश्वरના અનુગ્રહે કરીને સર્વ લોકોના ભોગોનેવિષે વૈરાગ્યવાન થઈને આત્માનું જ્ઞાન થયુંછે ને તે જ્ઞાને કરીને તૃપ્ત છે, તેની યથેષ્ટાચરણમાં પ્રવૃત્તિ કેમ થશે ? અર્થાત્ નહીજ થાય. તેસારુ હે મુમુક્ષો, તું તત્ત્વજ્ઞાનવાન છો જે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈને સનકાદિક તથા શુકાદિક ઉત્તમ પદવીને પ્રાપ્ત થયાછે, તે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈને સર્વથી અધમ પશુ સૂકર સરસા થવાની ઇચ્છા ન કર. ને બંધન દેનારા તીવ્ર (જોરાતા) મનોમય દ્વૈતરૂપ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ઇત્યાદિ સર્વ દોષોમાં દોષદૃષ્ટિ કરી ત્યાગ કરીને તથા સર્વ અનર્થનું મૂલભૂત મનોમય દ્વૈતરૂપ મનોરાજ્યને (મનના રચેલા અનેક પ્રકારના વિષયોના સંકલ્પોને) પણ ત્યાગ કરીને સચ્ચિદાનંદ પરિપૂર્ણ પરમાત્મામાં અભેદસ્થિતિરૂપ જીવન્મુક્તિનાં સુખને સંપાદન કર. અને મનોમય દ્વૈતરૂપ કામક્રોધાદિ આસુરી સંપત્તિ, બંધન દેનારી છે તેથી તેનો

(२०३)

त्याग करवो. एम भगवद्गीतामां श्रीभगवाने
पण कह्युं छे.

॥ श्लोक ॥

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमा-
त्मनः ॥ कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मा-
देतत्रयंत्यजेत् ॥ १ ॥

अर्थ—श्वानसूकरादि नीच योनिरूपी नरक-
मां जवाने काम, क्रोध ने लोभ ए त्रण प्रकारनुं
द्वार (मार्ग) छे ने ते कामादिक मोक्षमार्गमां प्र-
वृत्त थएला मुमुक्षु पुरुषना मोक्षरूपी पुरुषार्थने
नाश करेछे ते सारु काम क्रोध ने लोभ ए त्रणेनो
विवेकपूर्वक आत्मविचारथी त्याग करवो ॥ १ ॥
अने कामक्रोधादिनी निवृत्ति थयाविना जीवन्मु-
क्तिनुं सुख सिद्ध थतुं नथी ते सारु तेनी निवृत्ति
करीने कल्पितरूप देहादि प्रपंचथी भिन्नरूप अद्वि-
तीय आत्मानो गुरुशास्त्रना उपदेशथी अनुभव करी-

શ તો હમણાં (તત્કાલ આજ દેહમાં) મોક્ષસુખને વિસ્મૃત કંઠાભરણનીપેઠે પ્રાપ્ત થઈશ.

एरीते चोपाईना पूर्वार्द्धमां कल्पितरूप सर्व देहादि प्रपंचथी भिन्नरूप अद्वितीय आत्माना ज्ञाने करीने मोक्षरूप आत्मसुखनी प्राप्ति आज देहमां थायछे एम निरूपण कऱ्युं. हवे चोपाईना उत्तरार्द्धमां सर्वत्र जगत्मां अधिष्ठानरूपे करीने आत्मा व्यापक छे ने ते कल्पित जगत्थी जुदो छे एम निरूपण करेछे. “सर्वव्यापक सहुथी न्यारो इति” ते आत्मा सर्वव्यापक केहेतां नामरूपात्मक सर्व ब्रह्मांडमां अस्ति भाति प्रियरूपे करीने व्यापक छे. जेम दागीनामां सुवर्ण व्यापक छे. अने सहुथी न्यारो, केहेतां कल्पितरूप सर्व ब्रह्मांडथी जुदो छे. जेम कल्पित सर्पथी रज्जु जुदीछे अने स्थूल, सूक्ष्म ने कारण ए त्रण देहमां द्रष्टारूपे करीने जाग्रत स्वप्न सुषुप्ति ए त्रण अवस्थामां साक्षीरूपे करीने अन्नमयादि पंचकोशमां प्रकाशकरू-

(२०५)

पे करीने सच्चिदानंदरूप आत्मा व्यापक छे ने तेज आत्मा असद्रूप देहोथी तथा अवस्थाओथी तथा पंचकोशथी जुदोछे एम विवेकदृष्टिए करीने विचारो केहेतां एक अद्वितीय सजातीय विजातीय स्वगतभेदरहित आत्मानो अनुभव करो ॥ २२ ॥

(ए रीते ज्यारे गुरुए विचार कखानुं कह्युं, स्यारे शिष्ये जे जे सांभळ्युं हतुं ते सर्वनुं मनन करी, निदिध्यासनपूर्वक पोताना स्वरूपनो साक्षात्काररूप अनुभव कच्यो ते अनुभवने त्रण दोहाए करी शिष्य कही बतावें छे तेमां पण प्रथम दुहामां चार देहथी तथा त्रण अवस्थाथी आत्मानुं भिन्न रूप छे एम कहेछे.)

दुहो.

शिष्य.-हुं स्थूल सूक्ष्म कारण नहीं,
नहीं महाकारण रूप ॥ नहीं जाग्रत् स्वप्न सुषुप्ति, हुं पोते शुद्ध स्वरूप ॥ २३ ॥

॥ ટીકા ॥ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ ને કારણ એવા જે દેહત્રય તે હું નહીં, અને વિશેષજ્ઞાનરૂપ જે મહાકારણદેહ તે પણ હું નહીં, અને જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ એ ત્રય અવસ્થા તે પણ મારા આત્મામાં નથી, તે અવસ્થા બુદ્ધિની છે, તેમજ ભાગવતમાં પણ સપ્તમસ્કંધના સાતમાં અધ્યાયમાં પ્રહ્લાદે કહ્યું છે.

॥ શ્લોક ॥

બુદ્ધેર્જાગરણં સ્વપ્નઃ સુષુપ્તિરિતિ વૃ-
ત્તયઃ ॥ તા યેનૈવાનુભૂયંતે સોધ્યક્ષઃ પુ-
રુષઃ પરઃ ॥ ૧ ॥

॥ અર્થ ॥ જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થા બુદ્ધિની છે તે ત્રણ અવસ્થાઓ જેનેકરીને જણાયછે, તે ત્રણ અવસ્થાનો સાક્ષી અવસ્થાથી ભિન્ન સચ્ચિદાનંદરૂપ ઉત્તમ પુરુષ છે ॥ ૧ ॥

વાસ્તે ત્રય અવસ્થાનો પ્રકાશક હું પોતે કેવળ શુદ્ધ નિર્મલ સ્વયંપ્રકાશ સામાન્યસ્વરૂપ છું ॥ ૨૩ ॥

(२०७)

हवे शिष्य बे दुहाथी निष्प्रपंचरूप एवो जे नि-
र्विकल्प आत्मा तेनो अनुभव कहेछे.

तुर्या साक्षी तो कोय कहे, जो साक्ष्य
पदारथ होय ॥ उपाधिरहित स्वरूपहुं,
नहीं साक्ष्य साक्षी दोय ॥ २४ ॥

॥ टीका ॥ जो साक्ष्य (साक्षीथी जणाय)
एवी जाग्रत् अवस्था आदि वृत्तियो तथा स्थूल
सूक्ष्म देहादि पदार्थों आत्माथी भिन्न सत्य होय तो
तुरीय अने साक्षी एवां आत्मानां बे नाम कोइथी
केहेवाय, पण जाग्रदादि अवस्था तथा स्थूलादि
पदार्थों पारमार्थिक साचा नथी, त्यारे तुरीय तथा
साक्षी ए नाम केम केहेवाय. जेम एक पुरुषना
जुदा जुदा संबंधियोनी अपेक्षाथी जुदां जुदां नाम
केहेवामां आवेछे, भाणेज होय तो मामो केहेवाय,
भत्रीजो होय तो काको, जमाई होय तो ससरो,
पुत्र होय तो पिता केहेवाय. पण ते संबंधियोनो

(૨૦૮)

અભાવ થઈતી તે પુરુષના મામો, કાકો ઇત્યાદિ નામ કેહેવાતાં નથી. તેથી એ સર્વ નામ કલ્પિત છે, પુરુષ માત્ર સાચો છે. તેમ તુરીયસાક્ષી આદિ નામ પણ મારા સ્વરૂપમાં ઉપાધિની અપેક્ષાથી છે, વાસ્તવિક નથી. અને હું તે જાગ્રતઆદિ ઉપાધિરહિત નિરુપાધિસ્વરૂપ છું તેથી મારા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સાક્ષ્ય અને સાક્ષી એવાં બંને નામ નથી ॥ ૨૪ ॥

હું વિશ્વ તૈજસ પ્રાજ્ઞ નહીં, નહીં તુર્યા મુજમાંય ॥ નહીં દ્રષ્ટા સાક્ષી નહીં, કેવલ શુદ્ધ હું ભાય ॥ ૨૫ ॥

॥ ટીકા ॥ જાગ્રતનો અભિમાની વિશ્વ, સ્વપ્નનો અભિમાની તૈજસ અને સુષુપ્તિનો અભિમાની પ્રાજ્ઞ એ ત્રણે હું નથી અને તુર્યા અવસ્થા એવું જે નામ તે તથા દ્રષ્ટા, સાક્ષી, એવાં નામ પણ મારામાં વાસ્તવિક નથી. કેમ જે, દૃશ્ય તથા સાક્ષ્યની અપેક્ષાથીજ દ્રષ્ટા અને સાક્ષી એવાં નામ કેહેવા-

(२०९)

यछे. षण जो दृश्य तथा साक्ष्य पदार्थो न होय
तो कोनो द्रष्टा तथा कोनो साक्षी केहेवाय. माटे
दृश्य तथा साक्ष्य जे पदार्थो छे, ते पारमार्थिक
सत्य रेहेता नथी, तेथी ए नामो पण केहेवातां
नथी. तथापि जे ठेकाणे कहांछे, ते मात्र दृश्या-
दिकनी अपेक्षाथीज कहां छे. वास्तव विचारीने
अनुभव करवाथी एम सिद्ध थायछे के केवळ नि-
ष्प्रपंच, स्वयंप्रकाश, स्वतःसिद्ध, निरुपाधिक, शुद्ध-
रूप, मनवाणीने अगोचर, हुं छुं ॥ २५ ॥

(ए प्रमाणे शिष्यनो अनुभव सांभळीने, गुरु
तेने थएलो अनुभव दृढ थवा सारु, मनवाणीने
अगोचर एवुं जे निष्प्रपंच अद्वैत ब्रह्मनुं स्वरूप
तेने बे दुहाथी निरूपण करेछे).

ज्यां नहीं पिंड ब्रह्मांड नहीं, नहीं
एक त्यां दोय, ॥ प्रकृति पुरुष ज्या न-
हीं, स्वयंप्रकाश सत सोय ॥ २६ ॥

॥ ટીકા ॥ જ્યાં(જે અદ્વૈત સ્વરૂપમાં)નહિં પિંડ
 કેહેતાં શરીરનો સંબંધ નથી, તેમજ બ્રહ્માંડનો પણ
 સંબંધ નથી, સ્ત્રી કેહેતાં તે અદ્વૈત સ્વરૂપમાં એક વે
 ઇત્યાદિ ગણના (ગણતરી) પણ નથી, અને જેમાં
 પ્રકૃતિ એટલે માયા, અને પુરુષ એટલે અવિદ્યા ઉ-
 પાધિમાન્ જીવ એ વન્ને, નથી, તેવું સ્વયંપ્રકાશ,
 સત્ય, અદ્વિતીય સ્વરૂપ છે એમ જાણવું ॥ ૨૬ ॥

વૃત્તિવ્યાપ્તિ ફલવ્યાપ્તિ વિના, જેમ
 નું તેમ સ્વરૂપ, ॥ સદા ઉદિત સ્વપ્રકા-
 શ છે, મન વાણિ વિન રૂપ ॥ ૨૭ ॥

॥ ટીકા ॥ વળી તે આત્મસ્વરૂપ વૃત્તિવ્યાપ્તિ
 તથા ફલવ્યાપ્તિ એ વન્નેના સંબંધવિના જેમનું તેમ
 કેહેતાં જેવું છે, તેવુંજ સ્વાભાવિક સ્વરૂપ છે.

શિષ્ય-વૃત્તિવ્યાપ્તિ અને ફલવ્યાપ્તિ કોને
 કહિયે તે કહો.

ગુરુ-અંતઃકરણની વૃત્તિ ઘટાદિ પદાર્થોમાં

વ્યાપીને તે પદાર્થ આકારે જે ફુરેછે તેનું નામ વૃત્તિવ્યાપ્તિ કહીએ. અને ચિદાભાસની પદાર્થમાં જે વ્યાપ્તિ ઇટલે આ ઘટ છે એવું જે જ્ઞાન થવું એનું નામ ફલવ્યાપ્તિ કહીએ. અજ્ઞાનની નિવૃત્તિપૂર્વક આત્માનું જે વિશેષ જ્ઞાન તેની ઉત્પત્તિથવાસારુ માત્ર, વૃત્તિવ્યાપ્તિની અપેક્ષા છે, ફલવ્યાપ્તિની અપેક્ષા નથી. જેમ પોતેજ પ્રકાશસ્વરૂપ એવા સૂર્યને જોવા સારુ કેવળ નિરોગી નેત્રની અપેક્ષા છે, પણ બીજા દીપાદિકની અપેક્ષા નથી. તેમ સ્વયંપ્રકાશરૂપ આત્માને જાણવાસારુ વૃત્તિવ્યાપ્તિની અપેક્ષા છે ફલવ્યાપ્તિની અપેક્ષા નથી. અને બાહ્ય જે ઘટપટાદિક પદાર્થો છે, તેને જોવા સારુ, વૃત્તિવ્યાપ્તિ તથા ફલવ્યાપ્તિ એ બન્નેની અપેક્ષા છે. જેમ અંધકારમાં ઘટ છે, તેને જોવાને નેત્ર તથા દીપક એ બન્નેની અપેક્ષા છે, કેવળ નેત્રથી ઘટ દેખાય નહીં તેમ જડ પદાર્થો, ચિદાભાસવિના કેવળ જડ જે અંતઃકરણની વૃત્તિ, તેથી દેખાતા નથી, કારણ કે, એકલી

વૃત્તિ જડ છે. અને જે પદાર્થો જોવાના છે તે પળ જડ છે માટે જડથી જડ ભાસે નહીં તેથી તે પદાર્થોને જાણવાને ફલવ્યાપ્તિની અપેક્ષા છે, પળ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિપૂર્વક આત્મસ્વરૂપનો જે અનુભવ કરવો તેમાં તેની અપેક્ષા નથી. કેવળ વૃત્તિવ્યાપ્તિનીજ અપેક્ષા છે.

શિષ્ય—હે મહારાજ, જ્યારે વૃત્તિથી આત્મા જણાયછે, ત્યારે વૃત્તિ દ્રષ્ટા થઈ, અને આત્મા વૃત્તિનો દૃશ્ય થયો. તેથી આત્મા મનવાળીને અગોચર છે, એમ શ્રુતિ કહેછે તે અપ્રમાણ થશે. માટે તેનું સમાધાન કહો.

ગુરુ—હે ભાઈ, મન કાંઈ આત્માને દૃશ્ય પદાર્થની પેઠે વિષય કરીને જોતું નથી, પળ, મનદ્વારા એ વિચાર કરીને અવિદ્યા તથા દેહાધ્યાસને નિવૃત્ત કરીને, આત્મા પોતે પોતાના સ્વરૂપેજ પ્રકાશે છે. જેમ પુરુષ દર્પણે કરીને પોતાનું મુખ પોતે જુવેછે, પળ કાંઈ દર્પણ મુખને જોતું નથી. દર્પણ મુ-

સ્વ જોવાનું માત્ર સાધન છે, મુસ્વ જોયા પછી દર્પણને પળ મુકીદેછે, તેમજ મુમુક્ષુ પુરુષ મનની વૃત્તિથી વિચારદ્વારા અજ્ઞાનની નિવૃત્તિપૂર્વક સ્વ-પ્રકાશ આત્માનો અનુભવ કરીને, વૃત્તિને પળ ત્યાગ કરેછે, તેથી વૃત્તિવ્યાપ્તિ ફલવ્યાપ્તિ વિના આત્માનું સ્વાભાવિક જેવું સ્વરૂપ છે, તેવુંજ કહ્યું. વળી તે આત્મસ્વરૂપ સદા ઉદિત સ્વયંપ્રકાશ છે.

• શિષ્ય—હે દયાલો, સ્વયંપ્રકાશ કોને કહીએ? તે મને સ્પષ્ટ સમજાય, તેમ કહો.

ગુરુ—જગતમાં જે ઘટ, પટ આદિ પદાર્થો છે, તે સૂર્ય દીપક આદિના પ્રકાશે કરીને દેખાયછે, તે માટે તે પદાર્થો પરપ્રકાશ્ય છે એમ જાણવું. અને જે વસ્તુ પોતે પ્રકાશરૂપ છે, અને બીજાને પ્રકાશ કરેછે, ને જેને પ્રકાશ કરનારો બીજો કોઈ પળ પદાર્થ નથી, તેને સ્વયંપ્રકાશ કહીએ. તેવો સ્વયં-પ્રકાશરૂપ તો એક આત્માજ છે, તેવિના જે કાંઈ નામ, રૂપ, શ્રૂત, ભૌતિક પ્રપંચ છે, તે સર્વ પરપ્ર-

કાશ્ય છે. જોપણ સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, વીજળી અગ્નિ આદિ પદાર્થો પોતે પ્રકાશરૂપ છે. ને વીજા ઘટાદિ પદાર્થોને પ્રકાશ પળ કરેછે, તથાપિ તેઓ આત્મા-ને પ્રકાશ કરવાને સમર્થ નથી અને આત્માના પ્ર-કાશથીજ તે સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા આદિ સર્વ પ્રકાશો દેખાયછે, તેથી તે બધા જડ પરપ્રકાશ્ય છે ને આ-ત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે, એમ જાણવું. સ્વપ્રાવસ્થામાં પળ તે સૂર્ય, ચંદ્ર આદિ કોઈ પળ પ્રકાશ નથી, અને આત્મા પોતે સ્વયંપ્રકાશ છે, તેથીજ અંતઃકરણનો પરિણામરૂપ સર્વ સ્વપ્રપંચ દેખાયછે. તેનો અનુ-ભવ સર્વ કોઈને છે તેમજ બૃહદારણ્ય ઉપનિષદમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિએ જનક રાજા પ્રત્યે સૂર્ય ચંદ્ર અ-ગ્નિ આદિનું નિરાકરણ કરીને આત્મા સ્વયંજ્યોતિ, સ્વયંપ્રકાશ છે એવો ઉપદેશ કયોછે, તેમ ભગવદ્ગી-તાના તેરમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે પળ કહ્યુંછે.

॥ શ્લોક ॥

જ્યોતિષામપિ તજ્જ્યોતિસ્તમસઃ પ-

રમુચ્યતે ॥ જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં, હૃદિ
સર્વસ્ય ધિષ્ઠિતં ॥ ૧ ॥

॥ અર્થ ॥ જાણવા યોગ્ય જે તે પરમાત્માનું સ્વ-
રૂપ, તે સૂર્યચંદ્રાદિ જ્યોતિઓને પણ પ્રકાશ કરના-
રું સ્વયંજ્યોતિરૂપ છે ને તમરૂપ અજ્ઞાનથી ભિન્ન છે
ને જ્ઞાનસ્વરૂપ સ્વયંપ્રકાશ છે ને તે સ્વરૂપ મુમુક્ષુને
અમાનિત્વાદિ સાધનપૂર્વક આત્મજ્ઞાને કરીને જાણ-
વાંમાં આવેછે ને તે સ્વરૂપ સર્વ પ્રાણીમાત્રના હૃદય-
નેવિષે બુદ્ધિને તથા બુદ્ધિના ધર્મો તથા અવસ્થાને
પ્રકાશકરૂપે રહેલું છે ॥ ૧ ॥ એરીતે અનુભવથી તથા
શ્રુતિસ્મૃતિના પ્રમાણથી પણ આત્મા સ્વયંપ્રકાશછે,
એમ નિશ્ચય થાયછે. “અને મન વાણી વિનરૂપ”
કેહેતાં મનઆદિ ચાર અંતઃકરણ અને વાણી આદિ
દશ ઇન્દ્રિયો તેથી રહિત આત્માનું સ્વરૂપ છે એટલે
મન ઇન્દ્રિયોરૂપ આત્મા નથી, અથવા મનવાણી વિ-
નરૂપ કેહેતા, મનવાણીથી અગોચર, આત્માનું સ્વ-
રૂપ છે. આત્મામાં, મનવાણીની પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

(२१६)

शिष्य—हे महाराज, आत्मा मां मनवाणीनी प्रवृत्ति थती नथी तेनुं कारण शु ?

गुरु—हे भाई, जे वस्तुमां जाति, क्रिया, गुण, नाम, रूप आदि शब्दप्रवृत्तिना कारणोनो संबंध होयछे तेमांज वाणी प्रवृत्त थायछे. आत्मा असंग अगुण अक्रिय छे माटे एमां जाति क्रिया गुण आदिकनो संबंध नथी, तेथी तेमां वाणी तथा मन आदि प्रवृत्त थई शकतां नथी, माटे “मनवाणी बिन रूप” कह्युं ॥ २७ ॥

ए रीते बे दुहाए करीने निष्प्रपंचस्वरूपनुं वर्णन कच्युं ने हवे महावाक्यना अर्थने निरूपण करवासारु प्रथम एक दुहाए करीने लक्ष्यस्वरूपमां तद्रूपताए स्थिति करवाना प्रकारने कहेछे.

॥ दुहो ॥

एम अभेद लक्ष्य जाणी करी, रही-

य सुख स्वरूप ॥ निरंतर महदाकाश-
वत्, पोते स्वयं स्वरूप ॥ २८ ॥

टीका—एम (पूर्वे कही आव्या ए रीते) म-
नवाणीने अगोचर अभेद लक्ष्य (जीव ईश्वर भेद र-
हित लक्ष्यार्थरूप आत्मा) तेने अनुभवथी जाणीने,
“रहीये सुख स्वरूप” केहेतां अद्वैत सुख स्वरूपमां
तद्रूपताए स्थिति करी रहेबुं, अने जेम महदाकाश
निरंतर भेदरहित असंग सर्वत्र व्यापक छे, तेम-
ज, पोतानुं आत्मस्वरूप जीव, ईश्वर आदि भेदर-
हित व्यापक छे. तथा स्वयंप्रकाश असंग छे माटे
हे शिष्य, हुं निर्विकल्प, असंग, सुखरूप ब्रह्म छुं
एवो निश्चय दृढ राखवो ॥ २८ ॥

शिष्य—हे महाराज, तमे जीव ईश्वरने एक
कहोछो, तेमां प्रसिद्ध विरोध देखवामां आवेछे.
केमके, जीव सुखी, दुःखी, कर्ता, भोक्ता, जन्म-
मरणवान्, असमर्थ, पराधीन, अभिमानवान् तथा

અલ્પજ્ઞ છે. અને ईश्वर અહંકારરહિત, સુખદુઃ-
 સ્વરહિત, સમર્થ, સ્વતંત્ર, જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ,
 અને પ્રલયનો કર્તા, તથા સર્વજ્ઞ છે માટે એ બન્ને-
 ની એકતા કેમ ઘટે તે કહો તથા તેના એકત્વને-
 વિશે પ્રમાણ કહો ?

ગુરુ—હે શિષ્ય, એ તારી શંકા, તત્પદ ईश्वર
 અને લ્પદ જીવ એ બે પદોનો વાચ્યાર્થ તથા લ-
 ક્ષ્યાર્થ સમજવાવગરની છે, કારણ કે, જીવમાં ક-
 ટ્વ, ભોક્તૃત્વ, સુખ, દુઃખ, આદિ સંસારની જે
 પ્રતીતિ થાયછે, તે કેવળ અવિદ્યાકલ્પિત અંતઃક-
 રણાદિ ઉપાધિના અધ્યાસથીજ થાયછે, પણ જીવનું
 વાસ્તવિક સ્વરૂપ શુદ્ધ, સચ્ચિદાનંદ છે. અને ક-
 ટ્વ, ભોક્તૃત્વ, આદિક અંતઃકરણના ધર્મ છે, જન્મ
 મરણ દેહનેજ છે, લક્ષ્યરૂપ આત્મામાં એ કાંઈ નથી,
 તેમજ ईश्वરમાં જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ પ્રલય કર-
 વાપણું માત્ર માયા ઉપાધિ લઈનેજ છે, ईश्वરનું
 વાસ્તવિક સ્વરૂપ તો શુદ્ધ, અદ્વિતીય, પૂર્ણ સચ્ચિદા-

નંદરૂપ લક્ષ્ય છે માટે ઉપાધિના ભેદથી વિચાર-
 વિના જીવૈશ્વરનો વાચ્યાર્થથી ભેદ પ્રતીત થાયછે
 પણ બન્નેનો લક્ષ્યાર્થ વિચારતાં અનુભવથી અભેદ
 સિદ્ધ થાયછે. તેમ સામવેદનાં છાંદોગ્ય ઉપનિષદ-
 નાં મહાવાક્યમાં પણ અભેદ નિરૂપણ કયોછે. તે
 મહાવાક્યનેજ અભેદનેવિશે પ્રમાણરૂપ જાણવું. તે
 મહાવાક્યમાં તત્ત્વં અને અસિ એ ત્રણ પદ છે
 તેનો અભેદ અર્થ દૃષ્ટાંતપૂર્વક ઓગળત્રીશમા દો-
 હામાં કહુંછું. તે શ્રવણ કરી ધારણ કર.

તત્ત્વં મઠ ઘટાકાશવત્, અસિ પદ
 મહદાકાશ ॥ બે ઉપાધિભાગ ત્યાગ ક-
 રી, પોતે સ્વયંપ્રકાશ ॥ ૨૯ ॥

ટીકા—હે શિષ્ય, જેમ એકજ આકાશનું, મઠ
 ઉપાધિથી મઠાકાશ એવું નામ કેહેવાયછે અને ઘટ
 ઉપાધિથી ઘટાકાશ એવું નામ કેહેવાયછે, તથા-
 પિ તે મઠ તથા ઘટ એ બે ઉપાધિવિના જે પૂર્ણ આ-

કાશ છે, તેનું નામ મહદાકાશ કેહેવાય છે, તેમજ
 એક અદ્વિતીય તત્ત્વમાં માયા ઉપાધિથી તત્પદનો
 અર્થ ईश्वर એમ કેહેવાય છે અને અવિદ્યા ઉપાધિથી
 ત્વંપદનો અર્થ, જીવ કેહેવાય છે તથાપિ એ બે ઉપા-
 ધિ મુકીને લક્ષ્યમાં “ તે તું છે ” એમ અસિપદથી
 બન્નેની એકતા જાણવાથી એક અદ્વિતીય બ્રહ્મસ્વ-
 રૂપ સિદ્ધ થાય છે. અને ईश्वરમાં સમર્થપણું ને જીવમાં
 અસમર્થપણું એ માત્ર મોટી તથા નાની ઉપાધિથી
 છે, પણ સ્વરૂપમાં નથી. જેમ મઠમાં ઘણાં માણસો
 બેસી શકે, તથા હજારો મળ અનાજ પણ ભરાય,
 અને ઘટમાં તો એક પણ માણસ બેસી શકે નહીં ને
 એક મળ અનાજ પણ ન માય. તેથી તે મઠ તથા
 ઘટમાં મોટી તથા નાની ઉપાધિના ભેદથી મોટું
 નાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે, પણ તે મધ્યેના આકાશમાં
 મોટા નાનાપણું અને સામર્થ્ય, અસામર્થ્ય એવો
 ભેદ નથી. ઘટમાં તથા મઠમાં મહદાકાશ ભેદરહિત
 એકજ છે, હ્રદો નથી, તેમ તત્પદ તથા ત્વંપદનો

લક્ષ્યાર્થરૂપ શુદ્ધ, સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ એકજ છે. તેમાં ભેદ નથી, વાસ્તે કલ્પિત એવી જીવ તથા ईश्वर-ની વાચ્યાર્થરૂપ જે બે ઉપાધિ (અવિદ્યા તથા માયા) તેને ભાગત્યાગ લક્ષણાથી ત્યાગ કરીને હે મુમુક્ષુ તું પોતે (પ્રત્યગાત્મા) જીવ ईश्वરનો શુદ્ધ લક્ષ્ય સ્વયંપ્રકાશરૂપ છે તેમાં નિષ્ઠા કર.

શિષ્ય—હે મહારાજ, ભાગત્યાગ લક્ષણા કોને કહીએ અને લક્ષણા કેટલા પ્રકારની છે તે કૃપા કરીને કહો.

ગુરુ—૧ જહતી ૨ અજહતી અને ૩ જહદજહતી, એ ત્રણ પ્રકારની લક્ષણા છે. તેમાં જ્યાં વાક્યના પદોનો સમગ્ર અર્થ ત્યાગ થાય, તેનું નામ જહતી-લક્ષણા છે. તેનું ઉદાહરણ. જેમકે “ ગંગાયાં ઘોષઃ પ્રતિવસતી ” એ વાક્યનો મુખ્ય અર્થ એ છે જે “ ગંગાને વિષે ઘોષ (ગાયોનો ગોઠો) રહેછે ” હવે એ અર્થ જોતા ગંગા નદીના પ્રવાહમાં ગાયોના ગોઠાનું રહેવું સંભવતું નથી, તેથી એ ગંગાપદના અર્થને મુકીને ગં-

ગા નદીને કિનારે ગાયોનો ગોઠો છે, એમ લક્ષણા થાયછે. તે લક્ષણા મહાવાક્યને વિષે કરવી સંભવતી નથી, કેમકે, તે જહતી લક્ષણાથી મહાવાક્યના પદનો સમગ્રવાચ્ય અર્થનો સ્વાગ થશે તેથી મહાવાક્યવડે જાણવા યોગ્ય શુદ્ધ ચૈતન્યનો પણ સ્વાગ થશે એ મહાન્ અનર્થ થાયછે અને સિદ્ધાંતમાં તો પદના વાચ્યાર્થરૂપી એક અંશને મુકીને લક્ષ્યાર્થરૂપી એક અંશને ગ્રહણ કરવોછે, તે જહતી લક્ષણાથી બનતો નથી, માટે જહતીલક્ષણા ગ્રહણ ન કરવી. તેમજ બીજી અજહતી લક્ષણા છે, તેમાં સર્વ અર્થનું ગ્રહણ થાયછે, કાંઈ સ્વાગ થતો નથી. તેનું ઉદાહરણ. જેમકે; “શોણો ધાવતિ” એટલે “લાલ દોડેછે” ત્યાં જેમ કેવલ લાલ ગુણને દોડવું ઘટે નહીં, સારે લાલ ગુણ જેમાં છે, એવો ઘોડો દોડેછે. તેથી લાલ ગુણ તથા લાલ ગુણ જેમાં છે એવો ઘોડો આદિ સર્વનું ગ્રહણ થાયછે. તે દૃષ્ટાંતે નિરૂપણ કરેલી અજહતી લક્ષણા મહાવાક્યમાં સંભવે નહીં

केमके, तेथी पदनो वाच्यार्थ, तथा बीजो कांई अधिक अर्थ ए बन्ने अंशनुं ग्रहण थायछे अने महावाक्यमां तो तत्त्वंपदना वाच्यार्थनो त्याग करीने केवळ लक्ष्यार्थने ग्रहण करवोछे. माटे महावाक्यमां जहदजहती लक्षणा केहेतां भागत्यागलक्षणा ग्रहण करवी, तेनुं उदाहरण. जेमके “ सोयं देवदत्तः ” “ ते देवदत्त आ छे. ” हवे ए उदाहरणनो अर्थ स्पष्ट समजवामां आवे ते सारुं इतिहासनी रीते कहुंछुं ते श्रवण करी धारण कर.

कोई गांमडानो रहेनार एक शिवदत्त नामनो पुरुष काशीयात्रा करवा गयो हतो, तेने त्यां काशीना राजा साथे मित्रता थई, अने घणा दिवस त्यां रहीने पाछो पोताना गाममां आव्यो. त्यारपछी घणा वर्षे ते काशीनो राजा तीव्र वैराग्यथी समग्र राज्य. मुकीने विरक्तनो वेश धारण करी तीर्थाटन करतां करतां पूर्वे काशी जनारा शिवदत्तना निवासना गाममां दैवयोगथी आवीने कोई देवा-

લયમાં બેઠો હતો. ત્યાં પ્રથમ કાશી જઈ આવેલો શિવદત્ત દેવાલયમાં દર્શન સારુ ગયો ત્યાં તે કાશીથી આવેલા વિરક્ત રાજાને જોઈને વિચાર કન્યો કે, કાશીમાં મેં જોયેલો જે રાજા તે આ છે, એમ દેખાય છે, પણ પાછો મનમાં સંદેહ થયો કે, તે રાજા તો ઘણો સમર્થ, હુકમની સત્તાવાળો છે, અને અપરાધીને શિક્ષા કરવી અને યોગ્યને જાગીર ધન ઇત્યાદિ આપવામાં સ્વતંત્ર છે, વળી તે પવિત્ર દેશનો નિવાસી અને તે કાઠમાં જોયેલો છે પણ આ પુરુષમાં તો તેમાંહેલાં એકે લક્ષણ નજર આવતાં નથી, આ તો ભિક્ષુક છે, અસમર્થ, પરાધીન આ દેશ આ કાઠમાં દેખાય છે, તેથી તે રાજા આ પુરુષ છે એમ કેમ કહેવાય ? એવો મનમાં ઈચ્છા થયો પણ વળી વિચારીને પાછાં રાજાના શરીરનાં ચિન્હ તપાસતાં તેજ રાજા આ છે એમ મનમાં ધારીને તે વિરક્ત પુરુષ સાથે વાતચિત કરતાં તથા તરત કાશી જઈ આવેલાં ગામનાં બીજાં માણસોના કહ્યાથી

માલમ પડ્યું કે, જે કાશીના રાજાને મેં દીઠો હતો, તેજ આ પુરુષ છે એમ નિશ્ચય થયો. હવે એનું તા-
લ્ય એ છે કે, તે કાશી દેશ, તે રાજ્યની સમૃદ્ધિ, સામર્થ્ય, તે કાઠ વિગેરે ઉપાધિસંયુક્ત રાજાની આ દેશ, તથા અસમૃદ્ધિ, અસમર્થતા અને આ કા-
ઠસંયુક્ત પુરુષ સાથે “ તે રાજા આ છે ” એમ એકતા કરીએ, તો બની શકે એમ નથી માટે તે કાશી દેશ તથા રાજ્યસમૃદ્ધ્યાદિને તથા આ દેશ આ કાઠ અને અસમર્થતાદિકને મુકીને તે કાશી માં જોઈએ રાજા આ પુરુષ છે, એમ કેવળ તેના પિંડ (શરીર) માત્રની એકતા કરીએ તો તેમાં કાંઈ વિરોધ આવતો નથી. તેમજ મહાવાક્યમાં “તત્, ત્વં, અસિ” (તે તું છે) એ ઠેકાણે તત્પદ ईશ્વર તેનું સામર્થ્ય સર્વજ્ઞપણું, પરોક્ષપણું, જગત્કર્તાપણું, ઇત્યાદિ વાચ્યાર્થ ઉપાધિનો ત્યાગ કરીને તથા ત્વંપદ-વાચ્ય જે જીવ તેનું અસમર્થપણું, અલ્પજ્ઞતા, પરિચ્છિન્નતા, ઇત્યાદિ વાચ્યાર્થરૂપ ઉપાધિનો ત્યાગ કરી ત-

તપદનો લક્ષ્ય, અદ્વિતીય, પૂર્ણાનંદ, સર્વાત્મા, અને
 લંપદનો લક્ષ્ય કૂટસ્થ, સાક્ષી, અસંગ, સચ્ચિદાનંદ
 એ બન્નેની એકતા “ અસિ ” પદે કરીને કરીએ તો
 કાંઈ બાધ આવતો નથી. પણ વાચ્યાર્થ ઉપાધિને
 લઈને એકતા કરીએ તોજ બાધ આવેછે વાસ્તે તે
 વાચ્યાર્થને મુકી દઈને લક્ષ્યાર્થમાં બ્રહ્મ આત્માનો
 અભેદ સમજવો અને મહાવાક્ય પણ તે લક્ષ્યાર્થ-
 માંજ એકતા નિરૂપણ કરેછે.

॥ દૃત્રાંત વીજું ॥ જેમ વ્રીહિને (ડાંગરને) ધાં-
 ડળીમાં ધાંડીને તેમાંથી તેના તુષને (ફોતરાંને)
 છુદા કરીને તેનો ત્યાગ કરે, અને તેમધ્યેના શુદ્ધ
 જે તંદુલ (ચોખા) છે; તેને ગ્રહણ કરે તો તેથીજ
 ટઠસિ થાયછે, પણ તે તુષ તથા ચોખાને છુદા ક-
 ચ્યાવિના સમગ્ર ડાંગરનોજ ત્યાગ કરે તો તેથી શુદ્ધા
 નિવૃત્ત ન થાય અને ફોતરાંને ચોખાથી છુદા ક-
 ચ્યાવિના વ્રીહિને ધાંડા ઇચ્છે તો તે ગળે ઉતરે
 નહીં તેથી તેમ કરવું બનતું નથી, તે સારુ તુષ તથા

ચોખાને છુદા કરીને તુષનો ત્યાગ કરી ચોખામા-
ત્રને ગ્રહણ કરવાથીજ તૃપ્તિ થાયછે. તેમ જીવઈ-
શ્વરમાંથી ભાગત્યાગલક્ષણાએ કરીને ઉપાધિરૂપ વા-
ચ્યાર્થનો ત્યાગ કરીને નિરુપાધિક એક લક્ષ્યાર્થ
ગ્રહણ કરવો તેથીજ મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત થાયછે. ॥૨૯॥

શિષ્ય—હે મહારાજ, તત્પદ ઈશ્વરમાં તથા
ત્વંપદ જીવમાં વાચ્યરૂપ ઉપાધિ શું છે? તથા લ-
ક્ષ્યરૂપ કેવું છે? તે કિંચિત્ વિસ્તારથી કહો.

ગુરુ—તત્પદ ઉપાધિ માયા કહી, ત્વં
પદ અવિદ્યા જ્ઞાન ॥ બે ઉપાધિ દૃશ્ય ત્યા-
ગ કરી, પોતે શુદ્ધ ભગવાન ॥ ૩૦ ॥

॥ ટીકા ॥ તત્પદ ઈશ્વર તેની વાચ્ય ઉપાધિ
માયા કહીછે, એટલે માયારૂપ વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ
અને અવ્યાકૃત એ ત્રણ ઈશ્વરના દેહ અને વૈશ્વાનર,
સૂત્રાત્મા, અને ઈશ્વર એ ત્રણ તત્પદ વાચ્યાર્થમાં
અભિમાની, અને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને પ્રલય એ ત્રણ

અવસ્થા, એ સર્વ માયા ઉપાધિ તત્ત્વદનો વાચ્ય અર્થ કેહેવાયછે. ત્વંપદ જીવની અવિદ્યા ઉપાધિ જાણવી. તે અવિદ્યા સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, ને કારણ એ ત્રણ દેહરૂપ પરિણામ થઈછે, ને તે ત્રણ દેહના વિશ્વ તૈજસ, ને પ્રાજ્ઞ એ ત્રણ અભિમાની છે, અને જાગ્રત્, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિ એ ત્રણ ત્વંપદવાચ્ય જીવની અવસ્થા છે. એ સર્વ અવિદ્યાકલ્પિત ત્વંપદ જીવનો વાચ્યાર્થ જાણવો એ રીતે તે માયા તથા અવિદ્યા એ બે વાચ્યાર્થરૂપ ઉપાધિ દૃશ્ય છે, તેનો ત્યાગ કરીને તું પોતે આત્મા તત્ત્વપદ અને ત્વંપદ એ બે પદોમાં એક લક્ષ્યાર્થરૂપ શુદ્ધ ભગવાન છે કેહેતાં ઉપાધિરહિત સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મરૂપ છે. ભગવદ્ગીતાના તેરમાં અધ્યાયમાં “ક્ષેત્રજ્ઞં ચાપિ માં વિદ્ધિ” એ શ્લોકમાં હે અર્જુન, સર્વ ક્ષેત્રોને (સર્વશરીરોને) વિષે દેહ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો, મન બુદ્ધિ વિગેરેને જાણનારો જે ક્ષેત્રજ્ઞ (શુદ્ધ જીવ) તેને મારા રૂપ જાણ. એ રીતે અર્જુન પ્રત્યે ભગવાને પોતા સાથે ક્ષેત્રજ્ઞનું એકપણું નિરૂપણ કન્યુંછે. તે-

(२२९)

जरीते श्रीमद्भागवतमां चतुर्थ स्कंधना २८ मा अध्यायमां पुरंजनोपाख्यानमां जीवने ईश्वरसाथे पोतानुं एकत्वज्ञान दृढ थवा सारु ईश्वरे जीवने पोतासाथे एकतानो उपदेश कऱ्योछे.

॥ श्लोक ॥

अहं भवान्न चान्यस्त्वं त्वमेवाहं वि-
चक्ष्व भो ॥ न नौ पश्यंति कवयश्छिद्रं
जातु मनागपि ॥ १ ॥

॥ अर्थ ॥ हे जीव, हुं छुं ते तुं छे. माराथी तुं छुदो नथी. तुं छे तेज हुं छुं; एम मारुं तथा तारुं एकपणुं विचारी जो. ने, जे ज्ञानवान पुरुषो छे, ते आपणा बेमां कोई समये किंचित् मात्र पण भेद देखतानथी, एटले जीवईश्वरने एकरूप जाणेछे ॥१॥

इत्यादि श्रुतिस्मृति पुराण विगेरेमां प्रत्यगात्मानो परमात्मासाथे अभेद निरूपण कऱ्यो छे. ते सारु हे शिष्य, तारा आत्माने तुं ब्रह्मरूप जाण ॥ ३० ॥

શિષ્ય—હે ગુરુ ! બ્રહ્મ તો જન્મ, મરણ, ક્ષુધા, પિપાસા, શોક અને મોહ એ છ ઝર્મિઓથી રહિત છે, એવું મેં શાસ્ત્રમાં સાંભળ્યું છે, અને મારામાં તો એ ઉપર કહેલી છ ઝર્મિયો દેખાય છે, ત્યારે હું બ્રહ્મરૂપ કેમ થાઉં ? તે કહો.

ગુરુ—એ છ ઝર્મિથી રહિત બ્રહ્મ છે એમ જે તમે શાસ્ત્રમાં સાંભળ્યું છે, તે સત્ય છે, અને તે બ્રહ્મરૂપ તારો પ્રત્યગાત્મા છે. તે પ્રત્યગાત્માને દેહથી પ્રાણથી તથા મનથી જીદો ન જાણીને દેહાદિકના ધર્મ આત્મામાં આરોપણ કરીને મને જન્મમરણાદિક છે એમ તમે માને છો પણ તે તારા આત્મામાં નથી, તે હું તને વિવેચન કરીને કહું છું તે સાંભલ.

॥ હુહો ॥

જન્મ મરણ દેહને કહી, ક્ષુધા પિપાસા પ્રાણ ॥ શોક મોહ મનનો ધર્મ, પોતે બ્રહ્મ પ્રમાણ ॥ ૩૧ ॥

॥ ટીકા ॥ હે ભાઈ, જન્મ અને મરણ એ બે ઝર્મિ સ્થૂલ દેહમાં કહીછે, એટલે સ્થૂલ દેહ જન્મે છે અને મરેછે, તેનો દ્રષ્ટા આત્મા તું જનમતો મરતો નથી. અને ધ્રુધા પિપાસા કેહેતાં શૂંચ લાગવી ને તૃષ્ણા લાગવી એ બે ઝર્મિ પ્રાણની છે. કેમકે, ધ્રુધાપિપાસાથી પ્રાણ ઘણા વ્યાકુલ થાયછે, અને અન્ન જલવિના પ્રાણ રહેતા પણ નથી માટે એ બે ઝર્મિ પ્રાણની છે, અને તે પ્રાણનો તું દ્રષ્ટા છે તેથી તે ધ્રુધા પિપાસા તારામાં નથી. શોક અને મોહ એ બે ઝર્મિ મનની છે. કેમકે જાગ્રદવસ્થામાં તથા સ્વપ્નાવસ્થામાં મન છે તો તે મનમાં શોક ને મોહ એ બે ઝર્મિ પેદા થાયછે ને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં મનનો લય છે તો તેમાં શોક તથા મોહ એ બે ઝર્મિ નથી દેખાતી, કારણ કે, તે મનમાં જ થાયછે, તેથી મન અને તેના ધર્મ શોક મોહ તેનો દ્રષ્ટા તું છે. વાસ્તે તે ઝર્મિ તારામાં નથી. તું શોક મોહ રહિત છે. એ રીતે છ ઝર્મિ રહિત “પોતે

બ્રહ્મ પ્રમાણ ” કેહેતાં તું પોતે આત્મા છ ઝર્મિરહિત
 બ્રહ્મરૂપ છે. અને છ ઝર્મિરહિત આત્મા બ્રહ્મરૂપ છે
 એવો ઉપદેશ શ્રુતિપ્રમાણથી પણ સિદ્ધ છે. યજુર્વે-
 દના બૃહદારણ્ય ઉપનિષદમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિપ્રસે
 કહોલ બ્રાહ્મણે પ્રશ્ન કન્યુંછે, જે “ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય !
 સાક્ષાત્ અપરોક્ષ બ્રહ્મરૂપ જે સર્વાંતર આત્મા છે તે
 તમે મને બતાવો ? ” સારે તે યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિણ
 ઉત્તર દીધો કે, “ આ અપરોક્ષ (અંતઃકરણની ‘વૃ-
 ત્તિઓનો પ્રકાશક) તારો આત્મા તે સર્વાંતર છે ”
 સારે ફરીથી કહોલે પુછ્યું કે, “ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય,
 કયો સર્વાંતર આત્મા ? ” સારે યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિણ
 ઉત્તર દીધો જે, “ ક્ષુધા, તૃષ્ણા, શોક, મોહ, જરા,
 અને મૃત્યુ એ છ ઝર્મિથી રહિત સર્વાંતર આત્મા તે
 તું છે, ” વાસ્તે હે શિષ્ય, તું આત્મા બ્રહ્મરૂપ છે,
 શુદ્ધ છે, ને કર્મનાં ફલરૂપ જે સુખદુઃખ તેનો તું ભો-
 ક્તા નથી, તેથી તું જીવન્મુક્ત (જીવતાંજ મુક્ત) છે ૩૧

શિષ્ય-હે મહારાજ, કર્મ કેટલા પ્રકારનાં

છે? અને તે કર્મનો ભોક્તા કોણ છે? અને તે કર્મની નિઃશેષ નિવૃત્તિ કેમ થાય? અને જીવન્મુક્ત કોને કહીયે? તે કહો.

ગુરુ—કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે. (૧) સંચિત, (૨) ક્રિયમાણ અને (૩) પ્રારબ્ધ. તેમાં, પ્રથમ અનેક જન્મોમાં કરેલાં જે પુણ્યપાપાદિક કર્મો ભોગવ્યાવિના સંસ્કારરૂપ અજ્ઞાનસહિત સૂક્ષ્મ શરીરમાં રહ્યાંછે તેને સંચિત કર્મ કહિયે અને આ વર્તમાન દેહે કરીને જે કાંઈ નિત્યનૈમિત્તિક વિગેરે કર્મ થાયછે, તેને ક્રિયમાણ કહીએ અને પૂર્વે અનેક જન્મોમાં કરેલાં જે સંચિત કર્મોછે તેઓમાંથી ફલ દેવાને પ્રવૃત્ત થયેલાં જે કર્મોમાંથી, આ વર્તમાન દેહ થયોછે ને આજ દેહમાં જે કર્મથી સુખદુઃખ આદિનો ભોગ થાયછે, તેને પ્રારબ્ધ કર્મ કહીએ. એ રીતે ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો છે, તેમાં સંચિત કર્મનો આત્માના અપરોક્ષ જ્ઞાનાગ્નિએ કરીને નાશ થાયછે અને કમઢના પત્રને જેમ જઢનો લેપ થતો નથી

(૨૩૪)

તેમ અપરોક્ષ જ્ઞાનવાનને ક્રિયમાણ કર્મનો લેપ થતો નથી, કેમકે કાયિક, વાચિક, અને માનસિક જે કર્મ થાયછે તેમાં હું કર્તા એવું અભિમાન જ્ઞાનવાનને નથી, તેથી તે ક્રિયમાણ કર્મનો પણ જ્ઞાનાગ્નિથી નાશ થાયછે અને શ્રુતિમાં પણ કહ્યુંછે જે “ જેમ ઈષિકાના (મુંજના વચમાં રહેલાં તૃણના) તૂલેને (રૂને) અગ્નિમાં નાંચે તો તુરત બલી જાયછે તેમ આ જ્ઞાનવાન પુરુષનાં સંચિત ક્રિયમાણ પુણ્યપાપ મિશ્રરૂપ સર્વ કર્મ બલિ જાયછે.” “ આ જ્ઞાનવાન પુરુષનાં સર્વ કર્મો ક્ષીણ થાયછે. ” તેમજ ગીતામાં પણ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માયે કહ્યુંછે.

॥ શ્લોક ॥

યથૈધાંસિ સમિદ્ધોગ્નિર્ભસ્મસાત્કુરુ-
તેઽર્જુન ॥ જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મ-
સાત્કુરુતે તથા ॥ ૧ ॥

॥ અર્થ ॥ હે અર્જુન, જેમ સૂક્ષ્મ કાષ્ઠાદિકથી પ્રજ્વલિત થયેલો જે અગ્નિ તે સર્વ કાષ્ઠોને બાઢીને

ભસ્મરૂપ કરેછે, તેમ શ્રવણમનનના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલો જે જ્ઞાનાગ્નિ તે સંચિત તથા ક્રિયમાણ પુણ્ય પાપ મિશ્રરૂપ સર્વ કર્મોને વાઢી ભસ્મ કરેછે ?

એ રીતે પરમાત્માના જ્ઞાને કરીને સંચિત તથા ક્રિયમાણ એ બન્ને કર્મની નિવૃત્તિ થાયછે. હવે બાકી રહ્યું જે ત્રીજું પ્રારબ્ધ કર્મ, તે દેહને માથેછે એટલે પ્રારબ્ધે કરીને દેહ જ્યાંસુધી જીવેછે ત્યાંસુધી પ્રારબ્ધ કર્મના ફલરૂપ જે સુખદુઃસ્વ તેને સ્થૂલ દેહદ્વારા સૂક્ષ્મ દેહરૂપ જે અંતઃકરણ છે તે ભોગવેછે ને તે દેહનો દ્રષ્ટા, હું અભોક્તા, પરબ્રહ્મરૂપ છું એવા અનુભવે કરીને જ્ઞાની પુરુષ જીવન્મુક્ત થાયછે. તે સર્વ પ્રકાર નીચેની ચોપાઈથી નિરૂપણ કન્યોછે. તેથી સમજવો.

ચોપાઈ.

દેહને માથે પ્રારબ્ધ કર્મ, હું પોતે અભોક્તા પરબ્રહ્મ ॥ એમ જે જાણે અનુભવયુક્ત, તેને કહીએ જીવન્મુક્ત ॥ ૩૨ ॥

॥ ટીકા ॥ સંચિત, ક્રિયમાણ, અને પ્રારબ્ધ
 એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ છે તેમાં સંચિત તથા ક્રિય-
 માણ એ બે પ્રકારના કર્મનો જ્ઞાનથી નાશ થાયછે,
 અને બાકી રહ્યું જે સુખદુઃખભોગરૂપ પ્રારબ્ધ કર્મ
 તે દેહને માથે છે, કેહેતાં દેહથી ભોગવાયછે. તેમાં
 સ્થૂલ દેહ છે તે ભોગાયતન છે, ઇન્દ્રિયો છે તે ભોગ
 ભોગવવાનું સાધન છે ને ચિદાભાસસંયુક્ત જે અંતઃ
 કરણ છે તે સુખદુઃખ ભોગરૂપ જે પ્રારબ્ધકર્મ તેનું
 ભોક્તા છે તે પ્રારબ્ધ કર્મ ભોગવ્યાવિના નિવૃત્ત
 થતું નથી અને “ પ્રારબ્ધકર્મનો ભોગથીજ નાશ
 થાયછે ” એવું શાસ્ત્રનું પણ વાક્ય છે. જ્ઞાની અથવા
 અજ્ઞાનીનો જે દેહ ઉત્પન્ન થયો છે; તે અવશ્ય ભોગ
 દેવાવાળાં જે પ્રારબ્ધ કર્મ છે તેથીજ થયો છે, માટે
 તેના ફલરૂપભોગ અવશ્ય ભોગવેથીજ નિવૃત્ત થા-
 યછે. જો કે જ્ઞાની દેહની તથા તેના ભોગની અ-
 પેક્ષા કરતો નથી તો પણ જ્યાંસુધી પ્રારબ્ધના
 ભોગનો વેગ છે ત્યાં સુધી દેહસહિત સુખદુઃખાદિક

भोग अवश्य थवानो छे ते नहीं टले. केमके, ते प्रारब्ध कर्म फल देवाने प्रवृत्त थई चूक्युं छे, तेथी फळ आप्याविना निवृत्त थतुं नथी.

॥ दृष्टांत ॥ जेम कोई एक पुरुषे पोतानी चालाकी जेवाने कोई वृक्षना धारेलां पांदडामां छिद्र पाडवा सारु धनुष्यने खेंचीने जोरथी एक बाण माच्युं तेथी पोतानुं धारेळ्ळं पांदडुं वीधायुं पण ते पत्रमां छिद्र पड्यापळी ते पुरुषना मनमां एम थयुं, जे ए बाण हवे लांबुं आगळ न जाय तो ठीक, तथापि तेम थतुं नथी कारण के बाणनो ज्यांसुधी वेग छे, त्यांसुधी ते अवश्य जवानुं छे. वेग थई रह्या पळीज पडवानुं ते विना पडवानुं नथी, वली तेज पुरुष पोता पासे भाथामां तथा हाथमां जे बीजां बाण छे, तेने कोईना उपदेशथी प्रतिकूळ जाणीने फेकी देवाने अथवा अग्निमां बालि नाखवाने स्वतंत्र छे, तथापि हाथथी छुटेला बाणने रोकवाने समर्थ नथी तेज प्रमाणे ज्ञानी पोतानां

સંચિત તથા ક્રિયમાણ કર્મોને જ્ઞાનાગ્નિથી નાશ કરવાને સમર્થ છે, પણ ભોગ આપવાને પ્રવૃત્ત થયેલાં જે પ્રારબ્ધ કર્મ તેને રોકવાને હાથથી છુટેલા બાળની પેઠે શક્તિમાન નથી.

શિષ્ય—જ્યારે જ્ઞાનથી સંચિત ક્રિયમાણ પુણ્યપાપાદિક સર્વ કર્મોની નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે પ્રારબ્ધ કર્મની નિવૃત્તિ કેમ થતી નથી? એ સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું સમાધાન કૃપા કરીને કહો.

ગુરુ—જ્ઞાન છે તે અજ્ઞાનનું તથા સંચિત ક્રિયમાણ કર્મોનું વિરોધી છે, પણ પ્રારબ્ધ કર્મનું વિરોધી નથી. અને પ્રારબ્ધ કર્મનું વિરોધી જો જ્ઞાન હોય તો જે વચ્ચે જ્ઞાન ઉદય થાય તેજ વચ્ચે પ્રારબ્ધકર્મના નાશ કરીને પ્રારબ્ધથી રહેલા જ્ઞાનીના દેહનો પણ નાશ થવો જોઈએ, પણ તેતો કાંઈ થતો નથી, તેથી પ્રારબ્ધકર્મનું જ્ઞાન વિરોધી નથી, એમ પ્રસિદ્ધ દેખાય છે. અને યુક્તિ વિચારથી પણ એમજ નિશ્ચય થાય છે, તે યુક્તિ કહું છું તેને એકાગ્રચિત્ત-

थी श्रवण करीने विचारपूर्वक संदेहने निवृत्त कन्य.
 हे शिष्य ? ज्ञानना उपदेशकर्त्ता जे गुरु छे ते ज्ञानी
 छे अथवा अज्ञानी छे ? जो कहिये अज्ञानी छे तो
 ते गुरुने ज्योरे पोताने ज्ञान नथी, त्यारे बीजा
 जिज्ञासुने ज्ञाननो उपदेश केम करी शके; अर्थात्
 नहीं करी शके. अने जो कहिये के ज्ञानी गुरु छे
 ते ज्ञाननो उपदेश करेछे तो ते ज्ञानी गुरुने जे
 ज्ञाननो उपदेश करवो ते तो देहविना संभवतो
 नथी, ने देहनी स्थिति प्रारब्धकर्मविना संभवती
 नथी तेथी जो ज्ञानी गुरुनो देह प्रारब्धकर्मसहित
 रह्योछे तो ज्ञाननो उपदेश करेछे, तेथी एम सिद्ध
 थायछे के ज्ञान, प्रारब्धकर्मनुं विरोधी नथी, अने
 जो ज्ञान प्रारब्धकर्मनुं विरोधी छे, एम कहिये
 तो जे काले गुरुने ज्ञान थयुं तेज काले गुरुना प्रा-
 रब्ध कर्मनो नाश थवाथी गुरुना देहनो पण नाश
 थवो जोइए, अने ज्यारे गुरुना देहनो नाश थाय,
 त्यारे ज्ञानना उपदेश करवावाला गुरुना अभावे

કરીને જ્ઞાનનો સંપ્રદાય ઉચ્છિન્ન થશે, અને કોઈ પળ ઉપદેશકર્તા જ્ઞાની છે એમ, કેહેવુંજ નહીં સંભવે એ મોહોટો વિરોધ આવશે. વાસ્તે જ્ઞાન પ્રારબ્ધ-કર્મને નાશ કરતું નથી એમજ માનવું યોગ્ય છે, અને યાજ્ઞવલ્ક્ય તથા ઉદાલક, વસિષ્ઠ, પરાશર, વી-તહવ્ય, વેદવ્યાસ, શુકદેવ આદિ અદ્વૈતજ્ઞાનનિષ્ઠ જ્ઞાની પુરુષો જ્ઞાનના સંપ્રદાયને પ્રવૃત્તકરનારા ઘણા થયા છે. એ વાર્તા, શ્રુતિશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે મજ જનક, ભગીરથ, શિશ્વરધ્વજાદિ મહાન્ રા-જાઓ પણ અદ્વૈત જ્ઞાનનિષ્ઠાએ કરીને જીવન્મુક્ત થયા છે, તે પણ મહાભારત યોગવાસિષ્ઠ આદિ ગ્રંથો-માં પ્રસિદ્ધ છે, તે જો જ્ઞાનેકરીને પ્રારબ્ધકર્મ-નો નાશ થતો હોત તો તે યાજ્ઞવલ્ક્યાદિક, ઋષિ-ઓને તથા જનકાદિ રાજાઓને જીવન્મુક્ત કેહે-વા ન સંભવત, કેમકે, જે પુરુષ પ્રારબ્ધકર્મેકરીને જીવેછે, અને આત્માને નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, એક, અદ્વૈત, અકર્તા, અમોક્તા, સચ્ચિદાનંદરૂપ

(૨૪૧)

જાણીને મુક્ત છે તેને જીવન્મુક્ત કહિયે તેથી સ્પષ્ટ જણાયછે જે, જ્ઞાન, પ્રારબ્ધકર્મને નિવૃત્ત કરતું નથી, અને શ્રીરામચંદ્ર યુધિષ્ઠિરાદિ સમર્થોને પણ જ્ઞાન છતાં પ્રારબ્ધ કર્મનું ફલ અવશ્ય ભોગવવું પડયું છે તે વાલ્મીકીય રામાયણ તથા મહાભારત આદિ ઇતિહાસોથી પ્રસિદ્ધ છે.

॥ શ્લોક ॥

અવશ્યંભાવિભાવાનાં પ્રતિકારો ભવેદ્યદિ ॥ તદા દુઃસ્વૈર્ન લિપ્યેરન્ નલરામ-યુધિષ્ઠિરાઃ ॥ ૧ ॥

॥ અર્થ ॥ અવશ્ય થવાના જે પ્રારબ્ધકર્મના ફલભોગ તેને મટાડવાને કોઈ પણ જો ઉપાય હોત તો નલ રાજા, તથા યુધિષ્ઠિર રાજા તથા રામચંદ્ર એઓ સર્વ, રાજ્યથી રહિત થઈને વનવાસ આદિ દુઃસ્વ ભોગવત નહીં ॥ ૧ ॥ માટે જ્ઞાની અથવા અજ્ઞાની ગમે તે હોય, તોપણ તેને દેહ નું

(૨૪૨)

પ્રારબ્ધકર્મ, ભોગવ્યાવગર નિવૃત્ત થતું નથી, અને જ્ઞાનીનાં બાકી સંચિત આદિક કર્મો છે તે જ્ઞાન થયેથીજ નિવૃત્ત થાયછે, તે ઉપર શ્રુતિના અર્થરૂપ પ્રામાણિક પુરુષનું વાક્ય કેહેછે.

॥ શ્લોક ॥

પ્રારબ્ધં ભોગતો નશ્યેત્ શેષં જ્ઞાનેન
દહ્યતે ॥ શારીરં ત્વિતરત્ કર્મ તદ્દેષિ-
પ્રિયવાદિનોઃ ॥ ૧ ॥

॥ અર્થ ॥ પ્રારબ્ધકર્મ ભોગવવાથીજ નિવૃત્ત થાયછે, અને બાકી જે સંચિતકર્મ છે તે, જ્ઞાનથી નાશ થાયછે, અને જ્ઞાનીનાં બીજાં જે શરીરસંબંધી શુભાશુભ ક્રિયમાળ કર્મ થાયછે, તે જ્ઞાની-સાથે દ્વેષ કરવાવાળા તથા સ્નેહ કરવાવાળાઓ-ને જાયછે એટલેજે જ્ઞાનવાન્ બ્રહ્મનિષ્ઠની ભક્તિ-થી સ્તુતિ તથા પૂજન સેવન કરેછે, તે તેનાં પુણ્ય કર્મને ગ્રહણ કરેછે. અને જે તેની નિંદા તથા દ્વેષ

કરેછે, તે તેના અશુભ કર્મોને ગ્રહણ કરેછે. એવું શ્રુ-
તિમાં પણ કહ્યુંછે. ॥ ૧ ॥ માટે પ્રારબ્ધકર્મનો ફલ-
રૂપ સુખદુઃખાદિક ભોગ દેહ ભોગવેછે, તેનો
પ્રકાશક હું અમોક્તા પરબ્રહ્મ છું. એ રીતે જે પુરુષ
અનુભવથી નિશ્ચય કરીને જાણેછે તેને જીવન્મુક્ત
કહીએ એટલે તે દેહ છતાંજ મુક્ત છે માટે હું દેહ
છું, એ બુદ્ધિ મુક્તીને હું આત્મા બ્રહ્મરૂપ, છું એવો
નિશ્ચય કરવો. ॥ ૩૨ ॥

હવે દેહ હું છું, એવું જે માનવું તેદોષરૂપ છે,
અને આત્માનો જે बोध છે, તે મહાપુણ્યરૂપ છે એ
પ્રકારનું વર્ણન કરેછે.

ચોપાઈ.

દેહને હું માને જે કોઈ, મહાદોષી ક-
હીએ સોઈ ॥ આત્મબુદ્ધિ જેને ભાઈ, મહા
પુણ્ય જાણીએ તાઈ ॥ ૩૩ ॥

॥ ટીકા ॥ જે કોઈ મનુષ્ય, આ દેહ છે તેજ

હું છું, એવું માનેછે તેને મહાદોષી (મહાપાપી) કહીએ. સ્મૃતીમાં પણ કહ્યુંછે જે “ નાનૃતાત્પાતકં પરં ” (અસત્યભાષણથી બીજું કાંઈ મોટું પાપ નથી) એટલે અસત્ય બોલવું એ મોટું પાપ છે એ ન્યાયે કરીને દેહને જ આત્મા છે એમ જે કહેછે તે અસત્ય બોલેછે કેમકે દેહ છે તે પંચભૂતનું કાર્ય છે અને આત્મા છે તે પંચભૂતનું કારણ છે. દેહ દૃશ્ય વિકારી અનિત્ય જડ પરિચ્છિન્ન સાવયવ છે અને આત્મા દ્રશ્ય, અવિકારી, નિત્ય, જ્ઞાનસ્વરૂપ, પરિપૂર્ણ, નિરવયવ, છે. દેહ અશુચિ, દુર્ગંધ, મલ, માંસ, મૂત્ર, રુધિરાદિકે કરીને ભરેલો છે અને આત્મા સર્વદા શુદ્ધ, નિર્મલ, આનંદઘન છે એ રીતે દેહ તથા આત્માનાં લક્ષણ પરસ્પર જુદાં હોવાથી આત્મા દેહથી ભિન્ન છે એમ અનુભવથી જણાયછે તથાપિ દેહથી આત્માને જુદો ન જાણીને દેહ છે તેજ હું છું એમ અસત્ય બોલેછે તેથી તેને મહાદોષી કહીએ અથવા જેમ વાત, પિત્ત, અને કફ એ ત્રણ એકઠા થાયછે, તેનું નામ

(૨૪૫)

મહાદોષ (ત્રિદોષ) અથવા સન્નિપાત કેહેવાયછે, તે જેને થયો, તો તે પુરુષ મૃત્યુને વશ થાયછે. તેમ દેહનું અભિમાન કરવાવાળાને પણ મહાદોષી કહી-
એ એટલે તેને સન્નિપાત થયોછે એમ જાણવું. અને ભાગવતમાં પણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ઉદ્ધવજીને કહ્યું છે કે, “હે ઉદ્ધવ, અહંતા ને મમતારૂપ જે બુદ્ધિ છે, તેને સન્નિપાત જાણવો.” એટલે સત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ એ ત્રણ ગુણોમાં તથા તેનાં કાર્યોમાં જે અહંતા મમતા છે, તેને સન્નિપાત સમજવો. અને તે સન્નિપાત જેને છે, તે પણ જન્મમરણને વશ થાયછે તેનું જન્મમૃત્યુરૂપી દુઃખ નિવૃત્ત થતું નથી. અને જે પુરુષને બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુણના અનુગ્રહથી હું સચ્ચિદાનંદ આત્મા છું, એવી બુદ્ધિ થઈછે તેનાં મોટાં પુણ્ય જાણવાં. બ્રહ્મવિચાર અતિપુણ્યનો હેતુ છે એમ સિદ્ધાંતમુક્તાવલીમાં આપ્ત પુરુષનું વાક્ય છે

॥ શ્લોક ॥

સ્નાતં તેન સમસ્તતીર્થસલિલે દત્તા

પિ સર્વાવનિર્યજ્ઞાનાં ચ કૃતં સહસ્રમાસિ
 લાદેવાશ્ચ સંપૂજિતાઃ ॥ સંસારાચ્ચ સમુદ્ઘૃ
 તાઃસ્વપિતરસ્ત્રૈલોક્યપૂજ્યોપ્યસૌ યસ્ય
 બ્રહ્મ વિચારણે ક્ષણમપિ સ્થૈર્ય મનઃ પ્રા
 પ્તુયાત્ ॥ ૧ ॥

॥ અર્થ ॥ બ્રહ્મવિચારને વિષે જે પુરુષનું મન
 ક્ષણમાત્ર પણ સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થાયછે તો તે પુરુષે
 ગંગાદિ સર્વ તીર્થના જલનેવિષે સ્નાન કન્યું એમ
 જાણવું, અને સમગ્ર પૃથ્વીનું દાન કન્યું તથા હ-
 જારો યજ્ઞ કન્યા અને જેટલા દેવતાઓ છે તે સ-
 ર્વની પૂજા કરી તથા પોતાના સર્વ પિતૃનો સંસા-
 રથી ઉદ્ધાર કન્યો એટલે સારી ગતીને પ્રાપ્ત કન્યા
 અને એ પોતે પણ ત્રિલોકીમાં પૂજ્ય થાયછે. ॥ ૧ ॥

ક્ષણમાત્ર બ્રહ્મવિચારથી જ્યારે એવું પુણ્ય થાયછે
 ત્યારે દેહાધ્યાસ મુક્તીને સર્વદા હું બ્રહ્મરૂપ આત્મા
 છું એમ જેની બુદ્ધિ બ્રહ્માકાર થઈછે તેનાં મોટાં

(૨૪૭)

પુણ્ય છે એમ જાણવું તેમાં આશ્ચર્ય શું ! ॥ ૩૩ ॥
ઉપર કહેલા અર્થવિષે પુરાણનું પ્રમાણ કેહેલે.

॥ શ્લોક ॥

દેહાઽઽત્મબુદ્ધિજં પાપં ન તદ્દોવધકો
ટિભિઃ ॥ આત્માઽઽહં બુદ્ધિજં પુણ્યં ન ભૂતં
ન ભવિષ્યતિ ॥ ૧ ॥

• ॥ અર્થ ॥ દેહાત્મબુદ્ધિજં પાપં એટલે હું દેહ છું
એમ માનવાથી થયું જે પાપ તે કરોડો ગાયો મા-
ન્યાથી જે પાપ થાયછે તેનાથી પણ વધારે છે, (વઢી
શ્રુતિમાં પણ એમ કહ્યું છે, જે “દેહાભિમાનીને
સર્વે દોષ ઉત્પન્ન થાયછે, અને તે પાપી થાયછે, તથા
આત્મહત્યારો થાયછે”). અને સચ્ચિદાનંદ આત્મા હું
છું, એવી બુદ્ધિથી થયું જે પુણ્ય તેવું પુણ્ય કોઈ દિ-
વસ થયું પણ નથી અને થાશે પણ નહીં. ॥ ૧ ॥

એ રીતે આત્મબુદ્ધિ મહાપુણ્યરૂપ છે, એવું નિરૂ-
પણ કરીને, હવે શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ એક દેવ સર્વ મનુ-

(૨૪૮)

પ્યોમાં મનના સાક્ષીરૂપે રહેલો છે, એમ જાણીને
બંધનનું કારણરૂપ જે ભેદબુદ્ધિ તેનો ત્યાગ કરવો
તે સારુ ભેદબુદ્ધીજ બંધનનું કારણ છે એમ નિરૂ-
પણ કરેછે.

ચોપાઈ.

જેને તું કહેછે દેવ, તે તું ચૈતન્ય સ્વ-
યમેવ ॥ વીજો દેવ માને જે કોઈ એજ બં-
ધન તેને હોઈ ॥ ૩૪ ॥

॥ ટીકા ॥ હે શિષ્ય, જેને તું દેવ ચૈતન્ય સ્વ-
યંપ્રકાશ એમ કહેછે, તે દેવ તું ચૈતન્યરૂપ સ્વયમેવ
(પોતેજ) છે, અને તે ચૈતન્યરૂપ સ્વયંપ્રકાશ દેવ
સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં એકજ આત્મરૂપ છે. માટે ચૈત-
ન્યરૂપ દેવ આત્મા હું છું, એમ જાણવું. અને અ-
જ્ઞાને કરીને ચૈતન્યરૂપ આત્મદેવને ભુલીને હું દેહ છું,
એમ માનીને તે ચૈતન્ય દેવ મારાથી વીજો ભિન્ન છે,
એમ જે કોઈ માનેછે તે ભેદ માનનાર અજ્ઞાનીને

આ ભેદ માનવો એજ બંધનનો હેતુ થાયછે. શ્રુતિમાં પળ કહ્યું છે કે, “ જે પુરુષ હું અન્ય છું, અને દેવતા મારાથી ભિન્ન છે, એમ જાણીને અન્ય દેવતાની ઉપાસના કરેછે, તે પુરુષ અદ્વિતીય બ્રહ્મતત્ત્વને જાણતો નથી, માટે તે પુરુષ, દેવોનો પશુતુલ્ય છે.” જેમ પશુ ગાડીએ જોડવા, તથા સેતર સેડવા, માર તાળવા ઇત્યાદિ કામમાં આવેછે, તેમ મનુષ્યરૂપી પશુ, યજ્ઞાદિકે કરીને દેવતાઓને મારગ આપેછે તે દ્વારાએ કરીને દેવતાઓને તે પુરુષ કામમાં આવેછે. તેથી તેને દેવોનો પશુ કહ્યો. અને વીજી શ્રુતિમાં પળ કહ્યુંછે કે “ જે પુરુષ અદ્વૈત બ્રહ્મને વિષે ભેદબુદ્ધિ કરેછે, તે પુરુષ વારંવાર મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાયછે ” વાસ્તે ભેદબુદ્ધિ મુકીને દેવ એક છે, ને સર્વના મનનો સાક્ષી છે, એમ ગુરુશાસ્ત્રના ઉપદેશથી જાણીને અભેદબુદ્ધિ કરવી. ॥ ૩૪ ॥

સ્મૃતિમાં પળ ગુરુશિષ્યના સંવાદે કરીને સર્વના મનનો સાક્ષી દેવ એકજ છે એમ કહ્યુંછે.

(२५०)

॥ श्लोक ॥

को देवो यो मनःसाक्षी मनो मे दृश्य
ते मया ॥ तर्हि देवस्त्वमेवाऽसि एको
देव इति श्रुतेः ॥ १ ॥

॥ टीका ॥ कोई उत्तम अधिकारी मुमुक्षुए,
वेदवाक्यथी एम श्रवण क-युं के, “देवने जाणीने
सर्व पाश (बंधन) नी निवृत्ति थायछे. ” ते सां-
भळी मनमां विचार थयो के ते देवने हुं केम जाणुं,
मने ते देवनो कोण अनुभव करावे एवो विचार
करीने कोई ब्रह्मनिष्ठ गुरुने शरण जईने प्रश्न पुछयुं
के “को देवः ” केहेतां देव कोण छे? सारे गुरुए
उत्तर दीधो के—“ योमनः साक्षी ” केहेतां जे म-
ननो साक्षी (मनने जाणनार) तेज देव.

एम गुरुना केहेवाउपरथी शिष्ये विचार क-यो
जे मारा मनने कोण जाणतुं हशे वारु? इंद्रादिक
देवता जाणता हशे अथवा कोई बीजो जाणनार

હશે! એવો મનમાં વિચાર કરતાં કાંઈ નિશ્ચય થયો નહીં તેથી કોઈ બુદ્ધિમાન્ પુરુષ પાસે જઈને પુછ્યું કે, “હે જ્ઞાનવાન્ કૃપાલુ, મારા મનને કોણ જાણતું હશે”? સારે તે પુરુષે કહ્યું કે તારા મનને તું જાણે. બીજો કોણ જાણે? એમ સાંભળીને તેના મનમાં એવું થયું કે, આ કાંઈ યથાર્થ ઉત્તર દેતો નથી તે સારુ બીજા પુરુષને પૂછું. એવો વિચાર કરીને બીજા પુરુષપાસે જઈને પ્રશ્ન કયું કે, હે દયાલુ! મારા મનનો સાક્ષી (જાણનાર) કોણ હશે? સારે તે પુરુષ પણ તેજ રીતે કેહેવા લાગ્યો જે તારા મનને તું જાણે એમ બે ચારજણાનું એકજ રીતે સાંભળીને, તેઓના વાક્યમાં વિશ્વાસ રાખીને એકાંતમાં બેશીને વિચાર કરવા લાગ્યો કે, હું મનનો સાક્ષી (જાણવાવાળો) છું કે નહીં, તે વિચાર કરતાં એવું જાણ્યું કે મનનો ધર્મ સંકલ્પ વિકલ્પ કરવો તથા સુખદુઃખ ભોગવવું છે. અને બાહ્ય પદાર્થોમાં ગમનાગમન (જવું આવવું) છે. તેવા

मनना धर्मोने जाणनारो साक्षी हुं छुं. केमके जेम कोई एक पुरुष बीजा कोई पुरुष पासे वात करतो होय, ते वखत जो सांभळनार पुरुषनुं मन, बीजा बाहेरना विचारमां लाग्युं होय तो ते वात सांभळी शकतो नथी. अने ज्यारे वात करनारने पण वात सांभलनारनुं मन स्थिर नथी एम भासेछे, त्यारे वात करनारो पुछेछे के, हे भाई, में कह्युं ते तें सांभळ्युं? त्यारे ते सांभळनार पुरुष केहेछे के ना, मारुं मन हमणां सुधी बाहेर ग्युं हतुं तेथी सांभळ्युं नहीं. ने हवे मन ठेकाणे छे, तेथी जे केहेशो, ते सांभळीश.

ए उपरथी प्रसिद्ध मालम पढेछे के, पेहेलां मन बाहेर ग्युं हतुं, ने हमणा मन स्थिर छे, एबुं जेणे जाण्युं तेज मननो साक्षी छे, तेथी मननी चंचलताने तथा स्थिरताने अने जाग्रतस्वप्नमां जे कांई संकल्पविकल्पपूर्वक मनमां विषयो स्फुरेछे, तेने तथा सुषुप्ति अवस्थामां सर्व मननी वृत्तिओनो अ-

ભાવ થાયછે, તેને જાણવાવાળો (પ્રકાશક) હું છું, માટે મનનો સાક્ષી હું છું એમ અનુભવથી જાણવામાં આવેછે, એવો વિચાર મનમાં નક્કી કરીને શિષ્યે ગુરુની પાસે જઈને કહ્યું કે, “ મનો મે દ્વયતે મયા ” કેહેતાં “માંરું મન મનેજ દેસાયછે” એટલે મનનો સાક્ષી હું છું એવું શિષ્યનું કેહેવું સાંમઢીને ગુરુએ કહ્યું કે, “તર્હિદેવસ્વમેવાઽસિ” (સારે દેવ તુંજ છે,) એટલે પ્રત્યક્ ચૈતન્ય સ્વયંપ્રકાશ દેવરૂપ સાક્ષી આત્મા તું છે.

· એ રીતે “કોદેવોયોમનઃસાક્ષી” એ સ્મૃતિના ત્રણ પાદે કરીને સર્વ પ્રાણિમાં જે મનનો સાક્ષી આત્મા છે તે દેવરૂપ છે, એમ નિરૂપણ કન્યું. હવે તેજ સ્મૃતિના ચોથા પાદે કરીને દેવ એક છે ને સર્વ જ્ઞાત પ્રાણિ માત્રમાં છે, તેવિષે શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદની શ્રુતિનું પ્રમાણ કહેછે “ એકો દેવઈતિ શ્રુતેઃ ” એ શ્રુતિનો અભિપ્રાય એ છે કે બ્રહ્માને આદિલઈને પિપીલિકા (કીડી) પર્યંત સર્વજ્ઞોનેવિષે દેવ

(સ્વયંપ્રકાશ ચૈતન્યરૂપ) એક (અદ્વિતીય) છે તથાપિ સદ્વિચારરહિત અજ્ઞાની લોકોને અજ્ઞાનજન્ય આવરણે કરીને તથા દેહાભિમાને કરીને તે દેવ અપરોક્ષરૂપે જાણવામાં આવતો નથી તેથી તેને ગૂઢ (ગુપ્ત) છે એમ કહ્યો છે અને તે દેવ સર્વમાં વ્યાપક છે તથા સર્વભૂતોનો અંતરાત્મા છે ને પુણ્યાપુણ્યરૂપ કર્મોનો ફલપ્રદાતા છે તથા ષ્ઠિવ્યાદિ સર્વ ભૂતોનો અધિષ્ઠાન છે. સર્વભૂતોમાં સાક્ષી દ્રષ્ટા ચૈતન્યરૂપ છે ને વસ્તુતાથી કેવલ નિષ્પ્રપંચ નિર્વિકલ્પ છે તથા તે દેવ, નિર્ગુણ છે (સત્ત્વાદિ તથા જ્ઞાનાદિ ગુણરહિત સત્યરૂપ જ્ઞાનરૂપ આનંદરૂપ છે) વાસ્તે હે શિષ્ય, મનબુદ્ધિનો જે સાક્ષી આત્મા તેજ દેવ છે એમ નિશ્ચય કરીને દેવ મારાથી ભિન્ન છે એવી ભેદબુદ્ધિને મુકિ દેવી કેમકે, દૈત માનવાથી ભય થાય છે એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે તેમ ભાગવતમાં પણ કહ્યું છે કે, “ ભયં દ્વિતીયાઽભિનિવેશતઃ સ્યાત્ ” કેહેતાં દૈતમાં (ભેદમાં) આગ્રહ કરવાથી જન્મમરણાદિરૂપ

भय प्राप्त थायछे. माटे भेदबुद्धि न करवी ॥ १ ॥

ए रीते स्वयंप्रकाशरूप चैतन्य देवनुं सर्वात्मपणुं निरूपण कच्युं, हवे अमानित्वादि सारा साधनोने संपादन करीने तथा पूर्वे २९ मा दुहामां निरूपण करेलो जे सामवेदना महावाक्यनो अखंडार्थ (अभेदार्थ) तेने ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरुना उपदेशपूर्वक हृदयमां धारण करीने मनन, निदिध्यासनथी हुं नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, प्रत्यक्, एकरस, सच्चिदानंद, ब्रह्मरूप हुं एवा दृढ अनुभवपूर्वक निर्विकल्प, निष्क्रिय आत्मानो साक्षात्कार जेने थयोछे, ते पुरुष ज्ञाना-मृतथी जीवन्मुक्त थईने कृतकृत्यतारूपी तृप्तिने प्राप्त थयोछे. तेने यद्यपि कांई कर्तव्य नथी, तथापि जे पुरुष मोक्षेच्छाथी श्रवणादिकमां प्रवृत्त छे पण तेनी मननी वृत्ति बाह्य विषयोना संकल्पोथी चंचल छे तेथी अपरोक्ष अद्वितीय आत्माना अनुसंधानमां दृढ निष्ठावान थती नथी ते मुमुक्षुने बाह्य विषयोना संकल्पोनी निवृत्तिपूर्वक मननी वृत्तिने स्थिरता थवा

(૨૫૬)

સારુ તથા અદ્વિતીય આત્માનો અપરોક્ષ દૃઢબોધ-
પૂર્વક જીવનમુક્તતા થઈને વિદેહમુક્તિ થવા સારુ,
સમાધીનો અભ્યાસ અવશ્ય કરવો યોગ્ય છે, તે
સારુ તે અભ્યાસના પ્રકારને ૩૫ માં ડુહામાં શ્રીગુ-
રુ નિરૂપણ કરેછે.

॥ ડુહો ॥

પ્રથમ વૃત્તિ ત્યાગ કરી, બીજી ઉઠ
વા ન દૈએ ॥ વચમાં નિર્વિકલ્પ દશાં-
નો અભ્યાસ કરતા રહિએ ॥ ૩૫ ॥

॥ ટીકા ॥ પ્રથમ વૃત્તિ કેહેતાં હું દેહ છું, તથા
કર્તા ભોક્તા સુખી દુઃખી છું, એ વૃત્તિ અથવા શબ્દ,
સ્પર્શ, રૂપ, રસાદિક વિષયોના સ્મરણરૂપ જે વૃત્તિ
તેને ત્યાગ કરી કેહેતાં મુકી દઈને બીજી વૃત્તિ જે
દેહાદિકમાં અહંતા મમતારૂપ અથવા શબ્દાદિ વિ-
ષયોના સ્મરણરૂપ તેને ઉઠવા ન દૈએ કેહેતાં ઉ-
ત્પન્ન થવા દેવી નહીં, અને વચમાં કેહેતાં મધ્યમાં

(૨૫૭)

ઘટલે એક વૃત્તિ મટીને બીજી વૃત્તિ જ્યાંસુધી ઉદય થઈ નથી, તે સમયે જે નિર્વિકલ્પ (કલ્પનારહિત) પોતાનું સ્વરૂપ સ્વપ્રકાશ છે, તેમાં સ્થિતિરૂપ દશાનો (અવસ્થાનો) અભ્યાસ કરતા રહિયે કેહેતાં પ્રથમ સવિકલ્પ સમાધિનો અભ્યાસ કરીને પછી નિર્વિકલ્પ સમાધિનો અભ્યાસ નિત્ય નિરંતર કન્યા કરવો.

શિષ્ય— હે મહારાજ, સવિકલ્પ તથા નિર્વિકલ્પ સમાધીમાં શો ભેદ છે? તે કૃપા કરીને કહો.

ગુરુ— સમાધિના બે પ્રકાર છે. એક સવિકલ્પ, અને બીજો નિર્વિકલ્પ. તેમાં પણ સવિકલ્પ સમાધિના બે પ્રકાર છે, એક દશ્યાનુવિદ્ધ, અને બીજો શબ્દાનુવિદ્ધ.

શિષ્ય— દશ્યાનુવિદ્ધ સમાધિ કોને કહિયે ?

ગુરુ— અંતઃકરણમાં કામ, સંકલ્પ, ચિકિત્સા શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, ધૈર્ય, અધૈર્ય, લજ્જા, ભય આદિ જે બીજી કેટલીક સાલ્કિક વિગેરે વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન

થાયછે, તે સર્વ દૃશ્ય છે. અને તે સર્વ વૃત્તિઓનો દ્રષ્ટા, હું સાક્ષી, ચૈતન્યરૂપ છું એવા અનુસંધાનપૂર્વક જે સદા આત્માનો અનુભવ કરવો, તેને દૃશ્યાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ સમાધિ કહિએ.

શિષ્ય— શબ્દાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ સમાધિ કોને કહીએ ? તે કૃપાકરીને કહો.

ગુરુ—હું અસંગ છું. એટલે દેહ ઇન્દ્રિયો અંતઃ કરણાદિકમાં હું છું તથાપિ તેનો મને સંગ નથી. જેમ ઘૃત, તૈલ, ચંદન, કીચ આદિમાં આકાશ રહ્યોછે, પણ તેમાં લેપાયમાન થતો નથી. અને હું સચ્ચિદાનંદરૂપ છું, એટલે જાગ્રત સ્વપ્ન સુષુપ્તિમાં છું તેથી સત, જાગ્રદાદિ ત્રણ અવસ્થાને જાણુંછું તેથી ચિત્, અને પરમ પ્રેમનું આસ્પદ છું તેથી આનંદ, હું પોતે સ્વાભાવિક પ્રકાશરૂપ છું અને બીજાને પ્રકાશ કરુંછું, મને કોઈ પ્રકાશ કરતું નથી તેથી હું સ્વપ્રકાશ છું, હું દ્વૈતરહિત છું એટલે મારા સ્વરૂપમા દ્વૈત પ્રપંચનો સંબંધ નથી કેમકે તે સમગ્ર દ્વૈત

(२५९)

प्रपंच कल्पित छे. ए रीते हुं असंग सत्, चैतन्य, आनंद, स्वयंप्रकाशरूप छुं. एम शब्द उच्चारपूर्वक आत्मां उपर कल्याप्रमाणे असंग आदि विशेषणो-ना अर्थनो अनुभव करवो, तेने शब्दानुविद्ध स-विकल्प समाधि कहीए.

ए रीते दृश्यानुविद्ध तथा शब्दानुविद्ध बे समाधि नो प्रथम अभ्यास करवो अने ते दृढ तथा पछी निर्विकल्प समाधिनो अभ्यास करवो.

शिष्य—हे महाराज, निर्विकल्प समाधि कोने कहीए?

गुरु—दृश्यानुविद्ध तथा शब्दानुविद्ध ए बे समाधिनो सारी रीते अभ्यास क-याथी, ज्यारे अंतःकरणे विषे आनंदरूप आत्माना ज्ञानानंदना अनुभवना आवेशथी, काम संकल्प आदि दृश्य वृत्तिओनुं अनुसंधान मुकीदईने, तथा हुं असंग छुं, इत्यादि शब्दोने पण मुकीदईने संकल्परहित तूष्णीरूप जे स्थिति तेने निर्विकल्प समाधिकही-

(२६०)

ए. जेम वायु विनानी जगामां दीपक निश्चल रे-
हेछे, तेम निर्विकल्प अभ्यास करवावाळा पुरुषनुं
चित्त निश्चल रेहेछे, एटले निर्विकल्प समाधिमां
कांइ पण द्वैत प्रपंच भासतो नथी. तेथी निर्विकल्प
चैतन्यरूप आत्मानो स्पष्ट अनुभव थायछे ॥ ३५ ॥

ते निर्विकल्प चैतन्य सुखना अनुभवनो प्रकार
श्री शंकराचार्य गुरुए पण लघुवाक्यवृत्ति नामना
ग्रंथमां निरूपण कऱ्यो छे.

॥ श्लोक ॥

नष्टे पूर्वविकल्पे तु यावदन्यस्य नो-
दयः ॥ निर्विकल्पक चैतन्यं स्पष्टं ता-
वद्विभासते ॥ १ ॥

॥ अर्थ ॥ मनमां प्रथमना जे अनेक प्रकारना
विकल्प छे, ते बधा निवृत्त थाय, ने ज्यांसुधी बीजो
कोई प्रकारनो विकल्प उत्पन्न थाय नहीं, त्यांसुधी
निर्विकल्पक (कल्पनारहित) एक, स्वयंप्रकाश,

ચૈતન્ય સ્પષ્ટ (નિઃસંદેહ જેમ થાય તેમ) માસેછે.
 ઇટલે જે સમયે મનમાં કોઈ પળ વિકલ્પરૂપ વૃત્તિ
 સ્ફુરતી નથી, તે સમયે સર્વ વિકલ્પના અભાવને
 પ્રકાશક ચૈતન્યરૂપ નિર્વિકલ્પક આત્માનો સ્પષ્ટ
 અનુભવ થાયછે. ને તે સમયે વૃત્તિ પળ કેવલ સુ-
 શ્વાકાર નિર્વિકલ્પ થાયછે. કોઈપણ વિક્ષેપ પ્રતી-
 ત થતા નથી વાસ્તે તે નિર્વિકલ્પવૃત્તિ થવા સારુ
 અભ્યાસ કરવો યોગ્ય છે. અને ઇથી એમપણ જણા-
 યછે કે, જેટલા વિકલ્પો છે તે વધા અંતઃકરણમાં
 રહ્યાંછે, અને આત્મા છે તે સ્વભાવેજ નિર્વિકલ્પ છે
 તે કાંઈ અંતઃકરણના વિકલ્પોયે કરીને સવિકલ્પ
 થતો નથી પળ તે નિર્વિકલ્પ આત્માનો જેને સદુ-
 રુના ઉપદેશપૂર્વક વેદાંતશાસ્ત્રથી તથા નિર્વિકલ્પ
 સમાધિના અભ્યાસથી બોધ નથી તેને આત્મા વિ-
 કલ્પવાન છે એવો ભ્રમ. છે વાસ્તે તે ભ્રમને નિવૃત્ત
 કરવા સારુ બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુને શરણે જઈ વેદાંતશા-
 સ્ત્રનું શ્રવણ મનન કરી નિદિધ્યાસનથી હું આત્મા

(૨૬૨)

નિર્વિકલ્પ હું એવો દૃઢ અનુભવ થવા સારુ સમાધિ-
નો અભ્યાસ અવશ્ય કરવો યોગ્ય છે ॥ ૧ ॥

હવે ઉત્તમ અધિકારીને આત્માનો સાક્ષાત્કાર
થવા સારુ, શ્રવણમનનાદિ જે મુખ્ય સાધન, યાજ્ઞ-
વલ્ક્ય મુનિએ પોતાની સ્ત્રી મૈત્રેયી પ્રત્યે ઉપદેશ
કન્યાં છે તે સાધનોને ગુરુ કેહેછે.

॥ હુહો ॥

શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસ કરી, કરી
એ સાક્ષાત્કાર ॥ સચ્ચિદાનંદ પરબ્રહ્મ હું,
કહેછે વેદ પુકાર ॥ ૩૬ ॥

॥ ટીકા ॥ પ્રથમ વેદાંત શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું
એટલે બ્રહ્માત્મૈક્યના નિશ્ચયને કરાવનાર જે છ પ્ર-
કારનાં, લિંગ (ગૂઢાર્થને જણાવનાર લક્ષણો) તેણે
કરીને સર્વ વેદાંતવાક્યોનો અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં જે તા-
ત્પર્યનો નિશ્ચય, તેનું નામ શ્રવણ.

(૨૬૩)

શિષ્ય—છ પ્રકારનાં લિંગનાં (લક્ષણોનાં)
નામ કહો ?

ગુરુ— ૧ ઉપક્રમોપસંહાર, ૨ અભ્યાસ, ૩ અ-
પૂર્વતા, ૪ ફલ, ૫ અર્થવાદ, ૬ ઉપપત્તિ; એ છ પ્ર-
કારનાં લક્ષણોના નામ છે.

શિષ્ય— ઉપક્રમ ઉપસંહાર કોને કહીએ ?

ગુરુ—પ્રકરણે કરીને પ્રતિપાદ્ય જે અર્થ તેનું પ્ર-
કરણના આદિઅંતને વિશે જે પ્રતિપાદન કરવું તેને
ઉપક્રમ ઉપસંહાર કહીએ. જેમ, છાંદોગ્ય ઉપનિષ-
દના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પ્રકરણે કરીને પ્રતિપાદ્ય જે
એક, અદ્વિતીય, સ્વગત, સજાતીય, વિજાતીય ભેદ
રહિત, બ્રહ્મવસ્તુ તેનું પ્રકરણના આરંભમાં પ્રતિપા-
દન કરીને પ્રકરણની સમાપ્તિમાં આ સર્વ જગત આ-
ત્મરૂપ છે એમ ઉપસંહાર કહ્યોછે.

શિષ્ય—હેગુરો, અભ્યાસ કોને કહિએ તે કહો?

ગુરુ—પ્રકરણે કરીને પ્રતિપાદ્ય જે અદ્વિતીય-

ब्रह्म वस्तु तेनुं प्रकरणमां वारंवार प्रतिपादन कर-
बुं तेनुं नाम अभ्यास. जेम छांदोग्य उपनिषदमां
उद्दालक मुनिये पोतानो पुत्र जे श्वेतकेतु तेने “ ते
तुं छे ” (ते ब्रह्म तुं प्रत्यगात्मा छे) एम वारंवार
(नव वखत) उपदेश कय्योछे, तेने अभ्यास कहिये.

शिष्य—अपूर्वता कोने कहिये ते कहो ?

गुरु—प्रकरणे करीने प्रतिपादित जे अद्वितीय
आत्मवस्तु तेनुं बीजा प्रमाणोए करीने जे अविष-
यीकरण (प्रतिपादन नथबुं) तेनुं नाम अपूर्वता. ते
जेम उपनिषदमां श्रुति विना बीजा प्रमाणोए करीने
ब्रह्मनुं अप्रतिपाद्यपणुं कह्युंछे, अथवा ब्रह्म स्वप्रका-
शरूप छे ते हेतुथी तेने जाणवा सारुबीजा कोई प्रमा-
णनी अपेक्षा नथी तेथी ते ब्रह्मनुं अपूर्वपणुं जाणबु.

शिष्य—फल कोने कहिये ते कहो ?

गुरु—प्रकरणे करीने प्रतिपादन करेलुं जे आ-
त्मज्ञान तेनुं अथवा आत्मज्ञाननां साधनरूप श्रवणा-

દિકના અનુષ્ઠાનનું તે તે ઠેકાણે શ્રુતિમાં સાંભલવા-
માં આવેલું જે પ્રયોજન તેનું નામ ફલ. તે જેમ
“બ્રહ્મનિષ્ઠ આર્ચાય (ગુરુ)ના ઉપદેશે કરીને પુરુ-
ષ આત્માને જાણેછે”, “બ્રહ્મને જાણનાર બ્રહ્મરૂપજ
છે”, “આત્મતત્ત્વને જાણનાર શોકને તરેછે” એ-
ટલે ગુરુદ્વારા શ્રવણાદિક સાધને કરીને કહેલું જે
જ્ઞાનપ્રાપ્તિરૂપ પ્રયોજન અને તે જ્ઞાને કરીને કહે-
લી જે મોક્ષની પ્રાપ્તિ તેને ફલ એમ કહીયે.

શિષ્ય—અર્થવાદ કોને કહિયે તે કહો ?

ગુરુ—પ્રકરણે કરીને પ્રતિપાદન કરેલું જે અ-
દ્વિતીય બ્રહ્મરૂપ તેની તે તે ઠેકાણે જે પ્રશંસા (સ્તુતી)
તેનું નામ અર્થવાદ. તે જેમ છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં
સમગ્ર પ્રપંચનું અધિષ્ઠાનરૂપ જે બ્રહ્મ તેના શ્રવણે
કરીને ન શ્રવણ કરેલો જે સર્વ પ્રપંચ તે શ્રવણ કરે-
લો થાયછે તેમજ જે બ્રહ્મના જ્ઞાને કરીને ન જાણેલું
સર્વ જગત જાણવામાં આવેછે इत्यादि જે પ્રશંસા
તેને અર્થવાદ એમ કહીયે.

शिष्य—उपपत्ति कोने कहिये ते कृपा करीने कहो ?

गुरु—प्रकरणे करीने प्रतिपादित जे अद्वितीय आत्मवस्तु तेने दृष्टांतोये करीने जे प्रतिपादन करबुं तेनुं नाम उपपत्ति. ते जेम छांदोग्य उपनिषद्मां एक मृत्तिकाना पिंडने जाणवाथी घटशरावादिक मृद्विकार सर्व मृत्तिका मात्रजाणवामां आवेछे ने ते घटादिनामरूपनुं मिथ्यात्व जणायछे तेमज एक सुवर्णने जाणवाथी कडांकुंडलादि सर्व सुवर्णमात्र जाणवामां आवेछे. कटककुंडलादि विकार सर्व केहेवा मात्र छे वस्तुताथी साचा नथी एक सुवर्णज सत्यछे इत्यादि दृष्टांतरूप युक्तिये करीने नामरूपात्मक जगतनुं मिथ्यात्व निरूपणपूर्वक अद्वितीय ब्रह्मनुं जे प्रतिपादन तेने उपपत्ति एम कहीये. ए रीते उपक्रमोपसंहारादि छ लिंगे करीने सर्व वेदांत वाक्योनो अद्वितीय ब्रह्ममां तात्पर्य जाणवारूपी श्रवण करीने पछी मनन करबुं.

(२६७)

शिष्य—मनन कोने कहिये ?

गुरु—श्रवण करेलुं जे अद्वितीय ब्रह्मवस्तु तेमां असंभावनारूप (संशयरूप) दोषनी निवृत्ति थवा सारु वेदांतानुसार युक्तियोथी निरंतर जे चिंतन करबुं तेने मनन एम कहिये. ते मनन सिद्ध थया पछी निदिध्यासन करबुं.

. **शिष्य**—निदिध्यासन कोने कहिये ?

गुरु—हुं देह नहीं, हुं स्थूल, कृश, च्छस्व, दीर्घादि नहीं, हुं वर्णाश्रमादिरूप नहीं, ए रीते विजातीय प्रत्ययने तिरस्कारपूर्वक हुं प्रत्यगात्मा द्रष्टा साक्षी सच्चिदानंद, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, अजन्मा, अजर, अमर, अक्रिय, असंग, अद्वितीय, ब्रह्मरूप लुं ए रीते जे सजातीय प्रत्ययनो प्रवाह तेने निदिध्यासन एम कहिये. ते निदिध्यासन करीने “ करीये साक्षात्कार ” केहेतां आत्मानो निःसंदेह अपरोक्ष अनुभवरूप साक्षात्कार संपादन करवो.

(૨૬૮)

ए रीते दुहाना पूर्वार्द्धमा श्रवण मनन निदिध्या-
सन करीने आत्मानो साक्षात्कार करवो एम कहुं ने
हवे उत्तरार्द्धमां साक्षात्कारनुं रूप केहेछे “सच्चिदा-
नंद इति” साक्षात् अपरोक्ष (अहमादि अंतःकरण-
नी वृत्तियोनो जे प्रकाशक) सच्चिदानंदब्रह्म ते हुं छुं
एवो जे अनुभव तेनुं नाम साक्षात्कार एम केहेछे.
वेद पुकार केहेता वेद उच्चे स्वरेकरीने केहेछे ॥ ३६॥

पूर्वे श्रवण, मनन, तथा निदिध्यासन ए त्रण
आत्मसाक्षात्कार थवानां साधन छे. एवं निरूपण
क-युं, ने हवे ते साधनो, ज्यांसुधी शब्दादिक वि-
षयोमां चित्त आसक्त छे, त्यांसुधी बनी शकतां
नथी, ते सारु ते विषयोनो विषयी पेठे त्याग करीने
तथा शमादि साधनसंपन्न थइने ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरुने
शरणे जइने ते द्वारा श्रवणमननादि करीने आत्म-
साक्षात्कार संपादन करवो ए मोक्ष थवानुं मुख्य
साधन छे तेमाटे श्रवणादिद्वारा सच्चिदानंदरूप

(२६९)

॥ टीका ॥ शब्द, स्पर्श, रूप, रस आदि जे निषिद्ध विषयो छे, तेनो विषयी पेठे त्याग करीने “ करीए साधुसंग ” केहेतां, ज्ञान, वैराग्य, दया, संतोष, अकाम, अक्रोध, क्षमा सदाचार आदि स-
हक्षणसंपन्न एवा श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरु तेनो स-
मागम करवो अने ते सत्पुरुषना समागमथी पोतामां
पण क्षमा, दया, संतोषादि साधनो प्राप्त थाय छे,
अने तेथी श्रवणमननादिपूर्वक आत्मज्ञाने करीने
मोक्ष थायछे ते सारु सज्जननो संग करवो तेम
अष्टावक्र मुनिए पण मोक्ष थवा सारु विषयीनो
त्याग करीने सारां साधन संपादन करवां एम ज-
नक राजा प्रत्ये कह्युं छे.

आत्मानो साक्षात्कार थवा सारु सत्पुरुषनो संग
सदाकाळ करवो ते कहेछे.

विषय विषयत् त्याग करी, करीए
साधुसंग ॥ पोते सच्चिदानंद सदा, जे-
मनो तेम अभंग ॥ ३७ ॥

(૨૭૦)

॥ શ્લોક ॥

મુક્તિમિચ્છસિ ચેત્તાત વિષયાન્ વિ-
પવત્ત્યજ ॥ ક્ષમાર્જવદયાતોષ, સત્યં પી
યૂષવદ્ધજ ॥ ૧ ॥

॥ અર્થ ॥ હે જનક, મુક્તિને જો તું ઇચ્છતો
હોયતો શબ્દાદિપાંચ વિષયોનો વિષની પેઠે ત્યાગ
કર. અને ક્ષમા, આર્જવ (સરલતા), દયા. સંતોષ
અને સત્ય એ પાંચને અમૃતની પેઠે સેવન કર ॥૧॥
દુહાના પૂર્વાર્ધમાં વિષયોનો ત્યાગ કરીને સાધુ મ-
હાત્માનો સમાગમ કરવો એમ નિરૂપણ કન્યું, ને
હવે ઉત્તરાર્ધમાં મહાત્માના સમાગમથી જાણેલું જે
આત્મસ્વરૂપ તેનું નિરૂપણ કરેછે. “ પોતે સચ્ચિદા-
નંદ સદા ઇતિ ” પોતે (દેહ ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ
આદિને પ્રકાશક જે પ્રત્યગાત્મા તે) સદા કેહેતાં
જાગ્રદાદિ ત્રણ અવસ્થાને વિષે તથા શ્રૂતભવિષ્યા-
દિ ત્રણ કાલનેવિષે સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મરૂપ છે, ને
વલિ તે પ્રત્યગાત્મા જેમનો તેમ કેહેતાં મનવાણીને

અગોચર, અપ્રેમય (પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનો અવિષ-
ય), સ્વતઃસિદ્ધ, સ્વયંપ્રકાશ જેવો છે તેવોજ અમંગ
(અઘંડરૂપ) છે અને “પોતે સચ્ચિદાનંદ સદા” એ
પાદના ભાવાર્થથી એમ જણાયછે કે, સચ્ચિદાનંદ-
રૂપ પરમાત્મા સર્વ મનુષ્યોને સ્વાત્મરૂપે કરીને સ-
ર્વદા પ્રાપ્ત છે પણ અવિદ્યાએ કરીને અપ્રાપ્તની પેટે
ભાસેછે ને તેની પ્રાપ્તિ થવાસારુ કેટલાક જિજ્ઞાસુ
જપતપ તીર્થાદિ અનેક સાધનોનું અનુષ્ઠાનપણ કરે-
છે, તો પણ તેની બાહેરથી પ્રાપ્તિ થતી નથી. જ્યારે
કોઈ અત્યંત દયાલુ બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુ પ્રત્યગાત્મારૂપે
પરમાત્માનો ઉપદેશ કરે, ત્યારે વિદ્યાયે કરીને અ-
વિદ્યાની નિવૃત્તિપૂર્વક પ્રાપ્તનીપેટે ભાસેછે પણ પર-
માત્માની પ્રાપ્તિ ન હતી ને પ્રાપ્તિ થઈ એમ નથી
સર્વદા પ્રાપ્તજ છે. જેમ સ્વકંઠાભરણ (પોતાના ગ-
લામાં પેહેરવાનું આશૂષણ) કંઠમાંજ પ્રાપ્તછે પણ
શૂલથી અપ્રાપ્તનીપેટે ભાસેછે તેની પ્રાપ્તિ થવાસારુ
બાહેર શોધવા વિગેરે પ્રયત્નપણ કરેછે, તોપણ બા-

हेरथी प्राप्त थतुं नथी. ज्यारे कोई जाणनार पुरुष कंठमांज बतावेछे त्यारे ते आभूषण प्राप्त थयानी पेठे भासेछे पण प्राप्त न हतुं ने प्राप्त थयुं एम नथी प्राप्त ज छे. तेथी सच्चिदानंद परमात्मा सदा प्राप्त ज छे. अने “जेमनो तेम अभंग” ए पादना भावार्थथी एम जणायछे के, प्रत्यगात्मा स्वभावेज परमात्मारूप छे तथा मुक्तरूप छे. प्रथम जीवरूप छे ने पछी परमात्मारूप थायछे एम नथी. प्रथम बंधनवानछे ने पछे मुक्त थायछे एम नथी. जेम सूर्यनेविषे रात्रि ने दिवस ए बेय नथी तेम निरंतर अचिंत्य चैतन्यघन परिपूर्ण प्रत्यगात्माने विशेष बंधन ने मोक्ष ए बेय पारमार्थिक नथी ने श्रुतिपण कहेछे के “ब्रह्मरूप थकोज ब्रह्मने प्राप्त थायछे,” “मुक्त थकोज मुक्त थायछे,” ने जो कहिये के प्रथम जीवरूप छे ने पछे कर्मोपासनादि साधनोये करीने परमात्मारूप थायछे तो एम केहेबुं पण योग्य नथी, केमके जो परमात्मारूप न हतो ने

(२७३)

थयो तो ते मटी जशे, सर्वदा नहि रहे. जेम प्रथम
त्राबुंछे ने पछी कोई औषधिना रसे करीने पीला-
रंगथी सोनुं थयुं एम भासे तो, ते पण कालांतरे औ-
षधीनी शक्तिना नाशे करीने सुवर्णपणुं मटी जायछे.
ते सारु प्रत्यगात्माने, स्वभावेज परमात्मारूप छे एम
जाणवो. कर्मथी वा उपासनाथी परमात्मारूप था-
यछे एम नथी. तेथी जेमनोतेमअभंग कह्यो. ते प्र-
त्यगात्मानो बोध ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरुना समागमे करीने
थायछे तेसारु सत्संग सदाकाल करवो ॥ ३७ ॥

• सत्संगथी संसारबंधननी निवृत्तिपूर्वक मोक्षनी
प्राप्ति थायछे, ते विशे श्री ज्ञानगीतानुं प्रमाण कहेछे.

॥ श्लोक ॥

सत्संगेन परं प्राप्य दुस्तरं तरतेऽचिरा-
त् ॥ तस्मादतिप्रयत्नेन सत्संगं सत-
तं कुरु ॥ १ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मचर्याश्रमस्थब्रह्मविद्गरिष्ठाऽखंडानंदरूप
श्रीरामकृतगुर्जरभाषया पंचीकरणं समाप्तं ॥ शमस्तु ॥

॥ ટીકા—સત્સંગેન કેહેતાં બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુના સમાગમે કરીને પરંપ્રાપ્ય કેહેતાં સચ્ચિદાનંદ પરિપૂર્ણ નિત્ય શુદ્ધબુદ્ધ મુક્તરૂપ પરમાત્માને સ્વાત્મરૂપે પ્રાપ્ત થઈને દુસ્તરં કેહેતાં સમુદ્રની પેઠે તરવાને કઠીન એવો જે સંસાર તેને અચિરાત્ (જલદીથી) તરતે (તરીને પાર થાયછે).

શિષ્ય—હે મહારાજ, જ્યારે સંસારને સમુદ્રની પેઠે તરવાને કઠિનછે એમ કહ્યો ત્યારે સમુદ્રની પેઠે સંસારમાં આવર્ત, મગરમચ્છ વિગેરે શું છે ? તેપણ કૃપા કરી કહો.

ગુરુ—સમુદ્રની પેઠે સંસારમાં સ્ત્રીપુત્રાદિકમાં મોહરૂપીઆવર્ત (ઘુમરીઓ) છે, કામ, ક્રોધ, લોભ, અહંકારરૂપી મગરમચ્છ છે; ક્ષુધા, તૃષ્ણા, હર્ષ, શોક આદિ મોટી ઉર્મિઓ (તરંગ) છે; અધ્યાત્મ, અધિભૂત, અધિદેવ એ ત્રણ તાપરૂપી વડવાનલ છે; નિરંતર દુર્વાસનારૂપી શેવાલછે અને અનેક વિષયરૂપિ જલ્લ મચ્છું છે, એવો જે સંસારસમુદ્ર તેને

(२७५)

सत्संगद्वारा आत्माना बांधथी तत्काल तरी जा-
यछे. विलंब थतो नथी. जेम नौकाथी समुद्रने तरी
पार थायछे, तस्मात् (ते माटे) अतिप्रयत्नेन
केहेतां वर्णाश्रमादि स्वधर्मना अनुष्ठानपूर्वक यज्ञ
दान जप तपादि साधनोथी अंतःकरणनी शुद्धि
करीने विवेकादि साधनसंपन्न थइने चित्तैकाग्रताथी
ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरुना सद्गुपदेशना ग्रहणपूर्वक भोजना-
दिक आवश्यक क्रियामां पण अनादर करीने एटले
भोजनादि वखते जो सत्समागमनो वखत होय,
तो ते भोजनादि क्रियाने पण आगळ पाछळ रा-
खीने सत्संगंसततंकुरु केहेतां सत्पुरुषनो संग सर्वदा
करय. सदाकाल सद्बिचार करवाविषे शास्त्रनुं प्र-
माण कहेछे.

॥ श्लोक ॥

आसुप्तेरामृतेः कालं नयेद्वेदांतंचिंत-
या ॥ दद्यान्नाऽवसरं किंचित् कामादी-
नां मनागपि ॥ १ ॥

॥ અર્થ ॥ જાગ્યાથી તે સુતાપર્યંત તથા વિ-
 વેક થયા પછી તે દેહપાત પર્યંત શ્રદ્ધા ભક્તિપુર-
 સ્સર વેદાંતશાસ્ત્રના વિચારે કરીને કાઢ અતિ-
 ક્રમણ કરવો, અને મનમાં કામક્રોધાદિકને જરા-
 માત્ર પણ અવસર ન આપવો. તાત્પર્ય એ કે મન
 સદાકાઢ વેદાંતવિચાર કરતું હોય તો, મનમાં કા-
 મક્રોધાદિક પ્રાપ્ત ન થાય. ॥ ૭ ॥

॥ દૃષ્ટાંત ॥ જેમ કોઈ પુરુષ પોતાના ઘરમાં ન-
 કામો બેઠો હોય, તેની પાસે બાહરથી કોઈ દુર્ગુણી
 મનુષ્યો આવે, તેની સામે તે ગૃહસ્થ દૃષ્ટિ કરિ જુ-
 વે, અને જો આદર સન્માન કરે, તો તે દુર્ગુણી મ-
 નુષ્યો હમેશાં તેને ઘેર આવે, અને તે ગૃહસ્થને આ-
 ડી ઉંધી વાતો કરી પોતા સરખો (દુર્ગુણી) કરી
 મુકેછે. પણ જો તે ગૃહસ્થ તે દુર્ગુણી મનુષ્યોને આ-
 વતા જાણી, તેઓની સામે દૃષ્ટિ નકરે અને હરકોઈ
 પુસ્તકો હાથમાં લઈને બાચવા લાગે, ને તે આવેલા
 મનુષ્યોને આદર સન્માન ન કરે, ને ઉપેક્ષા કરે, તો

તે આવેલાં માણસો પાછાં જાય, ને બીજી વખત આવે, ત્યારે પણ તેજ રીતે અનાદર થાય, તો પછી આવે નહીં; તેમ જ પુરુષ વેદાંતવિચારવિના નકામો બેઠો હોય, તો તેની પાસે કામક્રોધાદિ દુર્ગુણો અવશ્ય આવે, ને જો તેને આદર કરે, તો સર્વદા આવ્યા કરે. અને તે કામાદિક દુર્ગુણો પુરુષને પરમાર્થથી ભ્રષ્ટ કરે; તેથી તે પુરુષ જો વેદાંતનો અર્હર્નિશ વિચાર કન્યા કરે, તો તે કામાદિક તે પુરુષની પાસે આવે નહીં. અને જો આવે તો તે વિચારવાનથી તિરસ્કાર થાય, ઇટલે જતા રહે. વાસ્તે કામાદિકને આવવાનો અવસર (વખત) ન આપવો ને વેદાંતવિચારથી સર્વકાલ અતિક્રમણ કરવો. તથા સત્સંગ કરવો. સત્પુરુષના સંગથી અનેક જન્મોનાં પાપ અને અધ્યાત્માદિક અનેક પ્રકારના તાપ, અને દીનતા એ સર્વની નિવૃત્તિ થાયછે. તેવિષે સત્પુરુષનું વાક્ય છે.

(૨૭૮)

॥ શ્લોક ॥

ગંગા પાપં શશી તાપં દૈન્યં કલ્પત-
રુસ્તથા ॥ પાપં તાપં ચ દૈન્યં ચ હરેત્
સાધુસમાગમઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—ગંગામાં સ્નાન કરેથી ગંગા પાપને મ-
ટાડેછે. ચંદ્રમા, પોતાની શીતલ કિરણોથી બાહ્ય
તાપને મટાડેછે. કલ્પવૃક્ષ, ચિંતિત સુખભોગ આ-
પીને દીનતાને મટાડેછે. અને સાધુનો (સત્પુરુષ
બ્રહ્મનિષ્ઠનો) સમાગમ તો સર્વ પાપ, તથા અંદર-
બાહ્યના સર્વ તાપ, તથા દીનતા એ ત્રણયને મટા-
ડેછે. વાસ્તે સત્સંગ છે તે ગંગા, શશી (ચંદ્ર), અને
કલ્પતરુ એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. માટે જ્યાંસુધી દેહ રહે
ત્યાંસુધી સત્સંગ સર્વદા કરવો. ॥ ૧ ॥

શિષ્ય—હે મહારાજ, જ્યાં સુધી આત્મજ્ઞાન
થયું ન હતું ત્યાંસુધી તો જ્ઞાન થવા સારુ સત્સંગ
કરવો, એ યોગ્ય છે. પણ બોધ થયા પછી દેહ રહે

(२७९)

तेपर्यंत सत्संग करवो तेनुं शुं कारण ? ते कहो.

गुरु—यद्यपि शास्त्रना श्रवणथी आत्मज्ञान था-
यछे. तथापि ज्यांस्त्रधी देह रहेछे त्यांस्त्रधी देहना
व्यवहारे करीने बाह्यवृत्ति थायछे, तेथी तथा मन
चंचल होवाथी सर्वदा सत्संग न होय तो प्रपंचमां
अहंममाऽध्यासथी विपरीत बुद्धि थायछे. ते न
थाय एटला वास्ते सत्संग सर्वदा करवानी जरूर
छे. अने जेओने आत्मानो दृढ निःसंदेह अपरोक्ष
बोध थयोछे, तेओने जो के कांई कर्त्तव्य नथी,
तथापि शास्त्रनी एवी आज्ञा छे के वेदांतशास्त्रनुं
तथा गुरुनुं तथा ईश्वरनुं सदाकाल सेवन करवुं.
तेविषे आप्त पुरुषनुं वाक्य छे के,

॥ श्लोक ॥

यावदायुस्त्रयो वंद्या वेदान्तो गुरुरी-
श्वरः ॥ आदौ ज्ञानप्रसिद्धयर्थं कृतम्
त्वाऽपनुत्तये ॥ १ ॥

॥ અર્થ ॥ જ્યાંસૂધી દેહનું આયુષ્ય છે, ત્યાંસૂધી વેદાંતશાસ્ત્ર અને તેના ઉપદેશ કર્તા સદ્ગુરુ અને ईश्वर ए त्रणे वंदन करवाने योग्य છે. તેમાં પ્રથમ જ્ઞાન થવાસારું વેદાંતનું શ્રવણ તથા ગુરુ ईश्वરનું સેવન કર્તવ્ય છે, અને જ્ઞાન થયા પછી જેનાથી જ્ઞાન થયું એવાં જે વેદાંતશાસ્ત્ર, ગુરુ અને ईश्वર તેઓનું સેવન ન કરે તો કૃતગ્ન થાયછે. માટે તે દોષ મટાડવા સારુ જ્યાંસૂધી દેહ રહે, ત્યાંસૂધી તેમનું સેવન કરવું એટલે પરિપૂર્ણ અઘંડ એકરસ પરમાત્માના જ્ઞાને કરીને દુસ્તર સંસારથી પાર થવા સારુ તથા કૃતગ્ન ન થવા સારુ ईश्वર તથા ગુરુમાં ભક્તિપુરઃસર વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણમનનાદિ અભ્યાસથીજ દેહપાત પર્યંત કાલ અતિક્રમણ કરવો એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૧ ॥

॥ ગીતિવૃત્ત ॥

निर्जरवागज्ञानां सुखबोधार्थं कृतं

(૨૮૧)

મુમુક્ષુણાં ॥ યૈરિહ પંચીકરણં નરવાण्या
તાન્ગુરુન્સદાવંદે ॥ ૧ ॥

અર્થ-આ જગતવિશે સંસ્કૃત વાણીનો જેઓને
બોધ નથી અને સંસારબંધનથી મુક્ત થવાની જે-
ઓને ઇચ્છા છે એવા જિજ્ઞાસુ જનોને અનાયાસે ક-
રીને સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્માનો બોધ થવાસારુ જે-
ઓ ગુરુએ મનુષ્ય વાણીએ કરીને આ પંચીકરણ
કંઠ્યું તેઓ શ્રીરામ સદ્ગુરુને હું સદા વંદન કરું છું ॥

• इति श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य श्रीमदखंडानंद
सरस्वती रामगुरुशिष्य जयकृष्णविदुषा विर-
चिता पंचीकरणटीका समाप्ता.

વસંતતિલકા વૃત્ત.

આ ગ્રંથના મનનથી નિજ બોધ પામે
માયા વિષાદ સહુ બંધ અનર્થ વામે
એવો અનુગ્રહ કરો ગુરુ રામ સ્વામી
એ ચાહના કરુ નિવેદન શીશ નામી ॥ ૧ ॥

નીચેનાં પુસ્તકો નાંચે લેખેલે ઠેકાણેથી
વેચાતા મળશે.

સંકરાનંદીટીકાસહિત ભગવદ્ગીતા.	રૂ. ૧-૦
વેદાંતસ્તોત્ર ભાગ ૧ લો.	,, ૦-૨
વેદાંત સ્તોત્ર ભાગ ૨ જો.	,, ૦-૨
પંચીકરણ સટીક.	રૂ. ૧-૦

શા. નારણજી ત્રીકમજી પાસેથી ઠેકાણું પોર્ટુગીઝ ચ.
વૈનાં રસ્તા ઉપર ઘર નં. ૨૯.

મુંબાદેવીના દક્ષિણ દરવાજાની જોડે પંડિત જ્યેષ્ઠારામ
મુકુન્દજીની પુસ્તકની દુકાનપરથી.

